

ҲАЗРАТ-И
НАВОЙИЙНИНГ
МАЪНАВИЙ
ОЛАМИ

Алиӯбер
РУСТАМНИ

ҲАЗРАТ-И
НАВОЙИЙНИНГ
МАЪНАВИЙ
ОЛАМИ

Тошкент
«NAVRO'Z NASHRIYOTI»
2014

КВК 80.10 (5 Ўзб) 4

P – 40

УОК 410.2.4.

Рустамий, Алийбек

Ҳазрат-и Навойийнинг маънавий олами / Алийбек
Рустамий. – Тошкент: «Navro'z nashriyoti», 2014. 248 б.

Тақризчи

филология фанлари номзоди,
доцент **Қудратуллоҳ Омонов**

Мухаррир

филология фанлари доктори,
профессор **Қосимжон Содиқов**

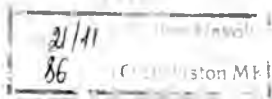
Нашир учун масъул

Юсуф Музаффар

Кулингиздаги рисола Ҳазрат-и Навойийнинг маънавий оламининг оммабоп баёнига бағишланган бўлиб, миллатимизда бунга бўлган эҳтиёж натижасида таълиф қилинди. Олтимиш йиллик таҳсил, мутолаа ва тадқиқот натижаси бўлган бу асар айниқса мактаб аҳлига ўта зарурдир.

ISBN 978-9943-381-18-6

© «Navro'z nashriyoti», 2014 й.

Тақдир

Тарих тақозоси билан Совет империяси қулаб, унинг таркибида бўлган миллатларга истиқлол йўли очилди. Бу ижтимоий қазо жараёни бўлиб, уни айрим шахс ва гуруҳлар тўхтатолмайдилар. Бошқа жумҳуриятлар катори Ўзбекистон ҳам ўз аҳолисининг ният ва амалига яраша истиқлолдан баҳраманд бўлди. Истиқлолнинг камоли кўп жиҳатдан тил истиқлолига боғлиқ. Чунки тил жамият ва ҳар бир шахс ҳаётининг ҳамма жиҳатини қамрайди.

Инсон коинотнинг жуда кичкина, лекин энг мураккаб, энг мукамал ва энг афзал мавжуди. Унинг мураккаблиги шундаки, оламдаги ҳеч бир нарса тузилиш, тартиб ва ишда инсончалик эмас. Мукамаллиги шундаки, унинг жисмида бирор етишмаган муча йўқ ва унинг қўлидан келмаган иш йўқ. У жуда кўп куч талаб қиладиган ишларни қурол ясаб осонгина бажаришга қодир. Инсоннинг мана шу мукамаллиги ҳамда нутқи ва акли уни бутун маҳлуқотдан мумтоз айлаган. Башар аҳли қурол ишлата билиш туфайли табиий олам билан чекланиб қолмай ўзига маданий муҳит яратди ва бу билан тўхтовсиз ривож йўлини топди. Ўзга жондорларда, улар қурол ишлата олмагани учун, тараққиёт йўқ ва улар табиий имкон даражасидан ташқари чиқа олмайдилар. Шу ўринда масаланинг нозик бир томонига ўқувчиларимизнинг диққатини жалб этишим керак. Ўзга кишиларнинг ҳунари, санъати билан яратилган маданий маҳсулотдан тулик фойдаланиш кишининг инсоний даражасини белгилашда мезон бўлолмайди. Ясовчи, яратувчининг инсонийлиги ҳунарсиз истеъмолчига нисбатан юқорироқ бўлади. Бугина эмас, инсонийликнинг бундан ҳам юксакроқ жиҳати бор. Бу кишининг маънавий жиҳатидир, маънавият ҳар бир кишининг ўзининг ва бутун жамиятнинг равнаки учун муҳимдир.

Тилнинг бекиёс аҳамияти шундаки, унда бутун табиий ва маънавий оламлар акс этади ва ҳар бир киши тил воситаси

билан бу оламларни ўрганиб уларнинг ҳақиқатини англайди, ўзининг кимлигини ва тараккиёт доирасидаги бошланғич ва охириги нуқтани куз олдига келтиради. Бу унда олий мақсадга эришиш иштиёқини гуғдиради ва олий мақсад уни эзгу амалларга бошлайди. Эзгу амал унинг ўзига абалдий саодат, элга осойишталик ва фаровонлик келтиради.

Ўзбекнинг асосий табиий билими маданий имконияти ва маънавий бойлигини йўқотиш мақсадида эски **ўзбек тили** деган ном берилган, аслида туркий деб аталган мумтоз **ўзбек тилида** акс этган. Шу тилда ёзилган улкан ва бебаҳо мероснинг минг йиллиги араб ёзувига асосланган турк хатида битилган. Совет даврида бу хатнинг таълимдан олиб ташланиши ялпи миллий саводсизликни келтириб чиқарди. Мустақил ижод соҳиби бўлмиш халқ миллий кадриятлардан ажралиб таклидчилик йўлига ўтди. Нима учун бугун олимларимиз, жумладан қаламкашларимиз маърузани ҳам дарсни ҳам, ваъзни ҳам хутбани ҳам **маъруза** демоқда, нима учун жирни ҳам, мойни ҳам, ёғни ҳам ёғ демоқда, нима учун буртукол (оранж)ни **апилсини**, йусуфийни **мандарини**, сарвни **кипарис**, нахлни **палма**, барангни **картошка**, кузбарани **петрушка**, пешбайни **фучер битими** демоқда. Чунки миллий саводдан маҳрум қилинганликлари учун меросдан фойдалана олмайдилар.

Бинобарин мактаб ва ўзга таълим юртларида араб-турк ёзувини ўқитишни сусайтириш эмас кучайтириш ниҳоятда зарурдир. Ўзбек тилининг совет лаҳжаси билан чекланган аҳоли жумҳуриятнинг истиклоли ва равнақини таъминлай олмайди, ўзининг вагансеварлик ва миллатпарварлик бурчини ўтай олмайди. Мазкур ёзув фақат ўтмиш эмас, турли таҳқирлардан холи шарафли келажак калити ҳамдир. Қарамлик даврида курашиб қўлга киритилган бу муҳим қуролни мустақиллик даврида йўқотишга ҳаракат қилиш оғир миллий жиноятдир. Буни яхши англашимиз керак.

Ҳозирги вақтда одоб, урфу одат, турмуш тарзига муғлако зид амалларга рағбат пайдо бўлиб, маҳаллий бозорларга

зарарли махсулотлар кириб келмоқда. Шарк таълиму тарбиясидан ҳосил буладиган фазилатлардан маҳрум ёшларнинг телекурсатувлар таъсирида турли ноҳуя ҳаракатларга, ҳатто жиноятга мойил бўлишлари жамият келажиги учун ўта хатарли ҳодисадир. Бунинг олдини оладиган амалларнинг энг муҳими диний тарбияни йўлга қўйиб мумтоз адабиёт таълимини боғча ва бошланғич мактабдан бошлаб юқори савияда амалга оширмоқдир. Бу ишга Навоийдан муносиброқ азиз зот жаҳонда йўқ.

Ушбу рисола мазкур эҳтиёж талаби ва маънавий меросимиз муҳиби Юсуф Музаффарнинг даъвати билан таълиф қилинди. Бу асарнинг савобини ота-боболарим, она-момоларим, сингилларим, иниларим, ўғлим, қизларим, завжам ва унинг ота-боболари, она-момоларига бағишлайман.
Аллоҳумма-ағфир лаҳум би-раҳматика йо арҳам.

Илмий ва шахсий ишларимда маъмурий ва моддий ёрдамини аямаган фазлу қарам соҳиби академик Неъматуллоҳ Иброҳимга беҳад миннатдорчилигимни билдираман.

ДЕБОЧА

Тил ва унинг аҳамияти

Тилнинг моддий жиҳати товушдир, ёзувда ҳарф. Лекин ҳарф товушга нисбатан иккиламчи ҳодиса. Табиий тилларнинг ҳаммаси товушдан иборат бўлиб, ҳарф товушнинг замон ва масофасини кенгайтириш учун пайдо бўлган белгидир.

Товуш табиатан ҳаво тўлқинларидан иборат бўлгани учун у жонсиз табиий ҳодисаларга ўхшайди. Аммо тил товуши оғиздан чиқиб кулоққа эшитилади. Мана шу айтилиш ва эшитилиш жиҳатдан у ҳар бир кишига хосдир. Аммо тил якка шахсга хос тугма ҳодисаларга кирмайди. Чунки тил мавжуд бўлиши учун кўпчилик, жамият бўлиши шарт. Масалан, киши болалиқдан одамлар орасида ўсмаса, у умуман тил билмайди. Одамлар орасида ўсганда миллатидан қатъи назар қайси халқ орасида ўсса, шу халқ тили унга она тили бўлади. Инглиз Арабистонда катта бўлса, араб тилини билиб, инглиз тилини билмайди. Агар араб Англияда улғайса инглиз тилини билиб, араб тилини билмайди. Араблар орасида ўсган инглиз ўз халқининг тилини ўрганмокчи бўлса, уни чет тил каби ўрганади. Инглизлар орасида вояга етган араб ҳам ўз халқининг тилини ўрганишни истаса, уни чет тилни ўргангандай ўрганади.

Демак, тил табиий ҳодиса ҳам, якка кишига хос ҳодиса ҳам эмас экан. Тил фақат бир жиҳати, яъни товуш томони билан табиий, яна бир жиҳати – нуткий қобилият томони билан якка шахсга хос. Аммо моҳият эътибори билан жамият маҳсули бўлиб, ижтимоий ҳодиса экан.

Тил жуда катта маърифий аҳамиятга эга. Мавжудотнинг моҳиятини, ҳақиқатини билиш “маърифат” дейилади. Тилнинг илмий аҳамияти оддий билим билан чекланмай, маърифатни, яъни билишнинг энг олий мартабасини ҳам ўз ичига олади.

Дунёга келган ҳар бир бола ҳақиқий инсон бўлиб етишиш учун у жуда кўп нарсаларни билиши керак. У ўзига керакли билимни кўриб, эшитиб ва ўқиб ўрганadi. Эшитиб ва ўқиб ўрганиш тил воситасида амалга ошади ва унинг имконияти чексиздир. Агар тил бўлмай, ҳар бир кишинииг тириклиги унинг ўз тажрибасига асосланган бўлса эди, инсон шу кунгача ҳайвон қандай яшаса, шундай яшаган ва бугунги моддий ва маънавий тараққиётга эришмаган буларди.

Тилнинг биринчи маърифий аҳамияти шундан иборатки, тил туфайли жамият узвларининг ҳар бирида ҳосил бўлган билим оммалашиб, унинг кўпчилик томонидан ривожлантирилишига имкон туғилади. Ундан ташқари тил туфайли билим аجدоддан авлодга оғзаки ва ёзма тарзда қолдирилади, натижада янги авлод ўтган аجدоднинг ишини янгидан бошламасдан, уни давом эттиради. Бу билан яна тараққиёт таъминланади.

Тил илм олишда замон ва макон ғовини ўртадан кўтаради. Тил туфайли энг қадимги маълумотларга эга булаемиз, ҳатто келгусига оид маълумотларни ҳам олаемиз. Коинотнинг ҳамма еридаги маълумотни сўз билан ифодалаб, билмаганга билдириш мумкин.

Ҳар бир ўқувчи мактабда қанчадан-қанча билим олади. Шу билимларни олишга тил туфайли муяссар бўлади. Акс ҳолда ҳар бир ўргатилаётган нарсани, ҳеч бўлмаганда унинг суратини ўқувчига кўрсатиш керак булар эди. Бу албатта жуда кўп вақтни ва жойни талаб қилар эди.

Бугина эмас, биз тил туфайли сезги мучалари билан билиб бўлмайдиган нарсаларни ҳам ўрганаемиз. Кўриниши, шакли бор нарсаларнинг акси онгимизга ўрнашиши мумкин, лекин шаклсиз нарсаларни биз фақат сўз шаклида ўзлаштираемиз. Худди шунингдек мавжудотнинг кўринмас ички жиҳатларини ҳам сўз шаклида ўзлаштираемиз ва тил воситаси билан узгаларга тушунтираемиз.

Тилни ўрганиш ва ўргатишни жуда осонлаштирадиган яна бир жиҳати шундаки у умумлаштириш хусусиятига эга.

Сўз воситасида биз мавжудотни ўрганиб умумий тушунчалар хосил қиламиз ва бу тушунчалар мавжудотнинг умумий хоссаларини ўрганишга, ҳатто уларнинг ҳақиқатини идрок этишга имконият туғдиради.

Тил туфайли биз ҳақ билан ноҳақни, яхши билан ёмонни бир-биридан фарқлашни ўрганамиз.

Шундай қилиб, тил жуда катта маърифий аҳамиятга эга экан. Аммо тилнинг аҳамияти бу билан тугамайди. Унинг жуда улуг бадиий аҳамияти ҳам бор. Тилнинг бадиий имконияти чексиздир. Тил имкониятининг чексизлиги ва аҳамиятининг ниҳоятда улуглиги унинг ҳам моддий, ҳам маънавий олами камраб олганлигидадир.

Бадиийлик нима? Бадиийлик, бошқача қилиб айтганда, бадиият бу гузалликнинг нутқий кўринишидир. Борлиқдаги гузалликнинг кўринишлари жуда кўп. Масалан, фақат табиий гузалликнинг сон-саногини йўқ. Фақат тўрт фаслнинг ҳар бир фасли минг-минглаб гузал нарсаларни вужудга келтиради. Мана, кўкларнинг олинги: оқ чойшабга ўралиб ухлаб ётган ер устидан сабо, яъни шарқдан эсадиган илк, табиатни уйғотувчи ел қор кўрпасини ер устидан кўтариб, уни кўк кўрпа билан бурқайди ва бу кўк бағрида ранг-баранг чечакларни ундиради. Дарахлар гуллаб, асаларилар гул ширасидан минг дардга даво асалларни ҳозирлашга киришади. Шовкин-суронлар ва замбарак овози бўлмаган тинчлик ва осойишталик ҳукм сурган гулзорларда тун ярмидан тонггача булбул сайраб соф кўнгишларга лаззат бағишлайди.

Бутун мавжудотнинг, хусусан инсоннинг тузилиши, юриш-туришида қанчадан-қанча етуклик, жумладан гузаллик бор. Аммо табиий гузалликдан ташқари яна инсон вужудга келтирадиган сунъий гузаллик ҳам бор. Ҳунарманду санъаткорлар буюмларга, иншоотларга гузал тус берадилар. Уста деҳқонлар гузал боғу рогларни вужудга келтирадилар. Куйчилар куй, ашулчилар ашула, рассомлар расм, ҳайкалтарошлар ҳайкал яратадилар.

Мана шуларнинг ҳаммаси ва уларнинг гўзаллиги тил воситасида акс эттирилади. Бу тилнинг гўзалликни ифодалашдаги хизмати дир. Аммо тилнинг ўзи ҳам гўзаллик моддаси сифатида сўз усталари томонидан ва умуман халк тарафидан фойдаланилади. Чунки тил етук ҳодисалардан бўлиб, унда гўзаллик учун зарур бўлган ҳамма сифатлар мавжуд дир.

Маълум бўлдики, тилнинг икки жиҳатдан бадиий аҳамияти бор экан. Биринчидан, тил табиат ва инсондаги мавжуд гўзалликни акс эттириш воситаси бўлса, иккинчидан, тилнинг ўзи гўзалликни вужудга келтиради. Шоир ва ёзувчилар ҳамда оддий халк орасидаги миллионлаб чечанлар тилнинг бадиий имкониятининг мазкур ҳар икки жиҳатининг бирдан ёки ҳар иккисидан бирдан фойдаланадилар ва шу билан ўқувчи ёки тингловчига ҳам лаззат бағишлайдилар.

Тилнинг гўзалликни ифодалаш ёки акс эттириш жиҳати қандай амалга ошади? Бунинг жавобини олиш учун аввал «гўзаллик нима?» деган саволга жавоб беришимиз керак. Чунки гўзалликни турлича тушуниш мумкин. Айниқса инсондаги гўзалликнинг нимадан иборатлигини билиб олиш учун кўп билим ва тажриба лозим. Ҳозирги ўқувчи угил-кизларнинг кўпи ота-оналарининг, боғча мураббийлари ва ўқитувчиларнинг, матбуот ва адабиётнинг тарбияси натижасида ёмондан яхшини, хунукдан чиройликни ажратадиган бўлганлар. Лекин, оз бўлсада, гўзалликни, жумладан инсон гўзаллигини яхши тушуниб етмаган ёшлар, ҳатто қариялар ҳам бор. Гўзалликка тўғри муносабатда бўлиш ва уни тўғри тушуниш учун, биринчидан, ҳар бир нарсанинг маъносини ёки мазмунини эътибордан қочирмаслик ва унинг фақат суврати ёки шакли билан чекланмаслик керак. Ҳар бир нарса ва ҳодисанинг шакли ва мазмуни бўлади. Мазмун бирламчи, шакл иккиламчидир. Масалан, кийимни оладиган бўлсак, унинг кўриниши шаклини, қулайлиги ва уз вазифасига мувофиқлиги унинг мазмунини ташкил қилади. Кийим биринчи навбадда ноқулай эмас, қулай, соғлиқка зарарли

эмас, фойдали булиши, тананинг ёпиладиган ерларини ёпиб туриши ва кишини гашки мухит таъсиридан, совуқдан, намдан, шамолдан ёки куёш нуридан сақлаши зарур. Ундан кейингина у чиройлик шаклга эга булиши ва бу шакл унинг вазифасига хилоф булмаслиги лозим.

Баъзи йирткич ҳайвонлар кўринишда уй ҳайвонига нисбатан кўркам булиши мумкин, аммо моҳиятан зарарли булгани учун у кишида ҳақиқий гўзаллик завқини уйғотмайди, аксинча киши кўнглига даҳшат солади ёки уни жиркантиради.

Айрим заҳарли усимликлар рангдор гули билан масалан, райҳонга нисбатан яхшироқ кўринишга эга булиши мумкин. Аммо у унинг табиатини билган кишига райҳонга нисбатан гўзал бўлиб туюлмайди.

Гўзалликни тўғри тушуниб, ундан баҳраманд булиш учун зарурий шартлардан яна бири шуки, ҳамма ҳолда ҳам гўзалликдаги табиийлик сунъийликка нисбатан устун гуради. Инсон табиий гўзалликка сунъий гўзаллик қўшади, лекин унинг ўрни ва меъёри бор. Масалан, боғбон гулзор қилганда гулларни маълум бир тартибда жойлаштириб, ҳар тупни бутаб, унинг табиий гўзаллигига сунъий гўзаллик қўшади, аммо уни яна ҳам гўзал қиламан деб гулбаргларига нақш солмайди ёки бирор ўзга рангга бўямайди. Бунда унинг табиий гўзаллиги йўқолади ва у гул сифатида ўз қадрини йўқотади. Биринчи ҳолда, яъни гул тупларини бир-бирига нисбатан ва ҳар тупнинг шохларини тартибга солганда унинг табиий гўзаллигига зарар етмайди. Агар боғбонга бошқа ранг керак бўлса, у ўша ўзга рангни гулнинг табиий хоссасига айлантириши керак. Бунга у гулларни чатиштириш йўли билан эришади. Бунда гўзалликнинг табиийлигига путур етмайди. Биринчи ҳолда боғбон қалбакилик қилган, иккинчи ҳолда моҳирлик курсатган бўлади. Биринчи тақдирда у кулги бўлади ёки кишиларни ранжитади, иккинчи ҳолда ҳам маҳорати, ҳам янги нав гули билан ҳаммани хушнуд қилади ва бунинг натижасида ўзи ҳам шоду хуррам бўлади.

Энди инсондаги гўзалликка ҳам табиий нуқтаи назардан қарасак, ундаги гўзаллик қонуни ҳам ўша гулга оид қонуннинг ўзи. Гулбаргга нақш солиб, уни буюк билан буюб бўлмаганидек кишининг баданига, айниқса юзига ҳар хил шаклларни тушириб бўлмайди, уни буюб узгартирилмайди, аъзоларнинг табиийлигини бузиш мумкин эмас. Аммо инсонда ихтиёр кучлилиги ва кишиларнинг гўзалликка муносабати турлича бўлгани учун баъзи шахслар мазкур қонунга ҳилоф ишларни қиладилар ва ўзларича оқилона иш қилдим деб ўйлайдилар. Аммо кейинчалик ўз қилмишларига ўқинадилар. Баданга қилинадиган нинабитиг ва нинанақшлар, упа-элик ва бошқа сунъий пардоз моддаларидан сунистеъмом қилиш ва модапарастлик гўзалликнинг, айниқса табиий гўзалликнинг моҳиятини англамаслик натижасида содир бўлади. Бундай амалларнинг энг қабиҳи – бу табиий аъзоларни сунъийлаштиришдир. Соғ тишни арралатиб, унга олтин қошлаш шу жумладандир. Афсус, минг афсуски, олтин тишни ҳусн деб билган ёшларимиз соғ табиий тишни металл билан алмаштириш табиий қўлни сунъий чарм қўл билан алмаштириш билан баробар эканлигини ҳаёлларига ҳам келтирмайдилар.

Энди тилга қайтайлик. Тил бир жиҳатдан табиат ва инсондаги гўзалликни акс эттирувчи восита бўлса, иккинчи жиҳатдан унда гўзалликни вужудга келтирувчи жавҳарлар ҳам мавжуд дедик. Биз тилга гўзаллик жавҳари сифатида назар соладиган бўлсак, унинг кишини ҳайратлантирадиган даражага етуқлиги бор.

Қайси бир тилни олманг, ундаги товушлар юзга етмайди. Масалан, ҳозирги ўзбек адабий тилида ўттиз битта товуш бор. Ўзбек тилига тарихан назар солган вақтимизда ёки шеваарни ҳисобга олганимизда кўпроқ бўлади, аммо қирқтадан ошмайди. Мана шу қадар озгина товушдан ўзбек тили тарихида миллиондан ортиқ сўз ясалган ва бу сўз ясалиши керак бўлган тақдирда чексиз давом этиши мумкин.

Тилнинг мана шу етуклиги унинг гузаллигини ва ундан фойдаланувчининг, яъни сузловчининг ёки ёзувчининг нутқий маҳоратини таъминлайди.

Бир нарсани ясаётганда ясовчининг маҳорати ва ясалган нарсанинг гузаллиги нимада намоён бўлади? Хоҳ табиий, хоҳ сунъий нарсанинг кўрки унинг булакларининг бир-бирига нисбати борлигидан ёки мутаносиблигидан иборатдир. Масалан, бир уйнинг учта деразаси бўлиб, хажмда ё шаклда, ё урнатилишида, уч турли бўлса, бу ҳол уша уйни хунук қилиб қўяди. Агар уртадаги дераза бошқача бўлиб, икки ёнидагиси бир хил бўлса, уйнинг кўрки бузилмайди.

Бир кишининг узвлари бир-бирига нисбатан катта-кичикликда, шакл ва ўрнашишда қанча мутаносиб бўлса, унинг ҳусни шунча ортиқ бўлади. Агар қулоғи катта, бурни кичик бўлса, икки кошнинг бири эгма, иккинчиси тўғри бўлса, икки кўзнинг бири юқорирокда, иккинчиси пастроқда бўлса, улар орасидаги нисбат бузилади, натижада ҳусн йуқолади.

Бадийлик деб аталувчи нутқ ҳусни ҳам сузларнинг бир-бирига товуш ё маъно жиҳатидан ёхуд ҳар икки жиҳатдан муносиблигидан вужудга келади. Бир-бирига муносиб сузлардан гузал ибора ва гаплар вужудга келади. Бир-бирига муносиб гаплардан гузал фасллар, фасллардан боблар, боблардан китоблар яратилади.

Сузларни маълум тартибга солиб мисралар, мисралардан байту бандлар, байту бандлардан назмий асарлар ижод қилинади.

Тилларнинг қардошлиги ва шаклдошлиги

Тилшуносликда кўпчилик тан олган фикрга кўра дунёдаги тиллар орасида қардошлик мавжуд бўлиб, улар бир неча оила ёки шажарани ташкил қилади. Ҳозир мана шу масаланинг тафсилоти билан танишинг.

Дунёда икки минг саккиз юзга яқин тил бор. Шу тилларнинг ҳаммаси бир тилдан келиб чиққан деган фаразия

бор. Лекин бу фикрни тилшунослик нуқтаи назаридан исбот қиладиган даражада етарли далиллар йўқ. Агар Одам алайҳи-с-саломнинг Абулбашарлигини, яъни барча кишиларнинг биринчи отаси эканлигини тан олсак, мазкур фикр тўғри деб топилиши керак. Агар инсон бирдан ер курасининг бир неча ерида вужудга келган деб тахмин қилинса, ундан дастлаб бир тил эмас, бир неча тил мавжуд бўлган бўлади.

Тилшуносларнинг тилларнинг ўзига асосланган ҳолда чиқарган натижаларига қўра бир шажарага мансуб тиллар қадимда бир тил бўлган бўлиб, кейин халқларнинг қупайиб бир-биридан ажралиши ва уларнинг тилида фарқ пайдо бўлиши натижасида турли тилларга айланган. Ҳар бир тил шажарасининг дастлабки биринчи тили **узак тил** ёки **бобо тил** деб аталади. Бобо тилнинг қупайиши натижасида вужудга келган тиллар қардош тиллар деб ҳисобланади. Ҳинд-Аврупа тиллари шундай қардош тил шажараларининг бири бўлиб, бунга Ҳиндистондан тортиб Аврупадаги қўлгина тиллар мансубдир, Мана шунга асосан бу тиллар “Ҳинд-Аврупа тиллари” деб аталган. Ҳар бир тил шажараси бир неча бутокка ва ҳар буток ўз навбатида бир неча бутокчага бўлиниши мумкин. Ҳинд-Аврупа тиллари қуйидаги бутокларни ўз ичига олади: Ҳинд тиллари, Эрон тиллари, Славян тиллари, Болтик тиллари, Герман тиллари, Роман тиллари, ёлғизлашган тиллардан грек, арман ва албан тиллари ҳам Ҳинд-Аврупа тил шажарасидандир. Рус тили славян тиллари бутогининг шарқий бутокчасига мансуб. Бу бутокчага яна украин тили киради. Инглиз ва олмон тиллари герман бутогининг ғарбий бутокчасига тааллуқлидир. Фаранг, яъни француз тили Ҳинд-Аврупа тилларининг роман бутогига, тожик тили, эрон тилларининг ғарбий бутокчасига киради.

Ҳинд-Аврупа тилларининг қардошлиги, яъни дастлаб улар бир тил бўлиб, кейин бир неча тилга айланганлигини тилшунослар қандай қилиб билдилар деган савол туғилиши табиий. Ҳозир мана шу суроққа жавоб берамиз.

Бир тилдаги сўзларни бошқа тиллардаги сўзлар билан кийёслаганда шу тилларнинг ҳаммасида бор бўлган сўзларни учратамиз. Масалаи. “самовар” деган сўзни олсак, бу сўз рус тилида ва яна козоқ, кирғиз, ўзбек, тожик ва бошқа тилларда мавжуд. Лекин бу сўз ўзбек ва тожик тилларининг қардошлигига далил бўла олмайди. Чунки бу сўз мазкур тилларга рус тилидан ўтгандир. Буни ўзлашма ёки **иктибос** дейилади. Ёки дунё сўзини олсак, бу сўз ўзбек, тожик, урду, хинд, пашту, форс яна ўзга кўпгина тилларда бор, Лекин бу ҳам бу сўз мавжуд тилларнинг қардошлигига хужжат бўлолмайди. Чунки дунё сўзи бу тилларга араб тилидан ўзлаштирилгандир.

Аммо оға-ини, яъни ака-ука маъносидаги русча **брат** сўзини оладиган бўлсак, бу инглизчада **бразер** немисчада **брудер** форсчада **биродар**, санскритчада **бхаратир** бўлади. Мана шу номи айтилган тилларнинг қардошлигига далилдир. Яна бир мисол, иккини русчада два дейилади, паштуда **дувай**, немисчада **цвай**, инглизчада **ту**, тожикчада **ду** дейилади. Бу мисоллар мазкур тилларнинг қардошлигини, яъни улар ягона бир тилдан тарқганини билдиради. Тилларнинг қардошлигини аниқлаган пайтда тасодифан бир-бирига ўхшаб қолган сўзлар ва ўзлашмалар, яъни бошқа тиллардан олинган сўз ва кўшимчалар ҳисобга олинмайди.

Араб, иброний ва ҳабаш тиллари хом-сом тил шажарасини ташкил қилади.

Энди мазкур жихатдан ўзбек тилига бериладиган маълумотга қулоқ беринг! Ўзбек тили туркий тилларга мансуб бўлиб, олтой назариясига кўра мўғул, тунгус-манжур, кура (корейс) ва япон тиллари билан биргаликда олтой тиллари шажарасини ташкил қилади. Олтой тилларини урол тиллари – фин, угор ва самодий тиллари билан қардош деб ҳисобловчилар ҳам бор. Туркий тилларнинг айрим тиллар билан қардошлиги масаласида бошқача тахминлар ҳам мавжуд. Лекин кўпчилик олтой назарияси тарафдоридир.

Олтой назариясига кўра туркий тилларнинг, жумладан ўзбек тилининг тарихи, олтой тилларининг қадимда бир тил бўлган олтой давридан бошланади. Тарихий ҳужжатларнинг йўқлиги сабабли бу даврнинг саналари номаълум, олтой бобо тили дастлаб тунгус-манжур ва турк-мўғул тилларига, турк-мўғул тили эса турк ва мўғул тилларига ажралган. Шундан сўнг мелоддан аввалги учинчи асрдан мелоднинг тўртинчи асригача туркий тиллар тарихида хун даври бошланиб, туркий тиллар икки тармоққа – шарқий хун ва ғарбий хун тилларига бўлинади. Туркий тиллар тарихида хун даврининг алоҳида кўрсатилишга ўша даврда Марказий Осиёдан шарқий Аврупагача бўлган ҳудудни ишғол қилган хун хоқонлигининг вужудга келиб, кейинчалик унинг иккига ажралиши асос қилиб олинади.

Сўнгра мелоднинг бешинчи асрдан унинчи асригача бўлган узоқ вақтни ўз ичига олган қадимги турк даври келади. Умумҳалқ ўзбек тилининг тарихи олтой давридан бошланса, ўзбек ёзма адабий тили тарихи ёзма ёдгорликлари маълум бўлган қадимги турк давридан бошланади. Лекин бу даврнинг адабий тили ва обидалари барча туркий халқларга тааллуқлидир.

Қадимги турк ёзувиши Ибн Арабшоҳ “дулбарчин” деб, Маҳмуд Кошғарий “турк хати” деб атаган. Ҳозир бу ёзув **уйғур ёзуви** деб аталади. Қадимги турк тилига уйғур ёзувида ва қисман моний, бираҳмон, сугд ва сурёний ёзувларида ёзилган обидалар қиради. Урхун ва уйғур ёзувлари туркий халқларга хос ёзувдир. Тошга ўйиб ёзилган урхун ёзуви ёдгорликлари дастлаб Енисей хавзасида, сўнгра XIX аср охирида Мўғулистоннинг Урхун дарёси бўйида топилиб, бу ёзувни дастлаб даниялик тилшунос Томсен ва рус турколог Радлов аниқлади. Ҳозирги пайтгача урхун ёзувида ёзилган кўплаб тош, идиш, асбоб, тангалар, китоб, китоб варақалари ва айрим қоғозлар ҳам топилган. Талас ва Енисей обидаларидаги ёзув Урхун обидаларига нисбатан ҳарфларнинг шаклий кўринишларининг кўплиги билан фарқ қилади.

Уйғур ёзувида ёзилган асарларнинг ҳаммаси ҳам қадамги турк даврига оид эмас, чунки бу ёзуз XVIII асргача қўлланиб келган. Уйғур ёзувида Махмуд Кошғарий ун саккизта ҳарф борлигини ва туркий тилларда мавжуд бўлган еттита товуш учун махсус ҳарфлар йўқлигини, унлиларнинг эса араб ёзувидагидек ҳаракатлар билан эмас, ҳарфлар билан ифодаланишини айтган.

Тиллар шакл, тузилиш жиҳатидан ҳам гуруҳларга бўлинади. Сўзлари ўзгармайдиган, сийғалари йўқ тиллар бор. Масалан бу тилларда **мен бозорга бордим** деган гап **мен бозор бор** шаклида ифода қилинади. Булар **сийғасиз тиллар**дир. Ғарбда **оморф тиллар** деб аталади. Яна бир гуруҳни **иъробли ёки илтисоқий тиллар** ташкил қилади. Ғарбда булар **флектив тиллар** дейилади. Сўзнинг ўзгариши ва ўзгарадиган бўлак ҳам **флекция** деб аталади. Бу тилларда сўз ва унинг сийғалари сўзнинг ўзгарадиган қисмини ўзгартириш билан ясалади. Масалан араб тилида **к^{тб}** ёзиш маъносидаги сўзларнинг ўзаги. Шунини **котиб** дейилса, ёзувчи бўлади. **китоб** ёзилган нарса ва китоб. **к^{утуб}** – китоблар. Рус тили ҳам иъробли тиллар гуруҳига мансуб. Аммо бунинг иъроби араб тилидагидек мураккаб эмас. Араб тилининг иъроб бўлаги ҳам ўзак ичида, ҳам ташида мавжуд. Рус тилида бу бўлак сўз охирида бўлиб, у **тугама** деб аталади. Масалан. **книга** сўзини олсак, унинг **книг** қисми негиздир. а эса тугама бўлиб, мазкур сўзнинг турли сийғалари шунини ўзгартириш билан ясалади. **Книги** родительный бирлик, именительный, винительный кўплик ҳолатида бўлади. Агар нол тугама билан **книг** дейилса, родительный кўплик ҳолатида бўлади.

Учинчи гуруҳ **қўшимчали тиллар**дан иборат. Ғарбда бу гуруҳ **агглютинатив тиллар** дейилади. Қўшимчали тилларнинг ифода имконияти чексиздир. Ўзбек тили мана шу жиҳатдан қўшимчали тилларга мансубдир. Бундай тилларда, масалан, рус тилидагидек тугама, яъни сўзнинг ўзгарадиган бўлаги бўлмайди ва сўзнинг гапдаги муносабатлари асосан қўшимча воситасида ифодаланади. Қўшимчали тиллар.

жумладан ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятлари бор. Ўзбек тилини иъробли ёки тугамали тил бўлмиш рус тили билан чогиштирадиган бўлсак, булар орасида қўшимчали ва тугамали тиллар орасида мавжуд бўлган бир неча муҳим фарқни кўрамиз. Бу фарқларни билиш ҳам ўзбек тилидан, ҳам рус тилидан тўғри фойдаланиш учун жуда зарурдир.

Биринчи фарқ шундан иборатки, рус тилидаги от, сифат, сон ва баъзи олмошлар умумий сийғаларга эга, ўзбек тилида эса фақат от билан олмош орасида умумийлик бор. Рус тилида сифат ва сон отга хос сийғаларга эга. Масалан, “белый” сифатини ва “один” сонини оладиган бўлсак, буларнинг “белая”, “белое”, “одна”, “одно” деган жинс сийғалари бор, ундан ташқари буларнинг кўплик ва келишик сийғалари ҳам бор. Қўшимчали тил бўлган ўзбек тилида бундай эмас. Масалан “оқ” ва “бир” сўзларининг кўплик ва келишик сийғалари йўқ. Агар булар отлашсагина уларга кўплик ва келишик сийғалари қўшилади. Рус тилида эса мазкур туркумлар отлашганда ҳам отлашмаганда ҳам уларда отга хос сийғалар мавжуд бўлади.

Рус тилида сўз ўзгариши нуқтаи назаридан бир неча сўз туркумида умумийлик бўлиши билан бирга ҳар бир туркумда шу туркум белгиси ва ясалиш нуқтаи назаридан ўзбек тилига нисбатан хослик мавжуд. Масалан, ўзбек тилидаги “олтин” сўзини олсак, бу сўз ҳам рангли филизнинг бир турини ва буюмнинг сифатини ҳам билдириши мумкин. Булар орасидаги маъно фарқи гапда ифодаланади. “Олтин” сўзи аниқловчи урнида келса, у аниқланмишнинг сифатини билдиради. “Олтин узук”, “олтин соат” деганда шундай бўлади. Ўзга ҳолларда у сифат эмас нарса билдиради. Демак “олтин” сўзи нарса номи бўлса ҳам, у ўзга нарсанинг сифатини билдириш учун ишлатилиши мумкин экан. Рус тилида олтинни билдирувчи “золото” сўзи шу кўринишда сифат билдириш учун ишлатилмайди. Русчада олдин унга сифат туркумига хос шакл берилди. яъни “золотой” деган

сифат ясалади ва олтин узук “золотое колцо”, “олтин соат” “золотые часы” дейилади.

Ўзбек тилида сифат билдириш учун ясалган сўзларнинг ясовчисиз нарсага нисбатан қўлланиши оддий ҳодисадир. Масалан, “оқ” ва “сарик” сўзларини ўзбек тилида тухумнинг оқ ва сариқ моддаларига нисбатан қўллаш мумкин. Аммо рус тилида “белый” ва “жёлтый” сўзлари мазкур моддаларга нисбатан шу кўринишда қўлланмайди. Бунинг учун аввал уларга “белок”, “желток” деб от шакли берилади. Лекин ранг билдирувчи сўзлар инсонга нисбатан қўлланганда рус тилида ҳам ўзбекчадагидек қўлланиши мумкин. Масалан, оқлар ва кизиллар “белые” ва “красные” дейилади.

Рус тилида сўз туркумларига оид курсаткичлар уларнинг туркум жиҳатдан муайян шаклларини ишлатишни талаб қилса, тугамаларнинг борлиги уларнинг бир туркум доирасидаги аниқлигини ҳам вужудга келтиради. Масалан, рус тилида “книга” деганда битта китоб тушунилади. Буни тугама “а” билдиради. Ўзбек тилида эса “китоб” деганда бирлик ва кўплик жиҳатдан бўладиган аниқлик мавжуд бўлмайди. Шунинг учун ҳам агар бир киши хоҳ бир дона, хоҳ минг дона китоб сотиб олса ҳам, у “китоб олдим” дейди. Русчада эса бир дона бўлса “Я купил книгу” дейилади, бирдан ортик бўлса “книги” деб кўпликда айтилади. Ўзбек тилида бундай ҳолларда бирлик ва кўплик тингловчига маълум бир китоб ёки бир неча китоб ҳақида гапирилгандагина шаклан акс эттирилади ва “китобни” ёки “китобларни олдим” дейилади. Ўзга ҳолларда китобнинг бир доналигини билдириш керак бўлса, “бир” сўзидан фойдаланилади.

Ўзбек тилининг рус тилидан фарқ қиладиган яна бир хусусияти шундан иборатки, ўзбек тилида сўз формалари ягона шаклга эга. Рус тилида эса ҳар бир форманинг бир неча шакли бўлиши мумкин. Масалан, ўзбек тилида отнинг ва айрим феъл формаларининг кўплиги “-лар” кўшимчаси билан ясалади ва бу кўшимчани истаган отга қўшиб унинг кўплигини ҳосил қилиш мумкин, аммо рус тилида кўплиги

бир-бирига ўхшамаган сўзлар бор. “Стол” каби сўзларнинг кўплиги ноль ҳолдаги тугамани “ы”га айлантриш билан. яъни “стол”ни “столаы” шаклига айлантриш билан ясалади. “Небо” сўзиники “небеса”, “знамя” сўзиники “знамена” бўлади. Ўзбек тилида бундай турли шаклларга эга бўлган кўплик йўқ. Рус тилида турланиш ва тусланишнинг ҳам турлари бор. Ўзбек тилида эса улар бир турдан иборат.

Яна бир хусусият шуки, тугамали тилларда қарама-қарши сийғаларнинг бири бўлиб, иккинчиси бўлмаслиги мумкин. Масалан, “молоко” сўзининг кўплиги йўқ, “деньги” сўзининг бирлиги йўқ. Ҳатто ўзга тиллардан кирган сўзлар тугама нуктаи назаридан асл рус сўзларидан тубдан фарк қилса, сийғасиз шаклда ишлатилиши ҳам мумкин. Масалан, “кофе” рус тилида турланмайди. Қўшимчали тилларда, жумладан ўзбек тилида бундай ҳолни учратмаймиз.

Яна бир хусусият тугамали тиллардаги баъзи формаларнинг шакли ёки бор-йўқлиги сўзнинг билдирмишининг турига боғлиқ. Масалан, русчада сўзнинг тушум сийғасининг қандай шаклда бўлиши отнинг жонли ёки жонсиз нарсани билдиришига боғлиқ. Ўзга тилларга хос киши номларининг баъзилари эрлар оти бўлса, турланади, аёлларники бўлса турланмайди.

Яна бир хусусият шуки, тугамали тилларда, жумладан рус тилидаги тугама бир неча сийғада бир шаклга эга бўлиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда бир турланиш доирасида шаклдошлик мавжуд. Қўшимчали тиллар, жумладан ўзбек тилида бу хусусият ҳам йўқ.

Дунёдаги барча тиллар табиатан ҳар қандай нарса ва ҳодисани, тушунча ва фикрни ифода қила олиш имконияти билан яратилган. Аммо шароит тақозоси билан тиллар турли даражада ривожланган. Тил таракқиётининг шароити ўлка табиати ва маданияти, аҳолининг маънавияти ва маърифатидан иборат. Туркистон, жумладан Ўзбекистоннинг табиати ўзал ва рангбаранг, маданияти юксак даражада, маънавият ва маърифат олий мақомда. Бу шароит ўзбек

тилининг луғавий бойлигини таъминлаган. Агар ўзбек тилининг сўз ва ибораларини замону маконда чекламасдан йиғилса, дунёдаги энг кўп сўзли луғатлардан улугроқ луғат тузиш мумкин. Мазкур шароитдан ташқари ўзбек тилининг бойлиги ва етуқлигини таъминловчи ўзининг ички воситалари бор. Бу унда сўз ва унинг шакллари ясовчи кўшимчаларнинг кўплиги ва қондаларнинг истисносизлиги ва таъбир соддалигидир.

Ўзбекчада бошқа тилларда муодили бўлмаган сўзлар кўп. Ҳазрат “**Муҳокамату-л-луғатайн**”да бундай сўзларнинг юзтасининг рўйхатини ва яна бир нечасини изоҳ ва мисоллар билан берган. Ўзбек тилидаги кўшимчалар билан керак бўлган ҳар бир сўзни мавжуд ўзаклардан ясаш ва исталган маънони ифодалаш мумкин. Масалан, лифтни узангидаги узанга -гич кўшиб, узангич, эскалаторни ўрлагич, кранни кўтаргич, экскаваторни қовлагич, десак ўзбекча таъбир бўлади. Яна масалан, телевизорни “кўзгу”га қиёсан телекўзгу ёки кўзгу десак ҳам бўлади. Пилесосни чангютгич ва чангхўплагич дегандан кўра супургига қиёсан супургич десак, бу ўзбекча таъбир бўлади. Ўзбекча кўшимчаларнинг маъно фарқланишига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Лекин бу ўринда иккита мисол билан чекланишимга тўғри келади. Рус тилида **открытие** ҳам очишни, ҳам очилишни, **развитие** ҳам ривожланишни, ҳам ривожлантиришни билдиради. Ўзбек тилида булар орасида маъно фарқи –ил ва –тир кўшимчалари билан ифодаланган. Баъзи тилларда масалан, кўйлакни ўзи тикса ҳам, бировга тиктирса ҳам **тикди** дейилади. Ўзбекчада буларнинг орасидаги фарқ кўшимча билан ифодаланади, **тикди**, **тиктирди**, ҳатто **тиктирттирди** бўлади.

Қондаларнинг истисносиз бўлиши тил етуқлигининг муҳим жиҳатидир. Масалан, ўзбекчада кўплик керак бўлганда исталган сўзга -ларни қўшиш мумкин. Аммо араб тилида сўзнинг кўплик шакллари турлича. Кўплик китобдан, кутуб, фозилдан фузало, хабардан ахбор ва хоқозо бўлади. Рус

тилида ҳам шу аҳволни кўрамиз: стол - столы, море - моря. **знамя – знамена, небо - небеса** ва ҳоказо.

Яна таъбирнинг соддалиги ўзбек тилининг камолдан нишонидир. Камол мураккабликда эмас, соддаликдадир. Ернинг табиий йўлдоши ойнинг ўта соддалиги ва сунъий йўлдошнинг ўта мураккаблиги бунга далил бўла олади. Ўзбекчадаги таъбир соддалигига бир мисол билан чеklangаман. **Уйдаги болаларни бошқа баъзи бир тилларда болалар уйдлар ёки уйда топиладилар** деб таъбир қилинади. Бундан қайси таъбир афзаллиги яққол кўриниб турибди.

Мана шундай бой ва гузал тил соҳиби бўла туриб калам аҳли, жумладан муҳбирларнинг баъзилари **тамаддун** ўрнида **цивилизация, пешбай** ўрнида **фучер битими, мафкура** ва **тушунча** ўрнида **менталитет, тадбир** ва **хисса** ўрнида **акция** ва ҳоказо сўзларни ишлатмоқдалар. Бу истиқлол ва наташарварликка зид амалдир. Чунки тил софлиги миллат мустақиллигининг муҳим шартидир. Бу амал оқибатда ўзини ҳам, четда ҳам ўзбек миллатига паст назар билан қарани олиб келади. Тилга ўзлиги, жумладан ўз тилидан огоҳ кимсалар чет тиллардан етарли асос бўлган ҳолдагина фойдаланадилар. Бу масалада нотўғри йўл тутишнинг асосий сабаби илғорлик ва қолоқликни тушунолмасликдадир. Ҳолбуки, гарб техникада илғор, маънавият, маърифат, санъат ва тилда шарққа нисбатан кўп орқада.

ҲАЗРАТНИНГ ТИЛШУНОСЛИКДАГИ ЎРНИ

Турк тилининг умумхалқ тили пуктаи назаридан бой ва етуқлигини XI асрдаёқ Маҳмуд Кошғарий намоён қилиб, унинг араб тили билан бемалол рақобат қила оладиган тил эканлигини таъкидлаб утган эди. Ҳазрат туркийнинг фикрий ва баъний фазилатларини форс тили билан чоғиштириб баён қилган. Масалага юзаки қаралганда Павойий уз асарини туркийни юқори кўтариб, форсийни қуйи тушириш мақсадида

ёзган деган нотўғри хулосага келиш мумкин. Ҳақиқатда эса Ҳазратнинг **Муҳокамату-л-луғатайн** асари форс тилини камситиш учун ёзилган асар эмас. Шоир форс тилини юксак даражада ривожланган адабий тиллар қаторига қўшди. Бу тилда ўзи ҳам ижод этди, бошқа турк шоирларининг ҳам форс тилида ижод этишини қораламайди. Ҳатто агар иккаласи тил била айтур қобилнятлари бўлса, ўз тиллари била кўпрак айтсалар эрди ва яна бир тил била озроқ айтсалар эрди. Ва агар муболага қилсалар, иккаласи тил била тенг айтсалар эди, дейди.

Ҳазратнинг **Муҳокамату-л-луғатайн**ни ёзишдан мақсади форсийда ижод қилувчи турк шоирларига туркийнинг ҳар жиҳатдан бойлигини ва унда олий даражадаги бадий асарлар яратишга ҳамма имкониятлар мавжудлигини назарий жиҳатдан исботлаб бериш ва туркийзабон халқдан чиқадиган санъат ва илм аҳлларини ўз халқи олдидаги элпарварлик бурчларини адо этиш учун туркийда ҳам ижод этишга даъват этиш эди. Навойий ўз даврининг илғор умумбашарчиларидан бири эди. Унинг бутун ижоди ва фаолияти фақат туркларга эмас, умуман инсон хизматиغا қаратилган эди. Шунинг учун ҳам у ўзининг чуқур билими, қўлидаги ўткир илмий ҳужжат ҳамда далиллардан суйистеъмол қилмади.

У шоир бўлишига карамай **Муҳокамату-л-луғатайн**да форс ва ўзбек тилларини чоғиштираётганда мадҳ ва хажв ҳамда муболага каби воситаларни мутлако ишлатмайди, далилу ҳужжатларни бўрттирмасдан ўз ҳолича келтиради. Ҳазрат ўзининг туркий хусусидаги ҳолисона фикрларини яққол килиб кўрсатиш ва рад этиб бўлмайдиган даражада исботлаш учун уни ўзи мукамал билган ва комиллиги тан олинган форсий билан чоғиштиришга қарор қилган. Бу тўғри ва ягона илмий услуб эди. Акс ҳолда Ҳазратнинг туркий ҳақидаги илмий хулосаларини ўзга тилни билмаган ҳолда ўз тилини мадҳ қилувчиларнинг фикридан фарқ қилиш кийинлашар эди. Шунинг учун ҳам инсоннинг маърифат

касбидаги асосий қуроли бўлмиш таққослаш услубига бу уринда мурожаат қилмасликнинг ҳеч иложи йўқ эди. Ҳазратнинг туркийши таққослаш учун форсийни олишининг яна бир сабаби турк шоирларининг кўпроқ форсийда ижод қилишга мойилликлари ва туркийнинг фазилатларидан беҳабарликлари бўлди.

Ҳазрат мазкур шоирларнинг форсийда ижод қилишларига бу гилда бой шеърӣ анъананинг мавжудлиги ва мутаҳас-сисларнинг кўплиги туфайли форсийда ижод қилиш осонлигини, аксинча туркийда қийинлигини сабаб қилиб кўрсатади. Бу ҳам жуда тўғри фикр. Бу билан Навоӣӣ масаланинг туб моҳиятини очиб берган. Чунки масалага юзаки қараган киши туркий ноқис бўлганлиги учун турклар бошқа тилга мурожаат қилишган деган ҳулосага келиши мумкин. Аслида эса Навоӣӣ исботлаб бергандай нуқсон халқ яратган тилда эмас, балки шоирларнинг ўзида экан. Мана шуларни ҳисобга олиб, Навоӣӣ туркийнинг форсийга хос бўлмаган, лекин шоир учун муҳим булган баъзи хусусиятларини *Муҳокамату-л-луғатайн*да баён қилган.

Шундай *хусусиятлардан бири* туркийда умумий тушунчаларни англаувчи сўзлардан ташқари жузъӣ тушунчаларни билдирувчи сўзларнинг кўплигидир. Навоӣӣ форсийда муодили бўлмаган юзта феълнинг рӯйхатини беради ва турли соҳаларга оид буюм, табиӣӣ ходиса, ҳайвон ва парранда исмларини келтиради ва уларнинг баъзиларига шеърӣ мисол келтириб, маъноларини тушунтириб беради. Ундан ташқари бундай туркий сўзларнинг айримлари форс тилида ҳам қўлланишини айтиб ўтади.

Иккинчи хусусият – туркийда шаклдош сўзларнинг кўплиги бўлиб, бу тажнис, ийҳом санъатлари учун зарурдир. Навоӣӣ от (исм), от (ҳайвон), от (“отмок”дан буйрук) ва ит (кўппак), ит (йўқол), ит (итар) сўзларига мисол тарикасида иккига туюғ келтиради ва яна бир неча шаклдош сўзларни маъноси билан санаб ўтади.

Учинчи хусусият – туркийда форсийда бўлмаган, лекин нутқ учун зарур бўлган сийга ва таркибларнинг мавжудлигидир. Бу масалада ҳам Навоий тўғри илмий мақомда туриб, ортиқча фикрлар айтмаган. Масалан, туркийда отнинг махсус турловчилари бор, форс тилида йўқ. Лекин Ҳазрат туркийнинг бундай хусусиятлари ҳақида гапирмайди, чунки форсийда мазкур қўшимчалар билан ифодаланадиган маънолар кўмакчилар билан ифодаланади. Шунинг учун Ҳазрат туркийнинг наҳвий афзалликларига форсийда йўқ бирликларнинг ҳаммасини киритмасдан икки талабга жавоб берадиганларинигина киритган. Биринчидан бундай бирлик нутқ учун зарур бўлган бир маънони англатиши керак, иккинчидан, форс тилида шу маънони ифодаладиган восита бўлмаслиги керак.

Туртинчи хусусият – туркийнинг товуш хусусияти кофия учун форс тилиниги нисбатан қулайроқдир. Унлиларнинг катордаги фарқи ва талаффуздаги яқинлиги кофияда бир турдаги сўзларни кўпроқ келтириш имкониятини беради, ҳамда сўз танлашда кофия талаби билан бўлалган маҳдудликнинг камайишига олиб келади.

Ҳазрат жаҳон тилшунослигида энг буюк уриниш эгаллади. У **Муҳокамату-л-луғатайн** асари билан дунё тилшунослиги тарихида биринчи компаративист, биринчи фонолог, биринчи типолог бўлди. Компаративистлик¹ тилларни қиёслаб қардош гуруҳларни ва гуруҳнинг бобо тилисини аниқлашдан иборат.

Ҳазратнинг фикрига кўра араб тилидан ташқари асосий уч тил мавжуд бўлиб, дунёдаги ҳамма тиллар шулардан таркаган. Булар турк, форс ва ҳинд тилларидир. Буларнинг вужудга келиши қуйидагича: Нух тўфони натижасида Нух ва унинг уч нафар ўғлидан бошқа ҳеч ким омон қолмайди. Нух гарихий китобларда Абуттурк деб битилган Йофасни Хитойга, Абулҳинд деб аталган Хомни Ҳиндистонга

---

¹ Компаративист компаративизм олими. Компаративистнинг узбекчасини қиёсшунос дейиш мумкин.

ўрнаштиради. Абулфурӯс лакаби берилган Сомни Эрон ва Турон мамлакатларининг ўртасига волий килди.

Ҳазратнинг мазкур тавсифи ҳақиқатдан йирок эмас. Турк тилларининг олтой шажарасида илғор ўринни эгаллагани ҳаммага маълум. Ҳинд-Аврупа шажарасида форс ва хинд тиллари шажара ўзагини ташкил қилган демакка асос бор. Замонавий тилшуносларнинг кучли бир гуруҳи хинд-аврупа халқларининг Аврупага Ҳазрат зикр қилган макондан Турон ва Юнон орқали хижрат қилганлар, дейди¹.

Фонологияда баъзи замонавий тилшунослар ҳам Ҳазрат даражасига етолмагани матбуотда қайд қилинган эди². Аммо туркча. жумладан мумтоз ўзбек тилига хос қалин-ингичкаликни чузиқ-қисқалик билан алмаштиришга бўлган ҳаракат давом этмоқда. Бу хато манбаларга асосланиб, мавзуга оид атамаларни нотўғри тушуниш натижасида содир бўлмоқда. Масалан, уларга кўра **ншбоъ** чузиқликни билдиради. Ҳолбуки Маҳмуд Қошғарийдан тортиб кейинги даврлардаги соғлом асарларда бу атама қалинликни билдиради. Бунда арабча имло қоидаси кўр-қурона туркча талаффузга татбиқ қилинади. Шу кунларда шеърхонликка зид бу амални баъзи теленотиклар телекурсатувларда Ҳазратнинг шеърларини, масалан **кишини киши** деб, кишининг гашига тегадиган даражада бузиб ўқимоқдалар. Ҳазрат қиёс³ қанчалик моҳирона бажарган бўлса, чоғиштириш санъатини ҳам юксак даражада амалга оширган. Ҳазрат форс тилида йук юзта сўзнинг рўйхатини, ундан сўнг фақат туркчада мавжуд бўлган сўзларнинг аввал шеърий, сўнгра насрий баёнини берган.

Муҳокамату-л-луғатайндан вов ва йонинг форсчадаги талаффузига оид муҳим бир маълумотни оламиз. Дарий, яъни

¹ Каралсин: Т.В.Гамкрелидзе, Вяч.Вс.Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы. II. Тбилиси – 1984. С. 895-949.

² Навоий ва ўзбек адабий тили. ТошДУ, Илмий асарлар. 475-чиқиши. Тошкент – 1975.

³ Кардошликни аниқлаш учун қилинган таққослаш **қиёс**, умумийлик ва ҳусусийликни аниқлаш учун таққослаш **чоғиштириш** дейилади

афгон форсийсида вов у ва ўни ёо э ва ини билдиради. Эрон форсийсида вов факат уни. ёо факат ини англатади. Масалан. зур сузи зур. шер сузи шир деб айтилади. Гарб ва Туркия олимлари Ҳазратнинг асарларини лотин ва кирил ёзувида кучирганда Эрон талаффузини, афгон, тожик, ўзбеклар афгон талаффузини оладилар. Ҳазратнинг маълумотига кура афгон талаффузи тўғридир.

Ҳазрат тилшуносликнинг истикболи учун зарур бўлган ижобий бир фикрни баён қилган. Бу маънога оид бўлиб, унга муносабат тўғри бўлмаса, тилшунослик инкирозга учрайди. Замонавий тилшунослар орасида маънони инкор қилиб муваффақиятсизликка учраганлари бор. Замонавий тилшуносликдаги яна бир нотўғри ҳаракат хайвонларнинг кичкирикларини, ҳагто асалари рақсини тилшунослик мавзусига киритишдир. Ҳазрат бу масалада тўғри фикр юритиб, тилда маъно бирламчи ва хайвонларнинг хабарлашиш овозлари тилга оид бўлмайди дейди.

Тил ва тилшуносликдаги нуқсонлар

Тил жамиятнинг тарихини акс эттирувчи кузгуси ва шу билан бирга унинг тараққиётини таъминловчи энг муҳим қуролдир. Агар бугунги фан натижаларини кўз олдимишга келтирсак, мазкур ташбиҳдаги кузгу ўрнида инсон билими ва фаолиятининг ҳамма соҳасини сўз шаклида камраган компьютерни кураамиз. Тил компьютерининг эҳсонлари халқ миёси ва китобларга ўрнашган. Бу азим ва мураккаб дастгоҳнинг ихтиёрини халқ адиб, жумладан тилшунос деб аталган мутахассисларнинг қўлига топширган. Тилшуноснинг вазифасини китобдан ва халқ оғзидан замондаю маконда чекланмаган ҳолда ҳамма сўз ва қондаларни тўплаб луғат ва қондалар тўплами тарзида халқ ихтиёрига топширишдир. Минг йиллар бурун ёзилган бир асарни ўқиган ёки бир шева вакили иккинчи бир шева вакилидан эшитган бирор сузни

Ўзбек тилининг алоҳида луғатидан тополмаса, тилшунос ўзини айбдор деб билиши керак.

Дунёдаги кўпгина тилшунослар мазкур вазифага амал қилдилар ва қилмоқдалар. Аммо бизда бунга зид амал авж олди. Бунинг бош омили умуман тарихни, жумладан илму фан тарихини ва мумтоз адабиётни унуттириш ва унутиш бўлди. Тарихни унутиш ҳар бир халқ учун фожиа ҳисобланади. Чунки тарихига эътибор бермаган халқ ўзининг маданий ва маънавий мустақиллигини йўқотиб, тараққиёт заминидан жудо бўлади. Минг йиллар давомида сайқал топган ўзининг миллий анъана ва расму одатларининг, юксак маънавий меросининг кадрига етолмайди ва ваҳшиёна хатти-ҳаракатларни маданий деб тушунади. Ўзининг миллий маданиятидан ажралган киши ўзга халқларнинг маданиятидан ҳам туғри фойдалана олмайди. Унинг ижобий томонларини қолдириб, салбий томонларини олади. Ҳаммангизга маълум сабабларга кўра бизнинг жамиятимиз ҳам мана шу дардга чалинди.

Ҳаётимизнинг ҳамма соҳаларини камраган бу ижтимоий дард тилимизни ва тил илмини ҳам фалаж қилди. Октябрь Революцияси курашида миллий тилларнинг ва миллий тилшуносликнинг тараққиётига катта йўл очгандай бўлди. Аммо шахспарастлик даврида Ленин ваъда қилган миллий сиёсат, жумладан тил сиёсатининг поймол қилиниши натижасида дастлаб Совет давлатининг содиқ хизматчилари бўлмиш Евгений Дмитриевич Поливанов, Ғози олим Юнусов, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Элбек каби тилшунос ва адиблар йўқ қилиниб уларнинг асарларини ўқиш ман қилинди. Шундан кейин ҳар соҳада бўлганидек тилшуносликда ҳам Иттифоқ миқёсида пир деб ҳисобланган бир шахсга сиғиниш бошланди. Сталин дунё бўйича ҳамма соҳанинг худоси бўлса, тилшуносликда Марр деган шахс ҳамма тилшуносларнинг доҳийси бўлди. У ҳамма тиллар “Сал. раш. бер. ион” деган тўртта сўздан вужудга келган, тил синфий. дастлаб тил бўлмаган, кейинчалик ҳам тил йўқолиши

мумкин деган назарияни ясаб берди. Бунга амал қилиш Совет Иттифокидаги барча тилшунослар учун мажбурий бўлди. Шунда бизнинг тилшуносларимиз ҳам ота-боболаримиз от билан итнинг фарқига бормаган, бинобарин буларни бир сўз билан атаган. ўзбек тилидаги ҳамма қўшимчалар “чанг” ёки “чунг” деган сўздан вужудга келган, деган “илмий” асарларни нашр этдилар. Марчилик Совет тилшунослигини боши берк кучага олиб келганидан кейин Сталин мазкур назариянинг хатолигини айтди. аммо узининг ҳамма тиллар бирлашиб, дастлаб зонал тиллар сўнгра дунёда бир тил вужудга келади, деган назарияси билан тилшуносликни ва тил сиёсатини яна иккинчи бир боши берк кучага олиб кирди ва бугунги миллий англашил-мовчиликнинг сабабчиси бўлди.

Бу ленинизмга суянган гоъларнинг тантанасининг натижаси шу бўлдики, тилчилар ўзларининг муқаддас вазифаси бўлмиш тил бойлигини сақлаб, уни укувчи ва толибларга ўргатиш ўрнига, норма, арабча-форсча, эски, ўзбекча эмас озарбайжонча, қозоқча, қирғизча деган баҳоналар билан ўзбек тилида қўлланиб келган сўз ва қоидаларни йўқотишни ўзларнинг муқаддас бурчи деб тушунадиган ва мана шу илм моҳиятига мутлақо зид бўлган тушунчага таассуб билан амал қиладиган бўлдилар. Натижада ўн минглаб кундалик маданий ва маънавий ҳаётимиз учун зарур бўлган сўз ва тушунчалардан маҳрум бўлдик. Керакли сўз ва тушунчаларни билмаслик эса жамиятни тўғри ҳаёт йўлидан оздиради. Бунга минглаб мисол келтириш мумкин. Лекин иккита мисол билан чекланамиз. “Салам” деган сўз бор. Буни чет эл олимлари, аспирант ва талабалар билади. Бизда ўқитилмагани ва лугатлардан ўрин берилмагани учун хатто профессорларимизнинг аксари билмайди. Бу “салам” деган сўз олди-берди жумладан савдо ишида жуда муҳим бўлган бир амални билдиради ва унинг иктисодий муомала учун аҳамияти улуғдир. Салам тайёр бўлмаган молни етти шарт билан олдиндан баҳосини тўлаб тайёр бўлганидан кейин олишдир. Етти шартнинг биринчиси молнинг жинсини аник

келишиб олиш, масалан, мева бўладиган бўлса. ўрикми, олмами. Иккинчи шарти навъини аниқ келишиш, олма бўлса, масалан, кирмизакми, оқ олмами, учинчи шарти васфа, масалан, йириклиги, курти бор йўклиги аниқ бўлиши керак, туртинчи шарти молнинг микдори, бешинчиси молни топшириш вақти, олтинчиси топшириш жойи ва еттинчиси баҳоси аниқ келишиб олиниши лозим. Агар мана шундай сўзлар луғатларга киритилиб, ўқувчи ва талабаларимизга ўргатилса эди, жамиятимиз бунчалик хору зор бўлмас эди.

Яна бир мисол, мавжудотнинг ҳар бирининг нималиги бор, қандайлиги бор. Унинг нималиги “зот”, қандайлиги “сифат” дейилади. Ҳар бир нарсанинг моддасини “жавҳар”, жавҳарга шакл берувчи нарсаларни “араз” дейилади. Бир нарса иккинчи нарсага сингса, бунинг жараёни “хулул”, сингувчиси “ҳолл”, сингдирувчиси “маҳалл” деб аталади. Мана шундаги “зот”, “жавҳар” ва “маҳалл” деб аталувчи учта бир биридан фарқ қиладиган тушунча Европада бир сўз билан “субстанция” деб ифодаланади. Биз илм тарихини билмаслигимиз туфайли учта сўзни йўқоғиб, мазкур тушунчаларни фарқламайдиган ҳолга келганимиз ва “субстанция” сўзини ўзбекчага таржима қилиш керак бўлганда ўрнига қараб уч хил қилиб таржима қилиш у ёқда турсин, уни таржима ҳам қилолмаймиз.

Илмий меросимизда “тасниф” ва “мусаннафот”, “таълиф” ва “муталлафот” деган сўзлар бор. Аммо биз ҳозир русчадан таржима қилганда “произведение”, “сочинение”, “трактат” каби сўзларнинг ҳаммасини бир сўз билан “асар” деб таржима қиламиз. Тарихни инкор қилиш, халқдан ажраш тилнинг маърифий ва бадий аҳамиятига эътибор бермаслик натижасида тилчиларимизнинг ўзининг тили ҳам қаттиқ бузилди. Ўзақдош сўзларни “қариндош сўзлар” дедилар. Натижада инсон билан сўз орасида фарқ қолмади. “Тарихий сўзлар”ни “тарихий лексик қатлам” дейдиган бўлдик. Оқибатда кўмир билан сўз орасида тафовут қолмади. Сўздаги

қўшимча маънони “буёқ” деб атаб, маънодан буёқни фаркламайдиган бўлдик.

Тилимизнинг тарихи ва тузилишига оид хусусиятлар унинг жуда қадимийлиги, ниҳоятда бойлиги ва мукамал тузилишга эгалигини тасдиқлайди. Аммо совет даврида мактаб ва олий ўқув юртлари нутқмизга катта зарар етказди. Энди нутқимизни соғломлаштириш учун кўп иш қилишимиз керак. Буларнинг энг муҳимлари қуйидагилардир:

1. Сўз ва қўшимчалар имлосини адабийлаштириш. Бир вазндаги сўзлар ҳозир икки шаклда ёзилмоқда. “Олий” вазндаги сўзларнинг баъзиси, масалан, “осий”, “ҳомий” шаклида тўғри ва баъзиси “қози”, “рози” шаклида нотўғри ёзилмоқда. “Мутафаккир” вазндаги сўзларнинг баъзиси “мутақаббир” шаклида тўғри ва баъзиси “мутасаввуф” шаклида нотўғри. “тақаббур” вазндаги сўзларнинг баъзиси “тасаввуф” шаклида тўғри ва “тавакқал” шаклида нотўғри, “қассоб” вазндаги сўзларнинг баъзиси “қаллоб” шаклида тўғри ва баъзиси “фаол” деб нотўғри, “қалам” вазндаги баъзи сўзлар “шафак” шаклида тўғри, баъзиси “сабоқ” шаклида нотўғри ёзилмоқда. Нотўғри шаклларни “қозий”, “розий”, “мутасаввиф”, “тавакқул”, “фаъол”, “сабак” деб тузатиб ёзишимиз керак. “Вокиъ”, “тобиъ” шаклидаги сўзларни “воқе”, “тобе” деб ёзиш ҳам ҳеч бир жиҳатдан тўғри эмас. Кўпгина талаффузи яқин сўзлар бирлаштириб юборилган. Масалан, “адл” ва “адил” “адл” шаклида, “зод” ва “зот” “зот” шаклида ёзилмоқда. Буларни фарқлаш лозим. Масдар қўшимчасининг “-мақ” шаклини “-моқ” шаклида ёзиш қондалаштирилган. Адибларимиз “ўрмоқ”, яъни ўроқ ёки чалғи билан пичмоқдан “ўрмақ” чирмаштирмакни, “ўрмоқ”дан “ўрмақ” пуфламакни, “турмоқ”дан “турмақ” ўрамоқни фарқлаганлар. Буларни биз ҳам фарқлашимиз керак. Ўзга қўшимчаларнинг манъ этилган шаклларини, масалан, “ишка”, “кечти”, “кеткан” деб ёзишга қаршилик қилмаслик зарур.

2. Сўзликларимизга киритилмай қолган сўз ва ибораларни киритиш ҳамда уларнинг маъноларини аниқ ва гўлик

бериш. Бу борада килинадиган иш беҳад кўп. Кичкина бир мисол келтираман. “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да “каламдон” сўзига “калам, перо, ручка солиб қўйиладиган қутича” деб изоҳ берилган. Ҳолбуки, ўзбек каламдошида қалам, қаламтарош, қаламкат, лос ва абр сақланган. Хат санъатини вужудга келтирган бу ёзув қуролининг ҳаммасини ва уларнинг номини ҳар бир ўзбек билиши керак. Шунда расм ёки саҳнада саллани қаламкашларнинг қулига пат тутқазиб қўйиш, саллани шляпа билан алмаштириш билан тенглигини сезадиган бўламиз.

3. Ўзбек тили қоидаларига ҳилоф тарзда ясалган, нотўғри таржима натижасида вужудга келган ёки муодили борлигини билмаслик натижасида таржима қилинмай ишлатиладиган атама ва номларнинг аслини топиб ишлатиш, масалан, ўзбекча сўзлаганда сут билан савдо қилиш корпуси эмас, сутфурушлик, савдо маданияти эмас, савдо одоби, қатор эмас, раста, пассаж эмас, тим, майдаланган гуруч эмас, окшок, цитрус ўсимликлари эмас, гармсери мевалар, мандарин эмас, юсуфий, апельсин эмас, буртуқол, ёки оранж, петрушка эмас, кўзбара, сельдерей эмас, жаъфарий, цивилизация эмас, тамаддун, интеллект, интеллектуал меҳнат эмас, ақл, ақлий меҳнат, менталитет эмас, тушунча, мафкура, дастур эмас, барнома, устувор эмас, авло, репрессия, қатагон эмас, босим, бостирув, транспорт эмас, маркаб, информация эмас, мухобара, тиш чўтка эмас, мисвок, тиш пастаси эмас, тишмаъжун, тиш парашоги эмас, тишурпок, натурал сон эмас, табиий сон, ромб эмас, муайян, фазовий фигура эмас, муҳажжама, зодияк белгиси эмас, бурж, қисқичбақа юлдуз туркуми эмас, саратон, мактаб-интернат эмас, ётоқ мактаб, ишчилар шаҳарчаси эмас, ишчибод, студентлар шаҳарчаси эмас, толибобод, профессорлар массиви эмас, устодобод дейилса, каломимиз гўзал тус олади. Шу хилдаги ислоҳга муҳтож бўлган маъноси ноаниқ калбаки сўзлар ҳозирги матбуот саҳифаларида мингаб бор.

4. Сарфу наҳв китобларига киритилмай қолган сийга ва қоидаларни киритиш, ҳамда ҳамма сийғаларнинг маъно ва қўлланиш ҳолларини аниқлаш. Сийғаларнинг кўплиги жиҳатдан тилимизнинг ифода имкониятининг чексизлигини ҳозирча кўпчилик тасаввур қилолмайди. Масалан, “уй” деган сўздан яшаш мумкин бўлган янги сўз ва сийғаларнинг сони мингдан ортади, десак ишонмайсиз. Аммо бу туркий тилларга хос бир ҳақиқат.

5. Сўз ва унинг сийғаларини ҳолат тақозосига кўра ўз ўрнида ишлата билиш. Бу жиҳатдан бизнинг нутқимиз беъманилашиб кетган. Бунинг сабаби тил илми ва таълимида юксак даражада бўлган маоний илмининг назардан соқит қилинганлигидир. Гилшуносларимизнинг аксари “семантика”, “семасиология”, “сема”, “семема” ва “рема” деган сўзларни гарбда пайдо бўлган янги илмий тушунчаларнинг номи деб билиб, шу атамалардан фойдаланадилар. Лекин буларнинг тарихини, ўтмишда олимларимиз қўллаган муодилларини ва бу гарбча сўзлар билдирган тушунчаларнинг шарқда аллақачон маълум бўлганини билмаганликлари учун илму таълимдан амалий натижа ололмайдилар. Бинобарин ўқувчи, толибнинг нутқи уёқда турсин, ўз нутқларини тузатолмайдилар.

6. Каломимизни фасиху балийг қилиб, бадийлигини орттириш. Бу жиҳатдан мумтоз адабиётимиз фақат ўзбек учун эмас, ўзга халқлар учун ҳам туганмас хазинадир.

7. Ўзлашмаларга бўлган муносабатни соғломлаштириш. Ҳозирги баъзи ўртоқларимиз ўзбек тилини ҳозирги аянчли аҳволга келтирган араб ва форс сўзларини ўзбекчалаштириш ҳаракатини давом эттиришга ундамоқдалар. Тарихимиздан, илмий ва адабий меросимиздан, табиий, маданий ва маънавий бойлигимиздан жудо қилган, ҳамда жаҳон тараккиётдан маҳрум этган бу ҳаракат бугунги кунда ўта зарарлидир.

8. Маҳсулотнинг номи айtilганда маҳсулот сўзини ишлатмаслик. Масалан, гўштнинг ўзига **гўшт маҳсулоти** деб бўлмайди. Чунки бунда гўшдан тайёрланган бошқа нарсалар тушунилади. Қизик ҳолат, **най чолғу сози** дейдиганлар ҳам бор.

9. Бир нарсанинг номи айтилгандан сунг унинг турини билдирувчи сузни истеъмом килмаслик. Масалан, **гуза** авж олди дегандан сунг **усимлик**нинг ривожи яхши деб булмайди.

10. **Институт, субъект, объект** каби сузлардан суйистеъмом килмаслик. Масалан, **махалла институти, галбиркорлар субъекти, ошхона объекти** фойдасиз дабдабали таъбирдир. Иморат курилиш вақтида курувчига нисбатан объект булади, ишга тушганда объект булолмайди. Тил истеъмолида бартараф қилиниши зарур булган нуқсонларнинг баъзилари шулардан иборат.

НУТҚ ВА КАЛОМ

Инсонга хос ва уни узга жондорлардан мумтоз қилган нутқ, яъни сузлаш қобилиятига моҳият ва унинг амалга ошиши нуқтаи назаридан қарайдиган булсак, унинг бир неча жиҳати бор. Бу масала ҳақида замонавий тилшунослар орасида кенг гарқалган бир фикрга биноан сузлаш вақтида фойдаланиладиган воситалар, яъни суз ва уларни бириктиришу талаффуз этиш қоидаларининг йиғиндиси «тил» деб аталади ва шулардан фойдаланиб айтилган гаплар йиғиндиси «нутқ» дейилади. Аммо бу масалага синчков укувчи талаби ёки илмий нуқтаи назардан қарайдиган булсак, бунинг кўпгина мунозарали жиҳатлари бор.

Замонавий укувчи илмдан самарали фойдаланиш ва ундан амалий фойдаланишдан ташқари уни назарий ривожлантириш учун ҳар бир масаланинг тарихини, олимларнинг шу масала ҳақидаги турли фикрларини яхши билиши ҳамда бу фикрларнинг тўғри ва илму амал учун фойдалисидан фойдасизини ажрата олиши зарур. Мазкур масала ҳақидаги турли фикрларни танқидий урганиб, тўғри хулосага келиш учун сузлашиш нималардан иборат деган саволга аввал ўзимиз шу ходисанинг табиатига қараб жавоб топишимиз ва ундан кейин бу саволга илм аҳли энг қадимдан бошлаб шу кунгача қандай жавоб берганини аниқлашимиз

мумкин. Лекин бунинг аксини қилишимиз ҳам мумкин, яъни аввал шу масала юзасидан айтилган фикрларни ўрганиб уларни гаҳкиқ этилаётган ҳодиса нуктаи назаридан туғри-нотуғрилигини текшириб бир хулоса чиқаришимиз мумкин. Ҳозир биз биринчи йўлни тутайлик!

Ҳар бир киши туғилганда сўзлаша олмайди, лекин ўрганиб сўзлаш ва сўзлашиш қобилияти билан туғилади. Маълум муддатдан кейин бу қобилият ишга тушиб, бола катталарнинг сўзларига қулоқ солиб, сўз ургана бошлайди. Аввал сўзларни чала талаффуз қилади. Бу баъзи товушларни аниқ уқмаслик ва айтиш малакаси йўқлиги натижасида содир бўлади. Бора-бора бу камчилик йўқолади. Натижада у нарса ва ҳодисаларнинг отини урганади ва гап тузишни ўргангунга қадар ўз истагини якка сўзлар билан ифодалайди. Сўнгра кўшимчаларни, сўзни ишлатиш қоидаларини эгаллаб гап тузиб, аниқ қилиб сўзлай бошлайди. Оламда нарса ва ҳодисалар ҳамда инсоннинг маънавий олами чексиз бўлганлиги учун инсон умрбод сўз ва унинг маъноларини ўргана боради, лекин тўлиқ ўрганолмайди. Бошқача қилиб айтганда бир киши бутун халқ билган нарсани ҳаммасини билолмайди. Чунки бир кишининг умри, унинг қудрати асрлар давомида миллионлаб киши вужудга келтирган ва кун сайин кўпайиб борадиган маҳсулотни ўзлаштиришга қодир эмас. Сўзловчи умрининг охирига қадар ушбу маҳсулотнинг кичик бир улушидан ўз фикри, истаги ва завқини ифодалаш, ўзга кишилар билан муомала қилиш учун восита сифатида фойдаланади. Ана шу халқ яратган маҳсулот бир нарса, ундан кишининг фойдаланиши иккинчи нарса, шу маҳсулотдан фойланиш натижасида яна учунчи нарса вужудга келади. Бу ҳар бир кишининг сўзлаш маҳсули бўлиб, бундан муайян бир мақсад кузатилади ва шу мақсад ўзга бир кишига ёки бир неча кишига билдирилади. Сўзлашнинг ўзи эса тинглаб англашни талаб қилади. Сўзланганни тингловчи уқиши керак бўлади. Демак сўзлаш воситалари, сўзлашув, тинглаб англаш ва сўзлаш маҳсули бор экан. Сўзлаш билан боғлиқ мазкур ҳодисаларнинг

мавжудлиги тилшуносларнинг кўшига маълум. Аммо буларнинг фаркланишининг илмий жиҳатдан керак-керакмаслиги, керак деб топилганда уларнинг чегарасини аниклаш масаласида олимлар уртасида ихтилоф бор.

Шу ўринда бир нарсани эслатиб ўтишим керак. Илмий мунозарада ёки турли фикрларни солиштирганда ҳақиқий ихтилофдан сўздаги ихтилофни фарклаш керак бўлади. Чунки бир нарсани бир неча сўз билан ва бир неча нарсани бир сўз билан ифодалаш мумкин. Шунинг учун бир нарсанинг тавсифида қўлланган сўзлар эмас, уша нарсанинг ўзи ва унинг сифатлари назарда тутилади. Албатта сўзни тўғри-нотўғри қўллаш мумкин. Бир сўзга нисбатан иккинчиси маъқулроқ бўлиши мумкин. Аммо сўзга оидни тавсиф этилаётган нарсага нисбат бериб бўлмайди.

Энди мақсадга кўчайлик. Сўзлаш воситалари ва сўзлашу тинглаш ёки сўзлашиш, ҳамда сўзлаш маҳсули бор дедик. Шарқ оимлари буларнинг биринчисини, яъни сўзлаш воситаларини «лисон», «забон», «тил», иккинчисини яъни сўзлашишни «нутқ», учунчисини, яъни сўзлаш маҳсулини «калом» деб атаганлар. Сўзлаш билан боғлиқ ҳодисаларни мана шу ҳилда учга бўлиш жаҳон тилшунослигида XIX асрга қадар давом этди ва ҳозир ҳам қисман давом этмоқда. Аммо XIX асрда тилшуносликда «психологизм», яъни руҳиётчилик деб аталган оқим пайдо бўлгандан бери бу масала мунозарага сабаб бўла бошлади. Мазкур оқимни «психологизм», яъни руҳиётчи деб аталишига сабаб, булар тил бирликларини аниқлашда сўзловчининг руҳий ҳолатини мезон қилиб олганлар ва шунга биноан тил ҳақиқатда фақат якка шахслар онгида мавжуд деб умумхалқ тилини инкор қилиб, каломни «тил» деб атаганлар. Тилни бундай тушуниш хато ҳисобланади ва ҳозир бу фикрни кўпчилик ёкламайди. XX асрнинг ўнинчи йилларига келиб мазкур масала юзасидан Женевалик олим Фердинанд де Соссюрнинг фикри кенг тарқалди ва бу ҳақда турли фикрларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. XIX аср Аврупа тилшунослари сўзлаш

воситалари билан сўзлаш маҳсулини бирлаштириб, тил тушунчасини кенгайтирган бўлсалар, Фердинанд де Соссюр буларни яна фарқлаб, уларнинг мазмунини торайтирди, аммо сўзлашишнинг мундарижасини кенгайтирди. У тилни, яъни сўзлаш воситаларини онг билан чеклаб, унинг моддий, яъни товуш жиҳатини сўзлаш маҳсулига киритди. Бунинг шарҳи шундай:

Соссюрнинг фикрига кўра кишиларнинг онгида мавжудот ҳақида тушунчалар бор ва ҳар бир тушунча билан боғлиқ товуш тасавури бор. Масалан, дунёдаги ҳамма кишиларнинг онгида “сув” ва “ичмак” деган тушунчалар бор. Шу билан бирга ўзбеклар онгида “с”, “у”, “в” товушларининг “сув” деб талаффуз қилинадиган тасавури, тожиклар онгида “о” ва “б” товушларининг “об” деб аталадиган тасавури, руслар онгида “в”, “о”, “д” ва “а” товушларининг “вода” деб талаффуз этиладиган тасавури бор. Соссюр ана шу тушунча билан товуш тасавури ва улар орасидаги муносабат тилга таалуқли, қолгани сўзлаш маҳсулига оид дейди.

Шундай қилиб, Соссюр товуш ва унинг талаффузини тил таркибига киритмайди. Совет тилшуносларининг аксари бу назарияни тилни дематериализация, яъни моддийсизлантириш ва у материализмга зид деб баҳоладилар, баъзи тилшунослар уни маъкул топдилар ва айримлари бу фикрни ислоҳ этишни маъкул кўрдилар. Соссюр нутқ, яъни сўзлашиш тушунчасини кенгайтирди ва натижада тилшуносликда “нутқ фаолияти” деган атама вужудга келди. Соссюрнинг ўзи бунини “лангуаж”, тиллашиш, яъни сўзлашиш деб атаган. Муайян шахснинг сўзлаганини парол, яъни “сўзлам” деб атади ва русчага “реч”, яъни “нутқ” деб таржима қилинди, натижада ўзбекчада ҳам “калом” атамаси ўрнида “нутқ” атамаси ишлатиладиган бўлди. “Нутқ” ўрнида эса тилшуносликда “нутқ фаолияти” истеъмол қилинадиган бўлди. Аммо бу атама рус тилшунослигида соссюрча мазмунда ишлатилиши билан бирга академик Шерба таклиф қилган мазмунда ҳам қўлланади. Рус тилшунослигининг Ленинград мактабига мансуб тилшуносларнинг устози бўлмиш

академик Шербанинг фикрига кўра “нутқ фаолияти” сузлаш ва англашнигина ўз ичига олади. Соссюрнинг лангуажи эса сузлаш ва англайдан ташқари “тил” ва сузлаш маҳсулини ҳам ўз ичига олади.

Худди “нутқ” сўзи сингари русчадаги “реч” сўзининг ўзида фаолият мазмуни борлиги учун hozir рус тилшунослигида каломга нисбатан “реч” сўзи ўрнида “текст” сўзини ишлатишга мойиллик бор. “Текст” сўзи бу маънода қўлланганда сузлаш маҳсулининг факат ёзмаси эмас, оғзакиси ҳам тушунилади. Аммо “текст” сўзини “дискурс” деган атама маъносида қўлловчилар ҳам бор.

Дискурс тушунчаси тил билан муайян шахснинг сузлаш маҳсули орасига унинг, яъни сузлаш маҳсулининг ҳамма учун умумий булган жиҳатини акс эттирувчи оралик бир ҳодиса бор деган фикрга асосан пайдо булди ва шу оралик ҳодиса “дискурс” деб аталди. Тилнинг қўлланиши билан боглиқ мана шундай ва яна бундан мураккаброқ назариялар бор ва мунозара ҳануз давом этмоқда. Бундай ечилмаган масалалар тилшуносликда кун ва уларнинг ечими булгуси олимларнинг, яъни сиз бугунги ўқувчи ва толибларнинг зехнидадир. Аммо hozirча боболаримиз тушунчасидаги тил – нутқ (калом) илмий аниқ ва амалий қулайлигича қолмоқда.

Калом вазни ва қофияли булса, “назм”, “манзум” ёки “манзума” ёҳуд “тизим” дейилади. “Назм” сўзининг луғавий маъноси тузиш. Тизим “манзум”ники тизилган нарса, яъни гизикдир. Назм нотигини “нозим” дейилади. Назм маъносида “шеър” сўзи ҳам ишлатилади. Лекин “шеър” сўзининг луғавий маъноси сезик, туюқ булгани учун баъзи шарқ адиблари шеърда вазн ва қофия булиши шарт эмас, сезгирлик билан шоирона қилиб айтилган калом, сочма булса ҳам, шеърдир, дейдилар.

Каломда вазн ё қофия ёки ҳар иккиси ҳам булмаса, уни “наsr”, “мансур”, “мансура” ёҳуд “сочим” дейдилар.

Шарқ адиблари наsrни уч гурга буладилар. Агар каломда вазн булиб қофия булмаса, уни “муражжаз” дейдилар. Агар

каломда вазн бўлмаса-ю сажъ бўлса, уни “мусажжаъ” деб атайдилар. Агар насрда вазн ҳам, кофия ҳам бўлмаса, уни “орий” ёки “муарро” дейдилар.

Балоғат

Балоғат ҳол тақозосига мос равишда чечанлик билан сўзламак ва ёзмоқдир. Ҳол тақозосидан мурод каломнинг вазият, тингловчи ва мавзуга мувофик бўлишидир. Шундай калом **балийғ** дейилади. Балоғат маънога тааллуқли. Калом ҳуснининг шакл жиҳати ҳам бор бўлиб, **фасоҳат** деб, фасоҳат билан адо қилинган калом **фасийҳ** деб аталади. Мукаммал ҳуснга эга калом балийғу фасийҳ бўлади. Бунинг учун каломда талаффуз ва коида бузулмаслиги ва нотаниш сўзлар бўлмаслиги керак. Талаффуздаги нуксон **ганофур**, коидадагиси **хилоф-и киёс**, нотаниш сўз **гаройиб** дейилади. Бу нуксонлар калимага тегишли. **Бокқа** ўрнида **ботта**, **келмакта** ўрнида **келмоғда** дейиш ҳам танофур, ҳам хилоф-и киёсдир. Майдон ўрнида ишлатилган **ринг** сўзи, **қарз** ўрнида қўлланган **кредит** сўзи, **хотун** ўрнида айтилган **аврат** сўзи гаройибдир.

Калом фасоҳати унинг қуйидаги ҳоллардан холий бўлишидир: **татобуъ-и изофа** (изофанинг кетма-кет келиши), **қасрат-и такрор** (такрорнинг қўплиги), **заъф-и таълиф** (бирикма заифлиги).

Балоғат калом билан мутакаллимда бўлади. Каломдаги балоғат унинг фасийҳ бўлиши билан бирга мурод маъносига далолати равшан бўлиб, ҳол тақозосига мувофик бўлишидир. Мутакаллимдаги балоғат малака бўлиб, балийғ калом адосига кодирликдир.

Алфоз (лафз – сўз)нинг анвоъи (турлари): мутабойина, муттафиқа, муродифа, мутажониса. **Алфоз-и мутабойина** мустақил **ер**, **қўқ** каби сўзлар. Ҳозирги тилшуносликда бу тушунча йўқ. **Муттафиқа** ҳозир шаклдош ва **омоним** дейилади. **Мутажониса** маънодош ва **синоним** деб аталади.

Маъоний илми

Илм-и маъоний муқтазо-йи ҳолга мувофиқлигини билдирган аҳвол ҳақида баҳс юритади. Баҳс мавзуи булган аҳвол, яъни ҳолатлар етти қисмдан иборат. Бринчиси **калом**, иккинчиси **муснад илайҳ**, учинчиси **муснад**, тўртинчиси **мутаммимот-и калом**, бешинчиси **қаср**, олтинчиси **адаво-и атфинна**, еттинчиси **мусовот-и ийжоз итноб**. Булар қазийа таркибига оид булақлар. Маъоний хориждаги, яъни онгдан ташқаридаги ҳодисаларга алоқадор булгани учун ўз мавзуини **қазийа** деб атайди. Сарфу наҳвда бунинг муодили **жумладир**. Аммо жумланинг воқиликка алоқаси йук. Шунинг учун бунга алоҳида илм сарфу наҳв ижод килинган.

Маъонийда калом аввал иккига **ахборий** (дарак берувчи) ва **иншой** (қўзғовчи, ундовчи)га бўлинади. Ахборий калом бирор воқияни уч замоннинг бирида содир булгани ёки булмагани ҳақидаги хабардир. Иншой калом талабий ва гайри талабий каломларга бўлинади.

Иншо-ий талабий беш навъдир: 1) **амр** (килишга буйруқ); 2) **наҳй** (қилмасликка буйруқ); 3) **нидо** (эй, ҳей, ҳу каби сўзлар билан узига қаратиш); 4) **тамаъно** (булмайдиган ишни орзу қилмоқ); 5) **истиғфом** (сўроқ). Иншо-йи гайри талабий **гаажжуб** ва **таражжо** (буладиган ишга умид қилмоқ).

Муснад ва муснад илайҳ

Муснад гандаги кесимга, **муснад илайҳ** эгага тўғри келади. Маъонийда буларнинг урни ва урин алмашиши, ҳазф, яъни тушириб қолдириш сабаблари, таъриф ва танкири (аниқ ва ноаниқ ҳолати) тавсиф қилинади.

Мутаммимот-и калом

Мутаммимот мутаммиманинг қўплиги. **Мутаммимот мутаммимот-и феъл** ва **тамйиз** (шубҳани қутариш)дан иборат.

Қаср

Қаср – сифатловчининг сифатланмишнинг ва сифатнинг сифатланмишнинг ўрнини эгаллашидир. Масалан. **фалончи талабадир** деганда сифатланмиш сифатнинг, **талаба фалончидир** деганда сифатловчи сифатланмишнинг ўрнини эгаллаган.

Маъонийда яна **адаво-и атфиййа** (боғловчилар), **васл** (қушиш), **фасл** (айириш), **итноб** (муфассал қилиб таъбир қилиш), **мусовот** (баён қилинган маънонинг сўзлар билан тенг бўлиши) тавсиф қилинади.

Баён илми

Бу илмда ифода воситаларидан **ташбих**¹, **истиъора**, **кинойа**, **мажоз** ва **ҳақийқат** тавсиф қилинади.

Ташбихнинг рукнлари, яъни бўлаклари **мушаббах**, **мушаббах бих**, **важҳ-и шибҳ**, **одот-и ташбихдан** иборат. Юз ойга ўхшатилса, ўхшатилмиш юз **мушаббах**, ўхшамиш ой **мушаббах бих**, нурунийлик **важҳ-и шибҳ** бўлади. Агар бунда **каби**, **дек** сингари сўзлар ишлатилса, улар **одот-и ташбих** бўлади. **Баён**да ташбихларнинг бир неча тури, ҳамда **истиъора**, **кинойа**, **мажоз** ва **ҳақийқат** зикр қилинади².

Иншо

Иншо талабий ва ғайриталабий бўлади. Иншо-йи талабий бир нарсани талаб қилмоқдан иборатдир. Иншо-йи ғайриталабий **амр**, **наҳй**, **истифҳом**, **нидо**, **таманно**, **таражжо**, **таажжуб**, **мадҳ**, **заммдан** иборат. **Амр** – қил деб буюриш, **наҳй** – қилма деб буюриш; **истифҳом** – сўров; **таманно** – бўлмайдиган ишни орзу қилиш; **таражжо** – бўладиган ишга умид боғлаш; **замм** – **мадҳ**нинг зидди, ёмонлаш.

¹ Буни **ташбех** деб уқиш хато. Асл талаффузи **ташбийх**.

² Мазкур ифода воситалари Атоуллоҳ Хусайннинг **Бялойиъу-с-санойиъ** (Тошкент – 1981) асарига **бядиъ** илмига киритилган ва тавсиф қилинган.

Яна баёнда боғловчи ва кўмакчилар (мутлак маънода), ийжоз (қисқа қилиб ифода қилиш) ва итнуб (муфассал ифода) бор.

Бадий илми

Бунда санъатлар берилган. Лекин Атоуллох Хусайнийнинг мазкур асаридек мукамал эмас.

Одоб ва адаб

“Адаб” сўзининг биринчи маъноси ҳар бир ишда меъёрни сақлашдир. Ишни чегарадан чикмасдан меъёри билан қилиш учун билим керак бўлгани учун “адаб” билим маъносини ҳам ўз ичига олади. Бинобарин “адаб” деганда ўқиб, ўрганиб, ҳушахлоқ бўлиб, муомала ва ишни ўрнига қўйиб бажариш кўникмаси тушунилади.

Адаб сарриштасин тутқил, адабдин яхши роз ўлмас
Адабсиз икки оламда билинг-ким, сарафроз ўлмас.

деганда шоир “адаб” сўзини мазкур маънода ишлатган. “Адаб ўрганмак”, “адаб ўргатмак” каби мураккаб феъллар таркибидан ҳам “адаб” сўзи мазкур маънодадир.

Адабсизни адабга келтириш учун баъзан тергаш ва баъзан жазолаш ҳам керак бўлади. Шунга биноан “адаб” сўзи таъзир маъносида ҳам қўлланади. “Адабини бермак”, “адабини емак” ёки “адабини олмоқ” деганда “адаб” таъзир маъносидадир. Мумтоз адабиётда “адабини бермак” ўрнида кўпроқ “адаб қилмоқ” ишлатилади.

Адабиёт сўзи мана шу “адаб” сўзидан унинг тарбиявий ва илмий маъноларини кўзда тутиб ясалган бўлиб, унинг луғавий маъноси адабга тегишли нарсалар, жумладан асарлардир.

“Одоб” сўзига келсак, бу сўз аслан “адаб” сўзининг куплигидир. Мумтоз адабиётда “адаб”нинг куплиги сифатида

қўлланади. Аммо ҳозир сўзлашувда унинг купликдаги маъноси уқилмайди ва қисман “адаб” ўрнида қўлланади. Ундан ташқари “одоб” сўзи инсон фаолиятининг айрим соҳаларига оид қоидалар ва уларга риоя қилиш маъносида ҳам ишлатилади. Масалан, “турмуш одоби”, “кийиниш одоби”, “муомала одоби”, дегандаги “одоб” ана шу маънодадир. Бу маънодаги “одоб” русчага “култура” деб таржима қилинади.

“Адаб” ва унинг куплиги “одоб” сўзининг махсус илмий маъноси ҳам бор. Бу ҳолда мазкур сўзлар адабий илмларни, яъни тил ва адабиёт билан боғлиқ илмларни англатади. Бундан ўша илмларнинг адаб эгаллаш ва одобли бўлиш учун зарурлиги назарда тутилган. Аврупада шу маънодаги адаб сўзи қаршисида луғавий маъноси “сўз севиш” бўлган “филология” атамаси қўлланилади.

Адабий илмлар маъносидаги одоб қуйидаги қисмларни ўз ичига олади.

1. Луғат илми
2. Сарф илми
3. Иштиқоқ илми
4. Наҳв илми
5. Маоний илми
6. Баён илми
7. Аруз илми
8. Қофия илми
9. Иншо
10. Шеър фарзи
11. Муҳозара
12. Расму-л-хат

Буларнинг аввалги саккизтаси *усул*, яъни адабий илмларнинг асосийлари, кейинги тўрттаси *фуруъ*, яъни адабий илмларнинг амалий тармоқлари ҳисобланади. “Луғат” деганда сўзнинг аниқ бир гапдаги махсус ҳолати эмас, тилдаги мутлак жиҳати гушунилади. Ғарб тилшунослигида бу

“лексика”, яъни луғавий бирлик деб аталади. “Луғат”нинг кўплиги “луғот”дир. Масалан, “Ўзбек тилининг луғоти” дейилганда шу тилдаги ҳамма сўзлар, “Ўтган кунлар” романининг луғоти” дейилганда шу романдаги ҳамма сўзлар назарда тутилади. Шунга биноан луғат илми тилнинг луғавий бирликлари ҳақидаги илмдир. **Сарф** сўзнинг ўзгариши ҳақидаги илмдир. Ўзбек тилида сўзни қўшимчалар ўзгартиради. Масалан, “китоб” сўзининг “китоблар”, “китобим”, “китобни” деган ва ҳокозо шакллари бор. Бундай сўз шакллари “сийға” деб аталади, “китоблар” кўплик сийғаси, “китобим” биринчи шахс, бирлик, эғалик сийғаси, “китобни” тушум сийғаси. Баъзи тилларда сўз ўзгариши сўзнинг ўзгарадиган қисмини ўзгартириш натижасида содир бўлади. Араб ва рус тилларида бу ҳодиса мавжуд.

Сарф русчада “**морфология**” деб аталади. **Нахв** илми сўзларнинг гапдаги таркиб қоидалари ҳақидаги илм бўлиб, бу Ғарбда “**синтаксис**” деб аталади. Сўз сарф ва нахв мавзуи бўлганда “калима” деб аталади. **Иштиқок** сўз ясалиши ҳақидаги илм. Бу ғарбда “**деривация**” деб аталади.

Аруз назм вазнлари, қофия мисраларининг ҳамоҳанг қилиб тугатиш қоидалари ҳақидаги илм. **Иншо** турли мактуб, рисола ва ҳужжатлар ёзиш қоидаларидан иборат. **Шеър фарзи** шеърга баҳо беришдир. Бундаги “фарз” сўзи “фуруз” шаклида ёки унинг ўрнида “нақд” сўзи ҳам ишлатилади. “Танқид” сўзи “нақдлаш”, яъни баҳолаш деган маънодадир.

Муҳозара тарихий воқеа ва ривоятлардан, салафларнинг ҳикматли сўз ва адабий асарларидан ўз ўрнида фойдалана билишдир. **Расму-л-хат** ёзув санъати, ҳарф шакллари ва имло билимидан иборат.

Одобга тааллуқли мазкур адабий илм ва фанларни эғаллаган олим “адиб” деб аталади. Бу маънодаги адиб сўзи русчага “филолог” деб таржима қилинади.

МАТН ЖУМБОҚЛАРИ

Жаҳондаги ёзма мерос билан боғлиқ муаммолар, жумладан нуксонлар оз эмас. Булар билан дунё олимлари асрлар давомида шуғулланиб келмоқдалар. Бугунга келиб айрим жумбоқлар ечилган. Масалан, Урхун битигларидаги, Махмуд Кошғарийнинг “Девон”идаги баъзи сўзларнинг ўкилиши ва маъноси аниқланди. Инглиз олими Ж. Клосон битигларни нотўғри ўқиш натижасида пайдо бўлган, аслида йўқ сўзларни аниқлаб, уларнинг рўйхатини ўзи гузган лугатларнинг бирига илова қилган.

Аmmo хануз ҳам ҳал қилинмаган масалалар ва тузатилмаган хатолар талайгина. Масалан, француз олими Жиро Тониюқук битигининг иккинчи сатридаги бир иборани “қанын булмайин”, яъни хонини топмасдан деб, ўзгалар “қанын булмайин”, яъни хонли бўлмасдан деб ўкиганлар. Буларнинг қайсиси тўғрилиги ҳақида фикр эълон қилинмади. Шу битигнинг саккизинчи сатрида “**йағимиз тегра учўк тегирди, биз шаг эртимиз**” деган жумла бор. С.Е.Малов шундаги “учўк”ни “хищные птицы”, “шаг”ни “падаль” деб тушуниб, жумлани “душман атрофимизда йиртқич кушлар каби эди, биз уларга ўлимтик каби эдик”, деб таржима қилган. Ҳолбуки бу жумлада душман учи, яъни илғори атрофимизда пайдо бўлди, биз эса шай, тайёр эдик, дейилган.

Тасарруф матндаги сўз, сийға, таркиб ёки тартибни онгли равишда ўзгартириб, баъзи қисмларни тушириб ёки орттириб кўчиришдир. Тасарруфдан гараз тузатиш ёки бузиш бўлиши мумкин. Биринчи ҳолда агар матнчининг илми ва хунари муаллифниқига нисбатан ортиқ бўлса, хусн-и ният амалга ошиши мумкин. Лекин бу тақдирда ҳам тасарруф салбий амал ҳисобланади. Матнчи муаллиф матнини ҳеч бир ўзгаришсиз қолдириб, ўз фикрини хошияда бериши лозим. Агар улар замондош ва алоқада бўлсалар, матнчи тузатишни муаллифнинг ўзига ҳавола қилиши керак. Муаллиф буни маъкул курс, фикр эгасини зикр қилган ҳолда тузатишни

матнга ўзи киритиши зарур. Агар матнчининг илмий ва адабий савияси муаллифникидан қуйи бўлса, унинг чекланган маълумотга асосланган тузатиши ҳақиқатда бузиш бўлиб чиқади. Бунда унинг нияти яхши бўлишига карамай, амали бузгунчи матнчининг амали билан тенг бўлади.

Навойийнинг “Ҳайрату-л-аброр”ининг Ҳамд бобида шундай байтлар бор:

Минтақа бирла фалак-и ложувард
Сунъи бисотида икки тахта-йи нард.

Солмоқ учун тос-и сипеҳр ичра шайн
Ойу Қуйоштин қилибон қаъбатайн.

Бу “Ҳамса” кўлёмаларининг Абдужамил нусхасида шундай берилган. Аммо Султонали Машҳадий нусхасида “тос-и сипеҳр” иборасидаги “тос” сўзи “тоқ” сўзи билан алмаштирилган. Агар иборанинг узини назарда тутилса, бу ўзгариш маъқулга ўхшаб кўринади. Лекин фалакнинг нардга. Куёш билан Ойнинг қаъбатайн, нарднинг икки шашқолига ўхшатирилганини ҳисобга олинса, мазкур тузатишнинг ҳақиқатда бузиш бўлганлиги маълум бўлади. Навойийнинг “Маҳбубу-л-қулуб”ининг ҳамдаласи шундай бошланади:

“Ҳамд ангаким, зотиға ҳамд ончаким, сазовордур, айтса бўлмас ва сано ангаким, сифотиға сано ончаким йери бордур, битса бўлмас”.

Кўлёмаларнинг бир неча нусхасида “сифотиға” “эхсонига” деб ўзгартирилган ва бунинг натижасида ҳам мазмун, ҳам услуб, ҳам сажъ (зотиға - сифотиға) бузилган. “Эхсон”нинг бу ерда ўрни йўқлиги бир неча сатр қуйроқда “Хон-и эхсони теграсида олийшаън шоҳлар ризққа сойил” деган жумладан ҳам маълум.

Ҳусн-и ният билан қилинадиган тасарруфга ўқувчининг матнини тушуниш ҳолатини назарга олиш ҳам сабаб бўлади.

Бунда матнчи ўқувчига нотаниш бўлган сўзларни таниш сўзлар билан алмаштиради.

Рашид Зоҳид билан Акрам Дехқон “Мухтасар”ни нашр қилишда (“Ўлпон” нашриёти, 1994) матнни ўқувчига тушунарли қилиб бериш мақсадида тасарруф йўлини тутганлар. Буни ноширлар шундай изоҳлаганлар:

“Мухтасарул виқоя”нинг туркий таржималарини кўздан кечиран эканмиз, шунга амин бўлдики, бу таржималарни қандай бўлса шундай, ўз ҳолича ҳозирги ёзувга ўгириш китобхонни мушкул аҳволга солиб қўяди. Аввалам, шариат ўз ичига олган масалалар кул соҳали ва кенг камровлидир. Иккинчидан, ҳар бир масаланинг якуний ечими оят, ҳадис, ижмоъ, қиёс асосидаги ҳукм билан ниҳояланади. Бу ҳукмлар махсус маъно юклатилган фикхий истилоҳлар орқали баён қилинади. Бу нозикликларни янада кескинлаштирувчи жиҳат “Мухтасарул виқоя”нинг тилидир. Араб тилининг бой имкониятларидан етарли даражада фойдаланган Убайдуллох ибн Масъуд асарнинг дебоча қисмида зикр этган мақсадига тўла эришган. Яъни “Мухтасарул виқоя” ўз номи билан мухтасар, ихчам шаклда бўлиб, ёдлаш учун қулай услубда ёзилган.

Араб тили воситасида эришилган бу муваффақиятларни, табиийки туркий тилда сақлаб қолиш кийин ва аксинча, туркий тилдаги фазилатларни араб тили беролмайди. Шунга кўра, тилларнинг ўзига хос имкониятларини унутмаган ҳолда “Мухтасарул виқоя”нинг туркий таржималарини кузатар эканмиз, барча таржима учун умумий бўлган ноаниқликларга дуч келдик. Баъзи таржималарда туркий ифода усули бузилган бўлса, баъзиларида форсий тилга хос бўлган изофа йўсини етакчилик қилади. Шуларни ҳисобга олиб, мазкур ишда бошқачароқ йўл тутилди.

Ун бир йил “Мухтасарул виқоя” таржимаси билан шуғулланган Шаҳобиддин ибн Абдулазизнинг туркий таржимасини асос нусха сифатида танладик. Масалаларни бақадри ҳол арабий матн билан солиштириб, матндан тапқари

айрим узундан-узок шарҳларни қисқартирдик, баъзи масалаларни қайтадан таржима қилдик. Гаржималарда тўла сақланган арабий жумла қурилишини иложи борича туркийга мувофиқлаштирдик. Лекин шунга қарамай, тақдим қилинаётган “Мухтасарул виқоя”нинг тили бугунги ўзбек тили қонун-қоидаларига тўлиқ мос келиши кийин. Чунки мазкур ишда юқорида айтилган каби асос нусха тилининг умумий руҳидан чиқмасликка жиддий эътибор берилди” (5-саҳифа).

Асос қилиб олинган таржимани ноширлар тасарруфсиз айнан бериб, ўз фикр ва изоҳларини ҳошияда бермаганликлари натижасида матн бузилган. Масалан, “рибо” сузи, яъни судхурлик “пора” деб берилган (169-саҳифа). Ноширлар “забоҳий”ни “қурбонликлар” (245-саҳифа), “азҳия”ни “қурбонлик” (246-саҳифа) деб берганлар. Ҳолбуки “забоиҳ” қурбонлик эмас, сўким, сўйилган ва сўйишга яроқли жондор деган маънодаги “забиҳа” сўзининг кўплигидир.

Бузгунчилик тасарруфига шахсий, миллий такаббур ва адоват, сиёсий таъйик ёки қўрқув ҳам сабаб бўлади. Бирор шоирнинг обрусини тўқиш мақсадида унинг шеърларини бузиб кучириб тарқатиш ҳоллари бўлган. Баъзи нашриёт ходимларининг шахсий адоват юзасидан матн бузиш ҳоллари ҳозир ҳам учраб туради.

Миллий такаббур сабабли амалга ошадиган тасарруфга мисол келтиришдан олдин муҳим бир нуқтани баён қилишим керак. Ҳар бир киши қанчалик нодон ва умумбашарий қадриятлардан йироқ бўлса, у шунчалик ўзини оқилу билимдон ва ўз миллатини ўзга миллатларга нисбатан устун деб тасаввур қилади. Афсуски, соғлом фикрга эга бўлмаган жамиятларда бундай кишилар кўпчиликка ватанпарвар бўлиб туюлади ва бунинг натижасида мудҳиш фожиалар юз беради. Бундай ўз миллатини ҳалоқатга олиб боровчи “ватанпарварлар” ҳамма миллатлар орасида бор. Аммо баъзида кўпроқ, баъзида озроқ, айримларида ашаддийроқ, айримларида мулойимроқ.

Менинг касбим илму таълим билан боғлиқ бўлгани учун миллий масала ҳақида ўз касбим нуқтаи назаридан ҳам асосан ёшларни назарда тутган ҳолда бир-икки оғиз айтишим лозим. Ҳар бир киши учун зарур бўлган, ҳамма даврларнинг ва ҳамма элатларнинг азизу буюк алломалари таъкидлаган ва гарих сабоқлари тасдиқлаган бир ҳақиқат бор. Бу жаҳон микёсидаги дўстликдир. Инсоният саодати мана шу дўстликда. Муомала бобидаги амалларнинг энг яхшиси шундай дўстликни ривожлантиришдир. Бундай амал эгаси ҳеч бир миллатни ўзгасига нисбатан устун қўймайди. Бунинг аксини қилиш жаҳолатдир. Чунки ҳар миллатнинг яхшиси бор, ёмони бор. Айрим шахсларга қараб бутун бир миллат ҳақида ҳукм чиқариб бўлмайди. Ҳамма миллатда инсоният тараққиётига улуг ҳисса қўшган кишилар бор, тўсқинлик қилган кимсалар мавжуд, бир жиҳатдан манфаат келтирган бўлса, иккинчи жиҳатдан зарар келтирганлар ҳам йўқ эмас. Бундай шахсларга баҳо берганда унинг миллатига қараб икки хил баҳолаш кўнгилнинг нопоклиги ва ниятнинг эзгу эмаслигидир.

Бир миллатда олийкадр аллома ва моҳир санъаткорнинг мавжудлиги шу миллатдаги жоҳилу завқсиз кишиларнинг айбини ёполмайди. Бу ҳақиқатни англамаслик ҳам кишини тўғри йўлдан оздиради.

Шунинг учун ҳар бир олим ёки муҳбир буюк бир шахснинг қайси миллатга мансублигини аниқлашга умрини сарф қилишдан олдин, унинг меросини тўғри тушунишга озгина вақтини бериши керак, Бунга мисолни ўзбек олимларидан кўп йиллар давомида кўплаб келтирганман. Бунга энди тожик олимларидан ҳам биттагина мисол келтиришга ҳозир зарурат бор. 1987 йилда “Дониш” нашриёти Навоий академиясига мансуб олим ва санъаткор Зайнулобидин Махмуд Ҳусайнийнинг Навоийга бағишлаб ёзилган мусиқага оид рисоласини нашр қилди. Тадқиқотчи ва ношир Аскарали Ражабов. Китоб Камол Айнийнинг тақдими билан бошланиб, сўнгра унда А.Ражабовнинг гадкиқоти.

рисоланинг тожикча гранслите-рацияси, А.А.Семеновнинг русча таржимасининг дастхати ва ниҳоят рисоланинг Ҳамид Сулаймон номидаги кўлёмалар институтида сақланаётган кўлёмасининг фотонусхаси берилган.

А.Ражабов “оксок Темурнинг золимлиги”, “Абдулқодир Ғуянданинг гожиқлиги”, Озарбайжон олимларининг “нонсофлиги”, турк котибларининг “қаллоблиги”ни исботу фош қилиш учун кўп вақту катта куч сарф қилиб, уларни танқид қилган. Аммо узининг бобоси ўз тилида ёзган китобнинг ҳатто номини тўғри тушуниб, унинг матнини тўғри кўчириб беролмаган. Китобнинг бошидаёқ мана шунча хатога йўл қўйган: “сунъи” сузини “санъи”, “бенаво рабуда”ни “бенаворо бурда”, “сайид”ни “сайди”, “роҳаш”ни “ромиш”, “садовори буъду заллатанд”ни “сазовор би адади зилатану” деб бузиб берган. Ҳусайний ўз рисоласининг номини “Ин китоб ба исм-и “Қонун” мавсум шуд” бу китоб “қонун” номи билан аталди дейди. Бу ерда ийҳом санъати бор: ҳам куй қопуни, ҳам қонун қолғуси назарда тутилган. Бунга унинг ўзи китобга қолғунинг исминини қўйдим, деб янглишишнинг олдини олган. Аммо А.Ражабов китобнинг қийматини ошираман деб китоб номини “Қонуни илмий ва амалийи мусиқа” деб ўзгартириб Ҳусайнийнинг маҳоратини йук қилиб, обрўини туширган. А.Ражабов рисоланинг бағишлов қисмида узидан “ниёзмандон” муҳтожлар деган бир сузни қўшиб, Ҳусайнийнинг “китоб Павойийга бағишланди” деган фикринини “муҳтожларга бағишланди” деб бузиб берган. Павойийга айтилган шеърӣ мадҳия ҳам бепарволик билан кўчирилган.

Сиёсат билан боғлиқ тасарруфлар Совет даврига хос бўлиб, мустақиллик туфайли бунга барҳам берилмоқда. Лекин айрим шахслар юртбошимизнинг кўплаб танбихига қарамадан бу тасарруфни давом эттиришга беҳуда уринмоқдалар. Мумтоз адабиёт намуналарини нашр қилишда босма хатоларга кўплаб йўл қўйилмоқда. Ҳазрат-и

Навойийнинг **Арбаъий**нини нашр қилганимизда (“Мерос”, Т., 1991) 30 дан ортиқ хато билан чиқди.

Урхун ёзуви юқоридан пастга ва унгдан чапга қараб ёзилади. Юқоридан пастга қараб ёзилганда, ҳарфлар чап ёнига ётқизилган ҳолатда бўлади ва сатрлар ҳам унгдан бошланади.

Урхун ёзувининг имло хусусиятлари қуйидагича:

– Сўзлар, баъзан бирикмалар бир-биридан айиргич : билан ажратилади.

– А ҳарфи сўз бошида ва ўртасида кўпинча ёзилмайди. Масалан, **аг** (от) сўзи бир ҳарф билан, яъни ат ҳарфи билан, **каган** (хоқон) сўзи уч ҳарф билан, яъни ақ, аг ва ан ҳарфлари билан ифодаланади: ал (эл) сўзи л ҳарфи билан, **амгэк** (эмгак) сўзи ми, эг ва ак ҳарфлари билан ёзилади. Аммо сўз охирида доим а ҳарфи ёзилади.

– И ҳарфи сўз бошида, ўртасида, охирида ҳам ёзилади. Масалан, **иди** (эга) сўзи и, эд ва и ҳарфлари билан, **йыл** (йил) сўзи ай, и ва ал ҳарфлари билан ёзилади.

– ўқу ва ўку ҳарфлари ҳам сўзнинг ҳамма ўринларида ёзилади. лекин лаб уйғунлиги билан боғлиқ ўринларда биринчи бўғинда ёзилиб, кейинги бўғинларда кўпинча такрорланмайди. Масалан, **улус** сўзида ал ҳарфидан кейин ўку ҳарфи ёзилмай бирдан ас ҳарфи ёзилади. **бодун** сўзида ҳам ад ҳарфидан кейин, **учун** сўзида ҳам чи ҳарфидан сўнг ўку ҳарфи ёзилмайди.

– Қўшимчаларнинг бошидаги ва ўртасидаги унлилар кўпинча ёзилмайди. Масалан, **огланым**, **атым** сўзларида -ым қўшимчасидаги ы ва сыз ~ сиз ~ суз ~ сўз қўшимчасидаги унлилар имлода аке этмайди. Бу имло морфологик принципга асосланган бўлиб, қадимги туркий тил табиатига жуда мосдир.

– Ўзбек матнчилигидаги хато ва нуқсонларнинг тахминан 30 фоизи туркий ва форсий билан боғлиқ бўлса, қолган 70 фоизи арабча била боғлиқ. Нашр этилган ва нашр этилаётган илмий. тарихий ва адабий меросимизга оид асарларнинг матнини кўздан кечирадиган бўлсак. дунё

шарқшунослигига, жумладан туркшунослиги нуктаи назаридан уят ҳисобланадиган хатоларни кўплаб учратамиз. Хатолар китобнинг басмаласидан бошланади. Масалан. “Раҳмон” сўзининг “раҳман” деб “раҳим” сўзининг “роҳим” деб ёзилганини шу кунларда кўплиб учратишингиз мумкин. Биринчи ҳолда сўз шакли ва талаффузи бузилса, иккинчи ҳолда “раҳим” билан “роҳим” сўзлари орасидаги фарк йўқолади.

Кўпгина илмий даражали олимларимиз “мутасаввиф” сўзини “мутасаввуф” деб “суфий” сўзини “суфи” деб ёзмокдалар. Ҳолбуки арабчада “мутафаъул” деган сўз вазнининг ўзи йўқ. “У” товуши ҳам йўқ. Баъзилар алиф-и максураддан бехабар бўлганликлари учун “тақво” сўзини “тақви”, “дунё” сўзини “дунйи” деб ёзадилар. Сўз вазнига аҳамият бермаслик натижасида “Маҳбубу-л-қулуб”даги “Мусайлима” “Муслима” деб ўқилган. “Ҳамса”да “Мадда зиллуҳу” жумласидаги “зиллуҳу” гапнинг эгаси бўлишига қарамай “зиллаҳу” деб ўқилиб, тўлдирувчига айлантирилган (Алишер Навоий, Ҳамса, Порса Шамсиев тайёрлаган нашрдан қайта тузувчилар А.Ҳайитметов, М.Мирзааҳмедова, Тошкент, 1985, 6-бет, XIII сарлавҳа). “Жазъ” сўзи арабчада “ч” йўқлигига қарамай, “чазъ” деб (90-бет, XIX сарлавҳа), “Мулк алами” “Малак олами” деб ўқилган (14-бет, XVIII сарлавҳа).

Матндаги нуксонларнинг яна бир тури матнчиларимизда фалсафий, диний ва умуман илмий маълумотларнинг етишмаслиги натижасида содир бўлмоқда. Масалан, Навоий Низомийни “Ганжи яқин афсарининг гавҳари” (7-бет, 1-байт) дейди. Шу мисрага “бегумонлик хазинаси тожининг гавҳари” деб изоҳ берилган. “Ганжи яқин” бу ерда бегумонлик хазинаси эмас маърифат ва идрок даражаларининг йиғиндиси илму-л-яқин, айну-л-яқин ва ҳаққу-л-яқин.

Ёзди фалак токига килки қазо
Ояти “Ваш-шамс” била “Ваз-зуҳо”

Мазкур Ҳамса, 14-бет

деган байтига “Шамс” – куёш, зуҳо – чошгоҳ вақти булиб, байтдаги “Ваш-шамс” билан “Ваз-зуҳо” куръон оятининг дастлабки сўзлари, бу ерда куёш чикиши, кун ёйилиши тасвир этилган”, деган изоҳ берилган (405-бет, XVIII, 1-изоҳ). Ҳақиқатда эса бу ерда “Ва-ш-шамс” коинот ва ундаги мавжудотнинг яратилишини, “Ва-з-зуҳо” эса бу ижоднинг хулосаси бўлмиш комил инсонни билдиради.

Навойий Жомийнинг ҳақиқий сайри ҳақида шундай дейди:

Чунки таважжухда қуйи солса фарқ
Сойири равшан равиш андоқки барқ

Сайрадаким чархни айлаб хижил
Тай қилибон арз “катайис-Сижол”

8-бет

Бунинг биринчи байтига тўғри изоҳ берилган бўлса ҳам, иккинчи байтга “бу сайрда фалакни хижолатга солади-ю ерни эса худо айтган “катайис-сижил” хат варақлари айланишидай айланиб чиқади” (404-бет, 4-изоҳ), деб ноаник изоҳ берилган. Навойий ишора қилган Анбиё сурасидаги 104-оятга яхшироқ эътибор берилса, матншуносларнинг хатоси маълум бўлади. “Ўша кунни биз кўкни ҳам, худди битигли варақни ўрагандек аввалги яратилган ҳолига қайтарурмиз.”

– “маъно”, “такво”, “лайло” каби сўзлардаги алиф-и максурани “о” ўқилиши керак бўлган ҳолларда ҳам “и” ёки “ий” деб бериш.

– йо-йи мажхул, яъни “э”ни йо-йи маъруф, яъни “и” қилиб бериш. Масалан, “шер”ни “ши:р”, “эш”ни “иш” шаклида берилмоқда. Бу амалнинг форсий сўзлардагисига ҳозирги Эрон форсийси, туркий сўзлардагисига Атил, яъни Волга бўйи туркларининг талаффузи асос бўлган. Аммо йо-йи

мажхулнинг ҳам форсийда, ҳам туркийда мавжудлигини Навоий “Муҳокамату-л-луғатайн”да айтган.

– аниқлик кумакчиси “ал-”ни суйистеъмол қилиш. Баъзи ўртоқлар ўзбекчада ал-Ҳаким ат-Термизий, Имом ал-Бухорий тарзида нисба, ҳатто исмларни “ал-“ билан ёзиб, айтмоқдалар. Ҳолбуки форсий ва туркийда нисбаларга “ал-“ қушилмайди. Ҳофиз Шерозий, Хусрав Дехлавий, Котиб Хоразмий, Абулайс Самарқандий дейилади.

– қараткич ва сифатловчилардаги “ал-”нинг талаффузини бермаслик. Масалан, “Маҳбуб ал қулуб”, “Алжомиъ ассаҳиҳ” дейиш ғарб тилларига хос бўлиб, ўзбекчада улар “Маҳбубу-л-қулуб”, “ал-Жомиъу-с-саҳиҳ” шаклида бўлади.

– вовни “у” деб ўқиладиган ўринларда ҳам “ва” деб ўқиш. Масалан, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” эмас. “Фарҳоду Ширин”, “Лайлову Мажнун” бўлади.

– Куръон тажвиди қондаларини суйистеъмол қилиш. Масалан, “Рабб” яъни парвардигорни “Робб”га яъни ўғай отага, фаълон вазнидаги “Раҳмон”ни тилда йўқ фўлан вазнида “Роҳман” деб берилмоқда.

Мағндаги нуқсонлар қотиблар, нашрга тайёрловчилар, нашриёт ва матбаа ходимларининг саҳви ва тасарруфи натижасида пайдо бўлади. Саҳв саводнинг чалалиги ва тил ҳақидаги маълумотнинг етишмаслиги, айрим ҳолларда эътиборсизлик натижасида содир бўлади. Саҳв ва унинг эгаси ҳақида яхши тасаввур ҳосил қилиш учун мукамал бир мисол келтирамиз. **Ўзбекистон адабиёти ва санъатининг 1982 йил, 17 сентябрь сонид**а Кибриё Қаҳҳорованинг **Қилни қирқ ёрмагунча ...** деган бошдан оёқ асоссиз танқидий мақоласи нашр қилинди. Мақолани ҳеч бир ўзгаришсиз келтирамиз.

ҚИЛНИ ҚИРҚ ЁРМАГУНЧА

Хурматли ўртоқ муҳаррир!

Эътиборли адабиёт газетаси саҳифасида адабий меросимизни нашр қилиш билан боғлиқ жиддий масала

кўтарилган мақолани ўқиб чиқдим. Мен классик адабиётимизни севаман. Навоий, Жомий, Саъдий, Ҳофиз, Хайём, Лутфий, Бобир, Машраб, Муқимий, Фурқат сингари донишманд шоирлар бизга бебаҳо хазина қолдирганлар. Хазинани кўз қорачигидек асраш, нашр этиш – катта ва муҳим масала. Шундай экан, бу соҳадаги ютуқ ва камчиликларимиз ҳақида рўй-рост фикр алмашиш келажакда қилинадиган ишларнинг муваффақиятини таъминлайди. Шу сабабли мутолаа чоғида пайдо бўлган мулоҳазаларимизни айтиб ўтишга журъат этдим.

К. КАҲҲОРОВА

Ҳофиз Хоразмийнинг икки жилдлик “Девон”ини¹ қизиқиб кўлга олдим. “Девон” жуда чиройли безатилган, чиройли китобат қилинган. “Девон”нинг муқаддимасидаги “Адабий меросимизни тинимсиз излаш ва тўплаш жараёнида кўлга киритилган бебаҳо дурдоналар орасида фавкулотда учрайдиган “дурри ятим”лардан бири, ҳозиргача фан оламига маълум бўлмаган, ўзбек дунёвий адабиётининг йирик намояндаси Ҳофиз Хоразмийнинг 37264 мисрадан иборат поэтик меросини ўз ичига олган қўлёзма девони Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳридан топилди”, деган сўзларни ўқиб ҳайратим янада ортди. Ҳавас билан “Девон”ни варақлашга тушдим. Кўзимга ғалати-ғалати сўзлар ташлана бошлади. “Девон”ни ўз вақтида форс-тожик сўзларига тушунмайдиган, аруз вазнини билмайдиган мирзо кучирганлиги тобора равшан бўлди. Классик адабиёт, эски қўлёзма манбалар билан шуғулланадиган илм аҳлига маълумки, купинча хаттот ва мирзолар шоир ҳам олим ҳам бўлмаганлар ва бу ишга сабаби тирикчилик деб қараганлар. Шунини назарда тутиб, Ҳофиз “Девон”ини нашра гайёрловчилар

¹ Ҳофиз Хоразмий. Девон. I – II китоблар. Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг нашриёти. Тошкент – 1981. Нашра гайёрловчилар: Ҳамид Сулаймон ва Фозила Сулаймонова; масъул муҳаррирлар: А. Рустамов, Ш. Шарипов, М. Раҳматуллаева.

матни танкидий нуктаи назардан чуқуррок тахлил қилишлари керак эди. Чунки адабий меросни ўрганиш, миллий бадиий маданиятнинг тараккиёт йўлларини аниқлаш адабий асар матнини тадқиқ этишдан, унга юксак илмий-танкидий муносабатдан бошланади. Асли, профессор А. Рустамов айтганидек, матншунослик (текстология) адабиётшуносликнинг пойдевори ҳисобланади. Афсуски, Ҳофиз Хоразмий “Девон” нини нашрга тайёрловчилар улкан, бебаҳо, хайрли ишга қўл урганлару, лекин бошлаган ишларида етарлича илмий аниқликка эришолмаганлар. Матнга чуқур танкидий назар билан қараш зарурлигини эътибордан қочирганлар. Натижада тубандагича хатоликлар рўй берган:

13-ғазалдаги бу сатрга қаранг:

Фарқ йўлингга бос кадам, изда навони дам-бадам,
Хони жаҳонда чунки йўк ҳеч наволаға наво.

Жаҳоннинг хони, яъни дастурхони ҳам бўладими? Жаҳон бўлгандан кейин ўз-ўзидан маълумки **фоний** бўлади.

93-ғазалда эса:

Ҳофиз сўзина қайда ниҳоят бўласидур,
Бу ишқи худода дуо йўк ҳадду ниҳоят. —

деб кучирганлар.

Муаллиф нима демоқчи, деган фикр ҳеч кимнинг хаёлига келмаган. Аслида эса:

Ҳофиз сўзина қайда ниҳоят бўласидур,
Бу ишқи худододга йўк ҳадду ниҳоят. —

бўлиши керак эди.

95-ғазалда:

Жон бериб жононаға, жонона бўлдум оқибат,

Жононага жон берган ошиклар девона бўлиши. афсона бўлиши мумкин эди, нахотки “жонона” бўлса?!

543-ғазалда:

Гар тўтийсифат қанду шакар толиби бўлсанг,
Шакар лабни қилгилу ширин бўла кўргил.

“Девон”ни нашр қилувчилар, шу жумлалан, муҳаррир ўрток А. Рустамов ҳам “Бу сатрнинг маъносида чакиб кўрайлик”, деб ўтирмай, қандай бўлса шундай ёзиб қўя қолибдилар. Маъносига кура байт шундай бўлиши керак:

Гар тўтисифат қанду шакар толиби бўлсанг,
Шакар лабини сўргилу ширин бўла кўргил.

501-ғазалда:

Ачи сўзни **ғамгин** лаълингга сан ўргатма,
Сучи сўз бирла равон нарх-и шакар арзон қил.

Нега энди маъшуканинг лаби ғамгин бўлсин? Ошиқнинг лаби ғамгин бўлса ҳам кошки эди. Арузда радифдан ташқари муродиф бор. Масалан: қадду комат, қошу кўз, шоду хуррам, ғаму андух, лаълу лаб. Булар ҳамиша жуфт келади. Чаласавод котиб: “Ачи сўзни лабу лаълингга ўргатма”, деган сўзни “ғамгин лаълингга”, деб ўқиган.

162-ғазалда:

Халқа-халқа каманд-и **зулфу қадди.**
Сар устинда мор-и **бежондур,** –

деб ёзилган. Хуш, қандай қилиб, қад сар устида мори бежондай (улик илон) тўлганиб туради. Аввало, “мори бежон” эмас, “мори печон”, кейин сар устида қад эмас, кокул, зулф бўлиши мумкин. Котиб “зулфи каж”ни “зулфи қад” деб ёзган.

нашрга тайёрловчилар “мори печон”ни “мори бежон” деб ўқиганлар.

396-ғазалдаги бир харфий хато бутун байтнинг маъносини бузади:

Иқболу саодат эшигимга келур эрди.

Туш булса манга тушда ушул давлат-и бедор.

Шоир: “Агар тушимда ёримни тушимга, яъни бағримга боссам, иқболу саодат менга ёр булур эрди”, демокчи. Котиб яна “Девон”нинг бошидан охиригача “давлат” сўзини “навбат” деб ёзди.

918-ғазалнинг мактаи:

Чун аёз-и хос булдум эшигинда Ҳофизо.

Ушбу дам мандин талаб кил навбат-и Маҳмудни.

Муаллиф Маҳмуд Ғазнавийни кузда тутиб, “Эшигинда Аёзга ўхшаб хос хизматкоринг булдим. энди мендан Султон Маҳмуднинг давлатини галаб килабер” демокчи. Бу сатрнинг маъносига котибнинг тиши утмаслиги мумкин, аммо шарқшунос олимлар Султон Маҳмудни ҳам, унинг ҳозиржавоб кули Аёзни ҳам билишлари керак. Бундан ташқари нима учундир Аёз деярли ҳамма жойда кичик харф билан ёзилган.

936-ғазалга қаранг:

Жонбахш шакарни лаб-и лаълини курғали

Ёд айламади ошиқи ширин замонини.

Ошиқлар ширин забон булур эди. Ширин замон булишини энди билишим! Бу ҳам котибнинг “санъати”. Худди шунингдек, 271-бетда, “мустаби ишк” (аслида: мустажоб”), 271-ғазалда “тўтий-и жон” (аслида: “кути жон”, яъни жон озиғи маъносила), 345-ғазалда ҳам “жон тўти” (аслида: “жон кути”) булиши керак эди.

Бу “Девон”нинг фазилатлари ҳақида ҳурматли профессоримиз Н.Маллаев “Совет Ўзбекистони” газетасининг шу йилги 17 январь сониди батафсил мақола ёзиб, чунончи, шундай дейди: “Ҳамид Сулаймоннинг катта изланиш ва тадқиқотчилик фаолиятида Ҳиндистон экспедицияси, хусусан, шу кунга қадар жамоатчиликка номаълум бўлиб, асрлар сир сақлаб келган ўзбек адабиётининг нодир бир хазинаси бўлмиш Ҳофиз Хоразмий девонининг топилиши катта ҳодиса бўлди”.

Дарҳақиқат, нашрга тайёрловчиларнинг бу ишлари таҳсинга сазовор. Ҳиндистондек йироқ бир ўлкадан “Девон”нинг фотонусхасини олиб келиш нина билан қудук қазигандек гап. Лекин афсус, минг афсуски, “Девон”ни нашр этишда ўша қилинган улуғ меҳнатга яраша иш тугилмаган.

“Девон”да яна шундай мисралар борки, уларни “дурри ятим” деб аташга бугунги кунда ҳеч қандай эҳтиёж йўқ эди. “Девон”да такрор мисралар ҳам жуда кўп.

Агар бу такрорлар бири 20-, иккинчиси 30-40-саҳифаларда бўлса айтар эдикки, муаллиф “Девон”ни бир неча йил давомида тасниф этган, шунинг учун олдин ёзганлари хотирасидан кўтарилган. Лекин бу такрорлар бирин-кетин келади. Ким билади, балки бу шеърлар шоирнинг машқидир. Менинчга, жуда кўп шеърлар бир ғазалнинг турли вариантларидир. Булардан ташқари “Девон”да ҳеч қандай изох берилмаган, натижада илк нашр этилаётган асарнинг қиммати тузук намоён бўлмаган. Айтайлик, 438-ғазалда шундай дейилган:

Ёр эшигинда биза берса бор,
Йўқ булуб бор бўлур боримиз.

“Бор” сўзи форсчада қабул маросими, боргоҳ сўзи шундан олинган. Шоир айтмоқчики, агар ёр бизни қабул этса, яъни даргоҳига йўл берса, йўғимиз ҳам бор бўлур эди. 161-ғазалда шундай мисра бор:

Кўзи наргис, сочи сунбул, юзи гул,
Тани барг-и суман кадди норвандур.

“Норван” – гужум дарахти. Бундай сўзларга изох бермасангиз, китобхон ўзимиз биладиган шоти деб тушуниши мумкин. Шунинг учун ҳам “Девон”ни нашрга тайёрловчилар озгина захмат чекиб бу қабилдаги сўзларга изохли лугат беришлари зарур эди.

Назаримда “Девон” котиби муаллифнинг қалами остидан нима чиққан бўлса, бориға барака, деб ҳаммасини кўчирган куйган. Зотан, “Девон”ни таҳлил қилиб ўтириш унинг вазифасига кирмас эди. Ҳозирги кунда, биз нашр қилишдан олдин қўлёзмани ҳар томонлама ва пухта таҳлил этиб, сарагини саракка, пучагини пучакка чиқаргандан сўнг китобхонларга тавсия этсак мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Кези келганда, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси хайрли иш бошлагани муносабати билан шунини айтиш керакки, бундай ҳаго ва чалқашликлар фақат Ҳофиз Хоразмий нашрида юз бергани йўқ, фақат шу нашрда бўлса биз сўзни мухтасар қилиб, шу ерда нукта қўйиб қолар эдик. Афсуски, кўхна қўлёзмалар, адабий меросимизни нашр этишда пала-партиш уринишлар бўлмоқда. Бу борада профессор Алибек Рустамов томонидан кўтарилган масала айни муддао. Чиндан. Машраб “Девон”ини¹ ҳам ўқиганда, кишини хайрагга соладиган чалқашликларга дуч келамиз. Ваҳоланки, “Девон”нинг муқаддимасида шундай дейилган: “Танлаб олинган шеърлардаги текстологик қусурлар, қоғизлар нуксонлари ва атайлаб қилинган “таҳрирлар” бошқа нусхаларга солиштирилиб, иложи борича тузатилди. Машрабнинг бир шеъри турли қўлёзмаларда ҳар хил вариантларда учрайди. Вариант фарқлари қўпинча тексгнн бузиш, сўзни нотўғри кучиришлар туфайли рўй беради.

¹ Машраб. Девон. 1 афур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент – 1980. Нашр а тайёрловчилар: Ваҳоб Раҳмонов ва Комилжон Исроилов.

Бундай ҳолларда поэтик савияси юксакрок ва фикран мантик изчилроқ бўлган нусхаларга таянилади”.

“Девон”ни варақлаб чиққанда, бу сузлар асоссиз эканлиги равшан бўлди. Ҳазалиар, афсуски, унчалик мукамал бўлмаган ва чаласавод котиб томопидан кучирилган нусхадан олинган. Мен “Девон”ни Ҳ.Сулаймон номидаги Қўлёзмлар институти фондида сақланаётган 2263-, 2265-, 2775-, 2929-рақамли тўрт нусхаси ва Абурайҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган уч нусхага (инвентар рақамлари: 225-, 170-, 173) муқояса қилиб чиқдим. Дарҳақиқат, матнлар орасида тафовут катта, аммо нашрга тайёрловчилар бунинг фарқига боришлар керак эди. Ҳалати томони шундаки, матнда кетган хатоларнинг ҳаммаси “Девон”нинг нашрида ўз аксини топган ва бунинг устига ноширлар ҳам анча-мунча ўзларидан қўшганлар.

Машрабнинг халқ орасида машҳур бўлган ва эски мактабларда алифбо ўргатишда фойдаланилган бир шеър бор. Ўз вақтида шу матнни кучирган шоир шеърнинг мактаини (фақат икки нусхада) шундай ёзибди:

Пардаи исматда сақла Машраби бечорани
Дигари номаҳраимни ошни қилдим бугун.

Авалло, алифбо бўлгандан кейин “а” ҳарфидан бошлаб, “ё” билан тугалланиши керак эди, “ё” қаёққа кетди? Бошқа нусхаларни ҳам бир кўрайлик демасдан шундай кучириб-дилар-қўйибдилар. Иккинчидан “дигари номаҳраим” (бошқа бир номаҳраим) деган ташбехнинг ўзи йўқ. Бир нусхада чаласавод котиб “дилбари номехрибон”ни “дахони номаҳраим” (номаҳрам оғзим) деб ёзибди.

Асли шундай:

Ё ёпиб айшимни исмат пардасиға машрабо
Дилбари номехрибонни ошно қилдим бугун.

Машраб ўзбек тилидагина эмас, форс-тожик, араб ва калмок тилларида ҳам шеър таълиф этган. Нашрга тайёрловчилар бу шеърларнинг маъносига тушуниб етмай бутун-бутун бандларни ташлаб кетганлар. Мисол тарикасида форс-тожик тилида ёзилган битта ғазални келтираман. 49-саҳифада берилган угу шеър асли ўн байт, ундан фақат бештасини олишган ва бу беш байт ҳам олтига хато билан босилган (қавс ичида тўғриси берилик):

Шуҳ чашми (Шуҳ чашмако) ҳуснат аз бало нишон дорад,
Абруи ту дар мужгон – тир дир камон дорад.

Осмон (чархи каж) номехоҳад айш дар бани одам,
Жамъ шуд ду кас як жо фитна дар миён дорад.

Дид моҳи нав (**вақти моҳи нав**) мардум ру ба осмон доранд,
Ғарра аст дар олам ҳар ки нима ион дорад.

Шеърнинг мактаи тамоман нотўғри кучирилган:

Оташе зи ручсоаш бар даҳони Машраб зад
Ғунча шуд нигоҳжори фасли ин хазон омад.

Асли шундай:

Оташе зи рухсораш бар даҳони Машраб зад
Чун сипанд месўзад нолаву фиғон дорад.

Нашрга тайёрловчилар эса ғазални бутунлай бузиб таржима этадилар ва бунинг устига ғоят маънодор бошқа беш байтни тушириб қолдирадилар. Худди шундай чалкашлик “Машраби Умам омади мастона бепарво” (165-бет) ғазалини кўчириш ва талкин қилишда ҳам содир бўлган. Яна “кўз учида ғамза” сузи “кўчада ғамза” (255-бет), “тузди бу замон ишк”ни “тузди бу имон ишк” (257-бет), “килурман қумридек нола”ни

“кумридек минг бир нола” (279-бет) “қани Кайхисраву Дороб”ни “қани ганжу сури Дороб” (279-бет) деб нотугри берганлар. Энди бир мухаммасдан парча кўчирайлик:

Шариат шарбатин ичгон, тариқат ҳалқасин тутгон,
Ҳақиқат шоҳини сургон, адолат кўзини уйгон,
Маломат кўйида юргон, шарофат шавқини сургон,
Жаҳон майдонида юргон, муҳаббат йўлида куйгон,
Суяр қўлларни изини кўзумга сурганим беҳроқ.

Бутун умри ҳақиқат қидириб, элма-эл юрган
адолатпарвар шоир нима учун “адолат кўзини уйгон”
шахсларнинг кўлини кўзига сураб экан, деган савол туғилади.
Нахот шундай бўлса? Йўқ, ундай эмас! Банднинг асли мана
бундай:

Шариат шарбатин ичгон, тариқат ҳалқасин тутгон,
Ҳақиқат шоҳини севгон, адоват кўзини уйгон,
Маломат мулкида юргон, шарофат шавқини сургон,
Жаҳон айвонида юргон, муҳаббат утига куйгон,
Суяр куллар изини кўзларимга сурганим беҳроқ.

Масъулиятсизлик шу даражадаки, нашрга тайёрловчилар
ўзлари тушунолмаган сатрларни қатор нуқта қўйиб ташлаб
кетаверадилар, ёки “кўлёмзада шеърнинг охириги мисраси
йўқ”. деб изоҳ бериб осонгина кутулиб қўя қоладилар.

Такроран айтаманки, “Девон”да берилган ҳамма
газалларда хато бор. уларнинг ҳаммасини бу мақолада
курсатишнинг иложи йўқ. Лекин юқорида қисман кўрилган
мисолларданоқ нашрга тайёрлашнинг илмий савияси
қандайлиги аён.

Халқ маданиятининг бойлиги бўлган ўтмиш шоирлар,
олимлар, муаррихларнинг асарларини нашр этишда бепар-
воликка, лоқайдликка, бош-бошдоқликка, гайри илмий
муносабатларга йўл қўйиб бўлмайди.

Бу девонларни янгидан чуқур илмий-танқидий асосда нашр этиш зарур.

Кибриё ҚАХҲОРОВА.

К.Қахҳорованинг бу мақоладаги талаблари ғайриилмий асоссиз даъволардан иборат. У қўлёмани инкор қилиб, ўзининг хаёлий тахминларини тақлиф қилади, сабаби у қўлёмани ўқийлмади ва матнни тўғри тушунолмади. К.Қахҳорова мен “мағзини чакмаган” бешинчи байтнинг мағзини чақиб **қилгилу** сўзини **сўргилу** деб тузатади. Ҳолбуки **қилгилунинг** узи тўғри. Чунки **шакар лабни қилгилу ширин була кўргил** мисраида Ҳофиз Хоразмий ширинсўз бўлиб, ширин, яъни ёқимли киши бўл, демоқда. Унинг савод даражаси арузга мутлақо алоқаси йўқ **ралиф**, **муродиф** истилоҳларини арузга киритишидан маълум. К.Қахҳорованинг бу мақоласига илмий зарбани Фозила Сулаймонова **Ўзбекистон адабиёти ва санъатининг** 1983 йил, 1 январь сонида босилган қуйидаги мақоласи билан берди:

КИЛНИ ҚИРҚ ЁРГАНДА ...

Сўнги йилларда республикамизда Октябргача бўлган адабий ва умуман маданий меросга қизиқиш, адабиёт, санъат, меъморчилик, фан тарихига оид тадқиқотлар яратиш, классик ўтмишнинг энг яхши намуналарини ҳозирги тарбиявий ишларга хизмат қилдириш борасида баракали ишлар қилинмоқда. Лекин худди ана шу фаолият ўз навбатида фан ва олимлар олдига янги проблемаларни ҳам қўйди, улар газета саҳифасидаги мунозарани бошлаб берган Алибек Рустамов мақоласининг охирида ва “Редакциядан” (№ 37) қисмида жуда тўғри баён этилди.

1975 йили профессор Ҳамид Сулаймон Ҳиндистоннинг Ҳайларобод шаҳридаги Салоржанг музейи фондида 4298 рақам остида “Девони Ҳофиз ба забони туркий” номли қўлёма борлигини аниқлади. Бу воқеа Ҳайларобод

сафарининг сўнгги кунини содир бўлганди. Китобни батафсил гадкиқ қилиш имконияти бўлмагани учун Ҳофиз Шерозий “Девони”нинг ўзбекча варианты топилди, деган мулоҳазага борилди. Лекин устоз Тошкентга қайтгач, Ҳофиз Шерозий “Девон”ининг қўлёзмаларига муқояса қилгач, Ҳиндистон “Девон”и байтлари Тошкент “Девон”ларида топилмади. Демак, “Девони Ҳофиз ба забони гуркий” эмас, балки бошқа гуркигўй Ҳофиз “Девон”и топилгани аниқ бўлди. Тезликда Ҳайдарободга қўлёзма копияси буюртирилди. Изланишлар натижасида шоирнинг Хоразмлик экани ва XIV-XV асрларда яшагани аниқланди. Шунингдек, тарихда из қолдирган ва фанга маълум бўлган 156 та Ҳофиз таҳаллусли шоир яшагани маълум бўлди. Аммо буларнинг биронтаси ҳам хоразмлик шоир Ҳофиз эмас эди. Хуллас, кўп изланишлар самараси ўлароқ ўзбек адабиёти тарихида янги бир саҳифа очилди – Хоразмда XIV асрда таваллуд топган ва ижодий камолотга эришган ҳали фанга маълум бўлмаган шоир Ҳофиз “Девон”и топилди.

“Девон” қўлёзмаси 586 варак, икки устунда, араб ёзувининг шикастий насх услубида кўчирилган. Китоб қачонлардир намда қолган, кўп варакларини доғ босган, вараклар бир-бирига ёпишиб, аксар ўринда текст чаплашиб кетган. Қўлёзма уқилавериш уринган ва қўғозни қурт еб, галвир қилиб юборган. Китобнинг охириги вараклари йуқолган, кўчирилган йили, жойи, хаттоти номаълум. Бу эса қўлёзмага ниҳоятда эҳтиёткорлик ва ана шу ягона манбага хилоф иш қилмасликни тақозо этарди.

К.Қаххорова ўзининг “Қилни қирқ ёрмагунча ...” деган мақоласида Хоразмий нашри билан боғлиқ бўлган учта тилақ билдириб, ун тўртта хато кўрсатган. Тилақларнинг иккигасига қўшиламан, лекин биттаси номаълум. У ҳам бўлса бир-бирига ўхшаш ғазалларнинг бир вариантыни олиб, қолганларини нашрдан тушириб қолдириш керак, деган таклиф. Бу таклифни, масалан, пушкиншуносларга айтиб курсангиз, фикримизнинг тўғрилигига қаноат ҳосил қиласиз. Котибнинг

хатосини тузатиб кетиш керак, деган фикрга ҳам кўшилиб бўлмайди. Бунга К.Қаҳҳорованинг “тузатиш”ларининг ўзи жуда яхши мисол бўла олади. У ўз мақоласида шундай “тузатиш”лардан ўн биттасини берган ва ўз фикрига кўпчиликни ишонтира олган. Ҳолбуки, бу “тузатиш”ларга кўшилиш кийин.

Масалан, биринчисида, “хони жаҳон” ибораси “фоний жаҳон” бўлиши керак, дейилган. Бу фикрнинг хатолигига биринчи далили шуки, “фоний жаҳон” дейилганда вазн бузилади. Биринчи мисрадаги “фақр” сўздан маълумки, иккинчи бўғин қисқа бўлиши керак. Иккинчи далил шуки, К.Қаҳҳорова вариантыда фикр уйғунлигига ҳам халал етади.

Иккинчиси, “жонона” ўрнида “афсона” ёки “девона” бўлиши керак, дейилган. Бу калта ўйлаш натижаси, чунки ишқнинг охири босқичида ошиқ (севувчи) маъшука (севилувчига) айланади, маъшук эса ошиққа. Фузулий “Ишқ агар комил бўлса, ошиқ қилур маъшукни” дейди. Бинобарин, Ҳофиз “жон бериб жононага, жонона бўлдум оқибат” деганда, ишқдан хабардор кишилар шоир девоналик босқичига кўтарилганлигини тушунади ва ҳеч кимни саводсизликда айбламайди.

Учинчиси, “қилгил” сўзи ўрнида “сўргил” бўлиши керак, дейилган. Бунда ҳам “қиягил” тўғри, лекин нашрда “шакар” хато кетган.

Тўртинчиси, “ғамгин лабингта” ўрнида “лабу лаълингта” бўлиши керак деб, “Арузда (?) радифдан ташқари муродиф” борлигини эслатиб ўтган. Лекин бу ўринда “муродиф”ни билиш кифоя қилмайди. Ташбихни ҳам билиш керак. Бундай мунозарали мисолларни К.Қаҳҳорованинг бошқа “тузатиш”ларидан ҳам топиш мумкин.

Тўғри сўз алмаштириш билан боғлиқ бўлмаган учта хато тўғри топилган. Булар “печон”, “Худодод” ва “мустажоб” сўзлари билан боғлиқ хатолардир. Булар К.Қаҳҳорова мақоласида “фақр” сўзи “фарқ” ва “чун” сўзи “бу” шаклида кетганлигига ўхшаган техник хатодир.

Лекин биз К.Қаҳҳоровадан мамнунмиз. Чунки унинг мақоласи Ҳофиз Хоразмийнинг улуғлигини, котибнинг саводи жуда яхши эканини, ноширлар ва редакторлар малакали мутахассис бўлиб, ҳалол меҳнат қилганликларини исботлашга жудда катта ёрдам берди. Ундан ташқари, қилни қирқ ёрмагунча қилинган таъналар қилни қирқ ёрганда таҳсинга айланишини ҳам кўрсатиб беришга кўмаклашди.

Хулоса қилиб айтганда, Ҳофиз Хоразмий девонининг топилиши ва кўп нусхада нашр этилиши ўзбек маданиятида жуда йирик воқеа бўлди. Албатта, бундай улкан ишни рубга чиқаришда айрим камчиликларнинг бўлиши табиий. Галдаги вазифа девонни ҳар томонлама мукамал тадқиқ этиш ва бу соҳада гурли мутахассисларни жалб этган ҳолда унинг бадиий-эстетик, илмий ва маърифий қийматини туғри баҳолашдан иборатдир.

ҲАЗРАТ ШАҲСИЯТИ

Мавлиди¹

Ҳазрат-и Навоийи² сешанба куни қамарий ҳижрийнинг саккиз юз қирк гўртинчи йили Рамазоннинг ўн еттисида, шамсий ҳижрийнинг саккиз юз ўн тўққизинчи йили Далвнинг ўн тўққизиди таваллуд топган.

“Ҳижрий” сўзи “ҳижрат”дан нисбий сифат бўлиб, ҳижратга хос, тегишли деган маънодадир. “Ҳижрат” мутлак маънода³ ватандан ўзга ерга кучишни, хос маънода Расулulloҳ с.а.в.нинг Маккадан Мадинага кучишини англатади. Мусулмон таърихи⁴ ҳижратдан бошланади. Ҳижрий таърихнинг яратилиши шундай:

Ҳазрат-и Умарнинг халифалик даврида Йаман ҳоқими Абу Мусо Ашъарий мазкур халифага бир мактуб йўллаб, Йаманга юборилаётган мактубларнинг таърихи кўрсатилишини илгимос қилади. Шунда Ҳазрат-и Умар р.а. Саҳобийлар билан кенгашиб турли фикрларни тинглайди.

---

¹ “Мавлид”ни “мавлуд” шаклида ишлатиш хато. “Мавлид” замон ва макон исми, яъни ўрин-пайт оти бўлиб, тугилиш вақтини билдиради. “Мавлуд” эса мафъул исми, яъни “-ган” маъносидаги сифатдош бўлиб, тугилганини ва умуман яралган, яратилганини билдиради. “Маволид-и салоса” деган тушунча бор. “Маволид” “мавлуд”нинг жамъи, яъни кўплиги, “салоса” “уч” дегани. Бундан муқор маъжудотнинг уч туридир: маъдан – ўсиш, ҳис ва ихтиёрий ҳаракатга эга эмас; ўсимлик – ўсади, аммо ҳис ва ихтиёрий ҳаракатга эга эмас; ҳайвон – ҳис ва ихтиёрий ҳаракатга эга. Инсон бу жиҳатдан ҳайвоннинг бир навъи ҳисобланади ва ўзга ҳайвонлардан ақл ва нутқ имтиёзи билан фарқ қилади.

² Шоир таҳаллусининг бу имлосига далилларни қуйида китобнинг “Таҳаллус” фаслида келтирамиз.

³ “Мутлак маъно” бирор соҳага хос булмаган, чекланмаган маъно, чеклангани “хос маъно” дейилади. Ҳозир “мутлак” ўрнида “кенг”, “хос” ўрнида “тор” сўзлари ишлатилади. Аммо бу мангикан тўғри эмас. Бу уриндаги “кенг” ва “тор” сўзлари “маъно кенгайиши” ва “маъно тарайиши” дегандаги “кенг” ва “тор”га мувофиқ эмас. “Кенгайиш” ва “тарайиш”да “кенг” ва “тор”нинг маъноларидан тўғри фойдаланилган.

⁴ Бу уринда “таърих” сўзи бирор ҳодисадан бошлаб олиб бориладиган йил ҳисобини билдиради. Оврупода бу “эра” деб аталади. “Таърих” русчалаги “дата” маъносида ҳам ишлатилади. Бу маънода асл маъноси “йил” бўлган “саана” сўзи ҳам ишлатилади.

Баъзилар таърихни Расулulloҳ с.а.в.нинг вафот этган кунидан бошлаш керак, дейдилар. Мусибат куни билан боғлиқ бўлгани учун Ҳазрат-и Умар р.а.га бу маъқул бўлмайди. Яна бирлари таърихни рисолат буюрилган кундан бошлашни таклиф қиладилар. Ҳазрат-и Умар р.а. у вақтда мен залолатда эдим, куфр таърихим эсимга гушиб азобланаман, деб бу таклифни ҳам рад этади. Сунгра Ҳазрат-и Алий р.а.нинг таклифи билан хижрати таърих боши қилиб оладилар. Чунки исломнинг зафару нусрати хижратда бошланган эди. Хижрат йалавочимиз Муҳаммад саллолоҳу ʼалайҳи ва салламнинг Макка кофирларининг изоси натижасида Мадинага кўчишидир. Хижрат таърихига мазкур йўсинда асос солинганда хижратдан ун етти йил ўтган эди.

Расулulloҳ с.а.в. Сафарнинг еттисиди Маккадан чиқиб, Рабиъу-л-аввалнинг ун иккисиди Мадинага кириб келади. Аммо хижрийнинг йил боши қилиб Муҳаррамнинг биринчиси олинади. Бунга хижрат иродаси Муҳаррам бошида бўлганлиги ва бу ойнинг ҳаром ойлари¹нинг энг машҳури бўлганлиги сабаб қилиб кўрсатилади².

Насроний таърихи мелоддан бошланади. “Мелод” сузи “мавлид”нинг маънодоши бўлиб, мутлак маънода умуман туғилиш вақтини, хос маънода Ийсо а.с.нинг туғилиш вақтини билдиради. Бу таърих “мелодий” деб аталади. Мелодни Русияда Январнинг еттисиди, Фарба Декабрнинг йигирма бешиди насронийлар байрам қиладилар. Аммо мелодийнинг расмий йил боши қилиб Январнинг биринчиси олинган. Бу “Бессель йилига” асосланган. Бессель йили Григорий таквимига асосланган сунъий³ куёш йили бўлиб, унинг биринчи куни Декабрнинг ўттиз бири ёки Январнинг биринчи кунига тўғри келади. Бу йил ҳозирги астраномияда осмон жисмларининг ҳаракати ва ўрнини белгилашда ишлатилади.

¹ Ҳаром ойлари: Муҳаррам, Ражаб, Зулқайла, Зулҳижжа.

² Ҳийосу-л-луғат. “Хижрий” моддаси.

³ Табиий йил боши Навруздан бошланади.

Ҳижрий икки йил ҳисобига эга. Бири ойнинг ҳаракатига қараб белгиланади ва “Қамарий ҳижрий” ёки “Ҳижрий-и қамарий” деб аталади. “Қамар” Ойни билдиради ва Шарк юлдузшунослигида истилоҳ сифатида ишлатилади. Ҳижрий йил ҳисобининг яна бири Қуёшга қараб белгиланади ва “Шамсий ҳижрий” ёки “Ҳижрий-и шамсий” дейилади. “Шамс” агама сифатида Қуёшга нисбаган қўлланади. Қамарий ҳижрий асосан динда, Шамсий ҳижрий фасллар билан боғлиқ табиий ҳодиса ва амалларда фойдаланилади.

Қамарийда қамарнинг ҳар бир янгиланиши бир ой ҳисобланади. Қамар 29,530588 кунда, яъни йнгирма тўққиз куну ун икки соату қирқ тўрт дақиқадан озгина ортиқ вақтда янгиланади. Таквимда қасрни бутлаб тоқ 1, 3, 5, 7, 9, 11 ойларни 30 кун, жуфт 2, 4, 6, 8, 10, 12 ойларни 29 кун қилиб олинган. Қамарий йил ҳам 12 ойдан иборат бўлиб, 354,3671 кун, яъни уч юз эллик тўрт куну озгина кам тўққиз соатдан иборат. Таквимда қасрни бутлаб, оддий йилни 354 кунлик, қабисали¹ йилни 355 кун қилиб олинган. Қамарий ҳижрийдаги қабисали йилларни аниқлаш учун йилни ўттизга бўлинади. Йил рақамини бўлганда 2, 5, 7, 10, 13, 16, 18, 21, 24, 26, 29 қолдиқ чиқса, шу йил қабисали йил бўлади. Расулulloҳ с.а.в.нинг тавсиясига кўра Рамазон бошини аниқлашда Шаъбонга орттириладиган бир кун қабиса кунидир. Ҳозир қабиса куни Шаъбонга орттирилмаганда охири ой Зулҳижжага орттирилади. Қамарий ҳижрийнинг ойлари қуйидагича:

Биринчи ойи Мухаррам, 30 кунлик. “Мухаррам”нинг луғавий маъноси “ҳаром қилинган”, яъни “таъқиқланган”. Жоҳилият даврида бу айда уруш таъқиқланган. Шу важдан бу айга “Мухаррам” деб от қўйилган.

---

¹ Йилнинг таквимдаги муддати табиий йилниқдан қамайган кун еки ойни тиклаш “қабиса” деб аталади. Қамарий ҳижрийда йил доирасида етишмай қолган кун қабиса қилинади. Баъзи халқлар, масалан хитой, япон ва қурияликлар қамарийни фаслий йилга мослаштириб ҳар тўрт йилда бир ойни қабиса қилиб, уни ун уч ойлик қилиб оладилар “Қабисали йил” ибораси “қабиса йили” тарзида ҳам ишлатилади.

Иккинчиси Сафар, 29 кунлик. Бу ойнинг аталиш сабаби хақида икки фикр бор. Бирига кўра “сафар” “буш” деган маънодаги¹ “сифр” сўзидан олинган. Бу ойда ҳамма урушга отланиб, уйлар буш қолган, дейилади. Иккинчи фикрга кўра, “сафар” сариғлик деган маънодаги “суфр” сўзидан олинган бўлиб, ойга бу от қўйилган вақтда қуз бўлиб, дарахт баргларининг сарғайганлиги назарга олинган.

Учинчи ойи баҳорнинг илк ойи деган мазмундаги “Рабиъу-л-аввал”, тўртинчи ойи баҳорнинг иккинчи ойи деган мазмундаги “Рабиъу-с-соний” номи билан аталган. Бу ойлар от қўйиш вақтида баҳор бўлган. Буларнинг биринчиси 30 кунлик, иккинчиси 29 кунлик.

Бешинчи ойи илк қатқалоқ деган мазмундаги “жумода-л-увло”, олтинчи ойи қатқалоқнинг иккинчи ойи деган мазмундаги “жумода-л-ахира”² деб аталган. Бу ойларга от қўйилганда ҳаво совуб, сув музлаган бўлган, дейилади. Буларнинг биринчиси 30 кунлик, иккинчиси 29 кунлик.

Еттинчиси улуғлаш ойи деган мазмунда “Ражаб” деб аталган. Бу ҳаром ойларнинг иккинчисидир. Бу ойнинг биринчи жумъа кечасидаги дуо ижобат бўлмай қолмайди.³ Расулulloҳ с.а.в.дан қилинган бир ривоятга кўра жаннатдаги бир ариқнинг оти Ражабдур. Ражабда рўза тутган кишига шу ариқнинг чучук ва қордан оқ сувидан ичирилар экан.⁴ Расулulloҳ с.а.в.нинг меърожи Ражабнинг 27-сида бўлган.

Саккизинчиси тарқалиш ойи мазмунидаги Шаъбон. Бу ой 29 кунлик. Бир фикрга кўра бу ойда араблар сув излаб ҳар тарафга тарқалганлар⁵. Иккинчи бир фикрга кўра эзгулик, бандаларга ризқ қўлаб тарқалади. Шунинг учун бу

¹ Ҳисобдаги “ноль” тушунчаси ва унинг аломати ҳам “сифр” дейилади. Бу атама “ноль”дан илгари ўзбек тилида ҳам ишлатилган.

² “Ахира” сўзи ўрнида унинг шу таъбирдаги маънодоши “сония” сўзи ҳам ишлатилади. Лекин муҳаккиклар “ахира”ни маъқул кўрадилар.

³ Сайфиддин Йазычы. Очикламали ибодат раҳбари. Туркияда диёнат вақфи Анкара. 1992. 178 с.

⁴ Гийосу-л-луғат. “Ражаб” моддаси.

⁵ Мунжид. Шаъб моддаси.

“Шаъбон” деб аталган. Шаъбоннинг ўн бешинчи¹ кечаси барот кечасидир. “Барот” халоснома² дегани. Бу кеча хусусида Шаъбоннинг ўн бешинчи кечасини ибодат билан кечиринг, кундузи рўза тутинг. Чунки Тангри таоло бу кечада дунёда раҳмат билан тажаллий килади. деган мазмундаги хадис келтирилади³.

Тўққизинчиси Рамазон. 30 кунлик. Бу ойнинг аталиш ваҳҳи ҳақида унинг куйиш ва ҳаво ҳароратининг кўтарилиши туфайли тошлок, қумлок ернинг оёқни куйдирадиган даражада қизишини билдирадиган “рамаз” сўздан олингани айтилиб, уч фикр баён қилинади: 1) бу ойда гуноҳлар куйдирилади; 2) рўза нафси куйдиради; 3) бу рўза ойига от қўйилганда каттик жазирама бўлган бўлиши мумкин⁴.

Унинчиси Шаввол, 29 кунлик. Бу ойнинг номи кўтариш маъносидаги “шавл” сўздан олинган. Бу ойда аҳоли сайр ва ов қилиш учун кўтарилган.

Ун биринчиси Зулқаъда, 30 кунлик. “Қаъда” ўтириш, “зул-қаъда” ўтириш соҳиби дегани. Бунда аҳолининг ўтган ойдаги сайр ва овдан бўшаб, уйда ўтириши назарга олинган. Бу ҳам ҳаром ойлардан.

Ун иккинчиси ҳаж ойи бўлганлиги учун “Зулҳижжа” деб аталган. “Ҳижжа” ҳаж қилиш дегани. Бу ой 29 кунлик. Кабиса куни орттирилганда 30 кунлик бўлади. Бу ҳам ҳаром ой ҳисобланади. Демак уруш ҳалол бўлмаган. Ҳаром ойлар тўртта бўлиб, уларнинг учтаси Зулқаъда, Зулҳижжа, Мухаррам кетма-кет бирга келган. биттаси Ражаб ёлғиз келган. Хашъам ва Тай қабилаларига мансуб араблар бу ойларни ҳаром деб билмаганлар.

Камарий хижрийнинг санасини мелодийникига айлантириш учун уни 0,97 га кўпайтириб, 622 ни қўшиш

¹ “Мовароуннаҳр” нашрининг таквимларида “13-кунига утар кечаси” (1413 йил таквими), 13-14-кунига утар кечаси” (1419 йил таквими) деб берилган.

² Шу кеча ибодати билан гуноҳ ва кийинчиликлардан халос бўлиш назарда тутилади.

³ Сайфиддин Йазычи. Мазкур асар. 179 с.

⁴ Ийосу-л-луғат. “Рамазон” моддаси.

керак¹. Масалан, Ҳазрат камарий хижрийнинг 844-йилида туғилган. Бу йилнинг мелодийнинг қайси йилига туғри келишини билиш учун уни 0,97 га купайтирамиз, 818,68 чиқади. Бунга 622 ни қўшсак, 1440,68 бўлади. Мазкур хижрий санаси 1440 йилда бошланиб 1441 йилда давом этиши мумкинлигини ҳисобга олиб, Ҳазратнинг таваллуди 1440-1441 йиллар орасида бўлган деб тахминий ҳисоб чиқарамиз. Бу ҳисоб сананинг ой, куни номаълум бўлганда қўлланади. Ой, куни маълум бўлганда махсус жадвалларга мурожаат қилинади. Бундай жадвалларнинг бирини гуржи олими Иосиф Орбели нашр қилган². Жадвалларнинг яна бири “Мунжид” номи билан машҳур Дамашқда давомли равишда нашр қилинадиган “ал-мунжиду фи-л-луға ва-л-аълум” (Тил ва номлардан қўлланма)да берилган. Бу жадвал Х.К.Барановнинг арабча-русча луғатида ҳам берилган. Бу жадвалларда хижрий мелодийнинг 622 йили июлининг ун олтинчидан бошланган. Аммо хижрийни июлнинг ун бешидан бошлаш ҳам бор. Мазкур жадвалларга кўра Навойий туғилган кун февралнинг тўққизидир. Ҳазрат даврида хижрийни июлнинг ун бешидан ҳисоблаш амалда бўлган бўлса, Навойийнинг таваллуди февралнинг саккизида бўлган бўлади. Бунга аниқлик киритиш учун ҳафта куни курсатилган саналарни олиб текшириш керак. Навойийнинг вафот санаси бирламчи манбаларга кўра камарий хижрийнинг 906 йили жумода-л-ахира ойининг 12-си якшанба кунидир. Бу кун Орбелининг жадвалида мелодийнинг 1501 йили январининг 3-и шанба кунига туғри келган³. Жомий ҳазратларининг вафот санаси Навойийнинг “Ҳамсату-л-мутахаййирин”да жумъа куни 898 йил муҳаррамнинг 17-си деб курсатилган. Мазкур тақвимга кўра бу камарий хижрий санаси мелодийнинг 1492 йил ноябрининг

¹ Мелодий санасини камарий хижрийникига айлантиришда ундан 621 ни айириб, 1.03 га купайтирилади.

² Орбели И. Синхронистические таблицы хиджри и европейского летосчисления. Москва-Ленинград, 1961.

³ Орбели И. Мазкур асар. 133 с.

8 ига пайшанба кунига туғри келган¹. “Хамсату-л-мутахаййирин”нинг Академик нашрларида ҳам шу сана берилган². Бобур 899 йил Рамазон ойининг 5-сида сешанба куни подшоҳ бўлдим, дейди³. Бу сана мазкур жадвалда 1494 йил июнининг 9-си душанба кунига туғри келган⁴. Навоий шанба эмас, якшанбада вафот қилган. Бобур душанбада эмас, сешанбада подшоҳ бўлган, Жомий пайшанбада эмас, жумъада вафот этган. Бундан Жомий, Навоий ва Бобурга тегишли мазкур саналарда хижрий боши июлнинг 16-сидан эмас, 15-идан ҳисоб қилингани маълум бўлади. Демак, Ҳазратнинг таваллуд куни мелодийда февралнинг 9-си эмас, 10-си бўлган. вафоти январнинг 3-сида эмас, 4-сида бўлган. Жомийнинг вафот куни ноябрнинг 8-си эмас, 9-сидир. Бобурнинг жулус. яъни тахтга утирган куни июннинг 9-си эмас, 10-сидир.

Шу уринда сатафларимиз, жумладан Ҳазратнинг йил фаслларининг муддати карамлик даври натижаси ўлароқ ҳозир кенг тарқалган гушунчага туғри келмаслигини айтиб утишимиз зарур. Шу кунларда оммавий ахборот воситаларида баҳор мартнинг, ёз июннинг, куз сентябрнинг, киш декабрнинг биринчи кунидан бошланади, деган нотуғри маълумот бемалол тарқатилмоқда. Ҳолбуки баҳор Навруздан, яъни мартнинг йигирма биридан, ёз саратоннинг бири, яъни июннинг йигирма иккисидан, куз мезоннинг бири, яъни сентябрнинг йигирма учидан, киш жадйнинг бири, яъни декабрнинг йигирма иккисидан бошланади.

Ҳар бир муҳбир жамиятни чалғитмаслик учун йил ҳисоби ва тақвим фаслга мувофиқ ёки номувофиқлиги жиҳатидан фаслий ва ғайрифаслий бўлишини билиши керак. Фаслийда йил боши қилиб баҳорги ёки кузги эътидол олинади. Баҳор бошига асосланган фаслий тақвим куз бошига асосланганига нисбатан табиийроқдир. Кун билан туннинг

¹ Орбели И. Мазкур асар. 186 с.

Жомий ва Навоий. – Т.: Фан. 1966. 142 с. 119-изох.

² Захриддин Муҳаммад Бобур Бобурнома. – Т.: Шарк. 2002. 34 с.

⁴ Орбели И. Мазкур асар. 186 с.

тенглашган вақти эътидол дейилади. Бу тенглашиш йилда икки марта. баҳор бошида ва куз бошида содир бўлади. Мелодий таърих ва хижрий-и қамарий гайрифаслийдир. Чунки мелодийда йил боши январнинг биринчиси қишнинг ўн биринчи кунига, яъни жадийнинг ўн биринчисига тўғри келади. Хижрий-и қамарийнинг йил боши Муҳаррамнинг биринчиси эса турли фаслларга тўғри келади.

Хижрий-и шамсий эса фаслийдир. Чунки бунда йил боши Ҳамалнинг биринчиси, яъни баҳорнинг биринчи кунига тўғри келади. Бунга “янги йил” деб эмас, аниқ таъбир билан “Навруз”, яъни янги кун деган ном берилган. Демак, шамсий хижрийда баҳорнинг биринчи оyi “Ҳамал” деб аталади, унинг биринчи куни йил боши ҳисобланади ва у “Навруз” деб аталади. Ҳамалда экиш-тикиш ишлари амалий тус олганлиги сабабли “ҳамал кирди – амал кирди” деган ибора қўлланади. Ҳамалнинг биринчи куни мартнинг йигирма биринчи, охири куни апрелнинг йигирманчи кунига тўғри келади.

Баҳорнинг иккинчи оyi “Савр” дейилади. Саврнинг биринчи куни апрелнинг йигирма биринчи кунига тўғри келади.

Кейинги оyi “Жавзо” деб аталади. Жавзонинг биринчи куни майнинг йигирма иккинчи кунига тўғри келади. Жавзо кўклам фаслининг учинчи, яъни охири оyiдир.

Шундан кейин Саратон оyi келади. Саратон ёз фаслининг биринчи оyi бўлиб, унинг биринчи куни июннинг йигирма иккинчи кунига тўғри келади.

Саратондан сўнг Асад келади. Асаднинг биринчи куни июль ойининг йигирма учига тўғри келади.

Ёзнинг охири оyi “Сунбула” бўлиб, бунда ариг ва дарёлардан тиниқ сув оқади. Шунинг учун “сунбулада сув тинади” дейилади. Сунбуланинг биринчи куни августнинг йигирма учинчи кунига тўғри келади.

Куз фаслининг биринчи оyi “Мезол” бўлиб, унинг биринчи куни сентябрнинг йигирма учинчи кунига тўғри келади.

Кейинги ой “Акраб” деб аталади. Акраб куз мавсумининг иккинчи ойдир. Акрабнинг биринчиси октябрнинг йигирма учинчи кунига тўғри келади.

Акрабдан сунг “Қавс” келади. Қавснинг биринчиси ноябрнинг йигирма иккинчи кунига тўғри келади. Деҳқонлар орасида туруп ва кечки сабзи қавс сувини ичса, яхши бўлади, деган гап бор.

Қавсдан сунг қишнинг биринчи ойи “Жадй” келади. Бу сузда “д” харфидан кейин “й” харфи келади. “и” харфи йук. Жадйнинг биринчи куни декабрнинг йигирма иккинчи кунига тўғри келади.

Жадйдан сунг “Далв” келади. Далвнинг биринчи куни январнинг йигирма биринчи кунига тўғри келади.

Шундан кейин “Хут” бошланади. Хутнинг биринчи куни февралнинг йигирманчи кунига тўғри келади. Жадй, далв ва хут ойлари қиш фаслига оиддир. Қишнинг охириги ойи ҳудда деҳқончиликка тайёргарлик бошланади. Бинобарин “хут кирди – деҳқоннинг ичига қурт кирди” дейилади. Чунки хут ойида деҳқонлар гап-гаштакларни йиғиштириб, шошилиш тарзда экиш-тикиш асбобларини тузатиб, уруғ, кўчатларни экишга ҳозирлай бошлайдилар.

Мазкур ой номлари бурж номларидан олинган. Ер қурасини осмон қуршаб олган. Ерни қуршаган осмон ҳам қура шаклида тасаввур қилинади. Ернинг уз ўқи атрофида ва қуёш атрофида айланиши ҳамда оғиши натижасида осмоннинг ва ундаги жисмларнинг ерга нисбатан ўрин ўзгартириши **қуринма** ҳаракат дейилади. Ернинг қуёш атрофидаги йиллик ҳаракати қуёшнинг айланадан иборат йиллик қуринма ҳаракатини ҳосил қилади. Қуёшнинг мана шу айланма ҳаракат йулини **буржлар минтақаси ёки буржлар фалаги**, Фарбда **эклептика** деб аталади. Айланани тенг ўн иккига бўлганда ўттиз даражали булақлар ҳосил бўлади. Бу бўлишнинг ноль нуқтаен баҳор эътидолига тўғри келади. Мана шу ҳар бир булақни қуёш бир ойда босиб ўтади. Ҳар бир ой ҳадди ақалл, яъни минимум йигирма етти кун ва ҳадди аксар, яъни

максимум ўттиз икки кундан иборат. Мана шу ҳар бир булак “бурж” дейилади ва ҳар бир бурж шу буржда мавжуд бўлган юлдуз туркумининг номи билан аталади. Юлдуз туркумларининг ҳар бири бирор нарсанинг сурати шаклида тасаввур қилинган учун улар “суврат” деб аталади. Қадимги тилимизда “укак” деган сўз ҳам ишлатилган. Кўрғон агрофига деворга тақаб ёки девор устига қурилган буржларга ўхшатиб қуёш ўтадиган осмон доирасидаги мазкур булақлар **бурж** ёки **укак** деб аталган. **Эклектика** сўзи эса тутилиш деган маънода бўлиб, қуёшнинг тутилиши унинг мазкур йиллик йулида содир бўлгани учун уни **электика** деб атаганлар.

Ҳамал буржидаги суврат, яъни юлдуз туркуми қўчқор шаклида тасаввур қилинган ва осмон атласларида шу шаклда берилган. Шунинг учун бу буржни ҳамал ёки қўзи деб аташ билан бирга **кабиш** деб ҳам атайдилар. **Кабш** қўчқор дегани.

Савр бука дегани. Савр буржининг суврати бука шаклида. Қадимги туркийда **уд** ёки **уй** ҳам дейилган. “Уд” ва “уй” қорамол дегани. Навойий, Бобур ва бошқалар қорамол, яъни сигир, бука ва ҳўкизнинг умумий номи сифатида **уй** сўзини ишлатганлар.

Жавзонинг суврати эгизак иккибола шаклида, лекин **жавзо** сўзининг лугавий маъноси бели оқ қора қўйдир. Бундай қўй қора қўйлар орасида яхши ажралиб туради. Жавзо суврати ҳам бошқа сувратлардан аниқ ажралиб тургани учун шундай деб аталган, дейилади. Жавзони яна **тавъмон** деб ҳам атайдилар. **Тавъмон** эгизак дегани. Юсуф Боласоғуний **эрандиз** деган.

Саратоннинг суврати қисқичбақа шаклида. Саратон ва бунинг қадимги туркий номи **қўчик** ҳам қисқичбақа деган маънода.

Асаднинг суврати арслон шаклида. “Асад” арслон дегани. Юсуф Боласоғуний асад буржини “арслон” деб атаган.

Сунбуланинг суврати қўлига бугдой бошоғи ушлаб олган киз шаклидадир. “Сунбула” бугдой бошоғидир. Юсуф Боласоғуний сунбула буржини “Бугдой бошоғи” деган.

Арабчада “Узро” деган сүз ҳам сунбула буржининг сувратига нисбатан ишлатилади. “Узро” киз дегани.

“Мезон” тарози дегани. Мезон буржининг суврати тарози шаклидадир. Юсуф Боласоғуний бу буржни “Улгу” деб атаган, бу ҳам тарози деган маънодадир.

“Акраб” чаён дегани. Акраб буржининг суврати чаён шаклидадир. Юсуф Боласоғуний бу буржни чазан, яъни чаён деган.

Кавсинг суврати белидан қуйи қисми от шаклидаги ёйдан ўқ отаётган одам шаклидадир. “Кавс” сўзининг лугавий маъноси ёйдир. Юсуф Боласоғуний бу буржни “ё” деб атаган. Арабча “Ромий” деган сүз ҳам ишлатилади. Бу “отувчи” деган маънодадир.

“Жадй” сўзи улоқни билдиради. Жадй буржининг суврати белидан пастки қисми балиқ думидан иборат шохли эчки шаклидадир. Юсуф Хосҳожиб бу буржни “Ўғлок”. яъни улоқ, эчки боласи деб атаган.

Далвнинг лугавий маъноси қовга, яъни кудуқдан сув чиқарадиган кундан ишланган мешдир. Далв буржи қўлидаги идишдан сув тукиб гурган киши шаклидадир. Юсуф Боласоғуний Далв буржини “Қунак” деган.

Балиқнинг катгасини “хут” дейлади. Хут буржининг суврати думлари бир-бирига тасма билан боғланган икки балиқ шаклидадир. Юсуф Боласоғуний бу буржни “Балиқ” деб атаган.

Ҳар бир буржининг белгиланган ўз аломати бор. Қўпгина сувратлар юнонлар таърифида афсоналаштирилган. Лекин аслида улар табиий мазмунга эга бўлган деган фикр бор ва шу фикр тўғри бўлиши керак. Бу фикрга қўра мезон, яъни торозу, офтоб мезон буржига кирганда кун билан туннинг тенг бўлишини, сунбула бугдой бошоғининг етилиш даврини, ҳамал қўйларнинг қўзилаш даврини билдиради ва ҳоказолар.

Шамсий хижрийни мелодийга айлантириш учун унга 621 қўшилади. Мелодийни шамсий хижрийга айлантириш учун ундан 621 ни айтириш керак. Бунда шамсий хижрийнинг

Навруздан, яъни мартнинг йигирма биридан бошланиб Хут охирида, яъни Мартнинг 20-сида тугагини ҳисобга олиш керак. Масалан, 2007 йил Мартнинг 21 идан 2008 йил Мартнинг 20 сизгача шамсий ҳижрийнинг 1336 йили давом этади. 2007 дан 621 ни айирганда 1336 чиқади. Аммо 2007 йил Мартнинг 21 ига қадар бўлган давр 1335 йилга тааллуқли бўлади. 2008 йил Мартнинг 21 ига қадар бўлган давр 1336 йилга тегишли бўлади.

Хондамир Ҳазратнинг мучалини таҳақуӣ, яъни товук йили деган¹. Махмуд Кошғарий ўзининг “Девону луғоти-т-турк” асарида мучал ҳақида қуйидаги маълумотни беради:

“Турклар ўн икки хил ҳайвон исмини ўн икки йилга от қуйганлар. Туғилиш, жанг тарихлари ва бошқаларни ана шу йиллар айланишидан ҳисоблайдилар. Бунинг келиб чиқиши шундай: турк ҳоконларидан бири ўзидан бир неча йил олдин бўлиб ўтган йилни аниқлашда янглишган. Бу масала юзасидан [ҳокон] кавми билан кенгашди ва айтди: “Биз бу тарихни [аниқлашда] қанчалик янглишган бўлсак, биздан кейин ҳам шундай янглишадилар. Шундай бўлгач биз энди ўн икки ой ва осмондаги ўн икки буржга асосланиб, ўн икки йилга от қуйишимиз керак. токи биздан кейин йил ҳисоби шу йилларнинг айланишига қараб олинсин ва бу нарса абадий бир ёдгорлик бўлиб қолсин”. Улар “айтганингиздек бўлсин”, дейишди.

Ҳокон овга чиқди ва одамларга ваҳший ҳайвонларни Ила дарёси томон қувишни буюрди, бу жуда катта сув. Одамлар ов қилиб ҳайвонларни сув томон ҳайдай бошладилар. шунда ўн икки ҳайвон сувдан ўтди. Ўн икки йилни ана шу ўн икки ҳайвон исми билан атадилар. Энг олдин сувдан ўтган ҳайвон сичкон бўлди. Шунинг учун йил бошини унинг номи билан аталди, шу сўзга йил қўшиб сичкон йили деб атадилар. Ундан кейин ўтганлари қуйидаги тартибда бўлди ва уларнинг ҳар бири бир йил учун исм бўлиб қолди: Уд йили – сизир йили. Барс йили – барс йили. Тавишган йили – қуён йили. Нак йили – тимсоҳ йили. Йилан йили – илон йили. Йунд йили – от

¹ Мақориму-л-ахлоқ. Абдулгофир Баёний нашри. Кобул. 1931. 12 с.

йили. Қўй йили – қўй йили. Бижин йили – маймун йили. Тақағу йили – товуқ йили. Ит йили – ит йили. Тонуз йили – тунгиз йили¹.

Тунгизга етгандан кейин, ҳисоб яна сичқондан бошланди. Бу китобни ёзган йилимиз тўрт юз олтимиш олтинчи (466) йилнинг муҳаррам ойида илон йили кирган эди. Бу йил ўтиб, тўрт юз олтимиш еттинчи йил келса, от йили киради. Йил ҳисоби мана шу мен кўрсатган тартибда олиб борилади. Турклар бу йилларнинг ҳар қайсисида бирор ҳикмат бор деб тахминлайдилар: масалан, уларча сигир йили бўлса уруш кўп бўлади, чунки сигир бир-бири билан сузишадиган ҳайвон. Товуқ йили кирса, озиқ-овқат купаяди, лекин одамларда ташвиш ортади, чунки товуқнинг овқати дон бўлиб, уни топиб ейиш учун нарсаларни титиб юради. Тимсоҳ йили кирса, ёгингарчилик ва ҳосил кўп бўлади, чунки у сувда яшайди. Тунгиз йили кирса, совуқ қор ва фитна кўп бўлади. Шунга ўхшаш, ҳар йилга бирор тахмин юритадилар².

Мучал йилларининг ҳозирги номи ва сирасини ёдлашга осон бўлсин учун қуйидаги назмда берамиз:

Мучал бошин билай десанг, **сичқондур**,
Сўнгра **сигир** кейин **барсу** қўёндур.
Кейингиси **балик**, сўнгра **илондур**,
Сўнгра **оту** қўй келмаги аёндур.
Кейин **маймун**, товуғу **ит** келгуси.
Тўнғиз билан мучал тамом бўлгуси.

Маҳмуд Кошғарий мучал йилларининг номларида ҳозирги Сигир, Қўён, Балик, От, Маймун, Товуқни Уд, Тавишған, Нак, Йунд, Бичин³, Тақағу деб берган.

¹ Йил номларини таржимон маҳсус ҳарфлар билан берган.

² Муталлибов С.М. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. Т.1. - Т.: ЎзССР ФА. 1960. 330-332 с.

³ Мазкур иктибосда бу сўз “бижин” шаклида берилган. Аммо унинг тўғриси “бичин” дир: Кошғарий, Индекс, 71 с; Кошғарий, БА, жилд I, 346 с.

Кейинги даврларда уй¹ шаклини олган уд сўзи қорамолни билдиради, яъни бука, хўкиз ва сигирнинг умумий номи бўлиб, шу маънода уй шаклида Ҳазрат-и Навойий, Бобур тилида ва бугунги туркий лаҳжаларнинг баъзисида жумладан киргиз тилида ҳам қўлланади. “Тавишган” ёввойи қуённи билдиради ва бу сўз шу маънода ўзбек шеваларида ҳам “товушқан” шаклида ишлагилади. Туркия туркчасида ўз маъносига “тавшан” шаклида қўлланади, қуён эса “адагавшани” дейилади². “Нак” тимсоҳ дегани. Бизда “Тимсоҳ” “Балик”қа, айрим ўзга ўлкаларда, жумладан Хитойда “Аждар”га айланган. “Йунд” йилки, “Бичин” маймун дегани. “Тақағу”³ “товук” сўзининг қадимги шакли. Бу сўз хўроз ва макиён учун умумий номдир. Маҳмуд Кошгарий хўрозни эркак тақағу, макиёни тиши⁴ тақағу деб беради. Бу сўз туркийда, жумладан Ҳазратнинг тилида ҳам товук шаклида хўроз ва макиён маъносига қўлланган. Бобур ҳам “товук” сўзини хўрозга нисбатан қўллаган. У Ҳусайн Бойқарони “товук ҳам урушка солур эди”⁵, дейди.

Кишининг мучалини аниқлаш учун унинг туғилган йилига 9 ни қўшиб, 12 га бўлиш керак. Шунда қолдиқ мучал сирасини бирдиради. Ҳазрат 1441 йил февралда туғилгани ва мучал йили Навруздан бошлангани учун унинг мучали 1440 ҳисобидан олинади. Бу санага 9 қўшилса, 1449 ҳосил бўлади. уни 12 га бўлинса, 9 қолдиқ қолади. Мучал сирасидан 9-ўринни олган йил Маймун йили бўлади.

Демак, Навойий сешанба куни Қамарий Ҳижрийянинг 844 йил Рамазонининг 17 сида, Шамсий Ҳижрийнинг 829 йилида Далвнинг 19 ида, мелодийнинг 1441 йилида Февралнинг 10 ида туғилган. Мазкур ҳисобга кўра Навойийнинг мучали

¹ “Уд” ва “уй” қалин талаффуз қилинади. Турар жой маъносига “уй” сўзи илтифат талаффузга эга.

² Русчаси “заяц” бўлган “товушқан”ни, русчаси “кролик” бўлган “қуён”дан ота-боболаримиздек фарқ қилганимиз яхши

³ Маҳмуд Кошгарий бу сўзнинг “тажук” шаклини ҳам сабт этган.

⁴ Тиши – мода, ургочи.

⁵ Бобурнома, 128 с.

Маймундир. Хондамирнинг унинг мучалини Товук дейишига қандай ҳисоб асос бўлган, буни аниқлаш керак.

Номлари

Бу фаслнинг ёзилишига олий ўқув юртлари ва оммавий ахборот воситаларида нисба, тахаллус, куня, лақаб, мустаор ва бошқа номларнинг қориштириб ишлатилаётгани сабаб бўлди. Бу ҳол Ҳазрат-и Навойийнинг номларини зикр қилишда ҳам кузатилмоқда. Бинобарин бу фасл мазкур нуқсонга барҳам бериш мақсадида ёзилди.

Пом маъносида мумтоз ўзбек тилида “алам” сузи ҳам ишлатилади. Аммо **алам** туг, ялов каби нишоналарга нисбатан ҳам қўлланади. Бу сузнинг куплиги **аълom**. Дард маъносидаги “алам” сузи ҳам бор. Буларнинг арабча имлосида фарқ бор. Ном маъносидаги “алам” айн билан бошланади, дард маъносидаги “алам” алиф билан, араб тилининг ўзида ҳамза билан бошланади. Суз бошидаги ҳамза араб тилидан бошқа тилларда тушиб қолади. Ўзбек тилида “масъул” легендаги каби сузларнинг ўртасида адабий талаффузда айтилади. Ҳамза сирғалувчи “х”нинг портловчи жуфтидир. Айн ўзбек тилида ҳамза каби талаффуз қилинади. Араб тилида айн “к” билан “х” оралиғидаги товушдир. Аммо ўзбек тилида айн талаффузда ҳамзадан фарқ қилмайди. Баъзи туркий тилларда айн “ғ” деб айтилади. Масалан, козокчада “илм” “гилм”, “муаллим” “муғаллим” деб айтилади. Уйғур тилида айн “х”га ўтиши мумкин. Масалан уйғурчада “акнк” “хакик”, “азим” “ҳезим” деб айтилади.

Ҳазратнинг ўз исми, яъни туғилганда қўйилган оти “Алийшер”. Бу отнинг “Алий” қисмидаги “й” узак товуши бўлиб, уни тушириб, “Али” деб бўлмайди. “Алий”ни “Али”, “Ғаний”ни “Ғани”, “Солиҳ”ни “Соли”, “Муҳаммад”ни “Мамат” ва “Мат” шаклларида ишлатиш шеваларга хос бўлиб, адабий, хусусан мумтоз ўзбек тилида бунга йўл қўйилмайди.

“Алийшер”нинг “шер” қисмини хориж олимларининг кўпчилиги ҳозирги форсий эътибори билан “шир” шаклида берадилар, чўзик “э”ни чўзик “и”га айлантирадилар. Бу ҳозирги форс тилига хос бўлиб, олдин бундай бўлмаган. Масалан, сут **шир** деб, арслон **шер** деб аталган. Ҳозирги Эрон форсчасида “шер”даги “э”нинг торайиши натижасида **шер** ҳам **шир** шаклини олган. Аммо дарий, яъни Афғонистон форсийси ва тожик тилларида “э” уз ҳолича сақланган. Бу тилларда сут “шир”, арслон “шер” деб айтилади. Чўзик “и”ни билдирадиган йо харфи **маъруф**, чўзик э ни билдирадигани **мажхул**¹ деб аталади. **Муҳокамату-л-луғатайн**дан у даврнинг адабий форсийида **мажхул йо** яъни э **маъруф йо**, яъни “и” билан бирлашиб “и”га айланмаган.² Шунга **кура Алийшерни Алийшир** ёки **Алий Шир** шаклида ишлатиш тўғри эмас.

Тарбия ва таълим ривожланган жамиятда фарзандга от кўйишга алоҳида аҳамият берилади. Чунки болага унинг узига мос исм кўйиш ота-онанинг муҳим бурчларидан биридир. Бу ҳақда Ҳазрат шундай дейди:

гар эрур атфолу ийолинг³ сенинг
будур аларға дағи ҳолинг сенинг,

улча эрур тифлга⁴ шойиста иш
балки кичикликта эрур парвариш

катраға чун тарбийат этти садаф⁵
эл бошига чиққуча топти шараф

¹ Чўзик “и” араб тилида бор булгани учун “маъруф”, яъни тайин, маълум деб, чўзик “э” арабчада йуклиги учун мажхул, яъни нотайин, номаълум деб аталган.

² Айрим шеваларда “э” билан “и” “и” шаклида бирлашган бўлиши мумкин. Лекин адабий тилда Ҳазратнинг маъкур асарлаги маълумотиغا кура “э” уз шаклини узгартирмаган.

³ Эрнинг хотин ва фарзандларини билдирувчи бу суз “аёл” шаклида ҳам қўлланади. Аммо тўғри шакли “ийол”дир.

⁴ “Тифл”, кўплиги “атфол” бола дегани.

⁵ Яъни садаф томчини дурга айлантирди.

бириси куймоқлик эрур йахши от
ким десалар йетмагай андин уйат.

исмда кўп келди тафовут падида¹
бири Хусайн улди, бириси Йазид² (ХА, 94)

От куйишда турли мақсадлар назарда тутилади, аммо натижа доим кўнгилдагидек бўлмайди. Шу билан бирга кишининг баъзи хислатлари унинг исмида акс этади. Мана шу ҳолни ҳисобга олиб, Ҳазрат узининг **Фарҳоду Ширин** достонида Чин ҳокони тилаб юриб уғил кўрганда унга бир мақсад билан **Фарҳод** деб ном куйганлари, аммо қазо нуқта-йи назаридан бу исмнинг мазмуни ўзгача бўлганлиги ҳақида гапиради.

Ҳокон ўз мамлакатига ворис туғилди деб шод бўлади ва унинг жамолида шохлик фари, яъни шохлик нури шавкатини ҳамда ҳиммату иқболу давлатни тасаввур этиб, унга Фарҳод деган номни қўяди. Аммо аласмо **ганзилу мина-с-само** яъни **исмлар кўкдан инади ҳукми билан “Фарҳод”** исми “**Фироқу рашку оҳ ила дард**”нинг бош ҳарфларидан иборат бўлади:

бу зебо базмнинг алхоннамойи³
бу йанглиғ бўлди сўз дoston саройи

ки чун Хоконга тенгри берди фарзанд
бўлуб ул ҳадйа била шоду хурсанд

жамоли бирла кўнглин айлабон хуш
отин куймоқ сари бўлди рақамкаш

¹ Келди падида – кўрилди, содир булди.

² Язид – Муовия угли умайий халифаларининг иккинчиси. Фиску фуҷур ва зулмда машҳур У камарий хижрийнинг 61-йили муҳаррамнинг ашуриси, яъни уни,га Ҳазрат-и Алийнинг иккинчи ўгли Хусайини Карбалода улдиради.

³ Алхоннамой – куйчи.

жамолидин курунгар фарр-и¹ шохий
бу фардин йоруди мах то бамохий²

куйуб йуз химмату икболу давлат
хамул фар сойасидин топти зийнат³

бу жавхарларга чун иснод⁴ топти.
мураккаб айлагач Фарҳод топти

бу фарни ходий-и бахт эткач иршод
равон шахзода отин куйди Фарҳод

хариру хулла ичра боғлабон чуст
мурассаъ маҳд ичинда тонгдилар руст⁵

бу навъ эрмас ота куймади отин
ки кургач ишк анинг покиза зотин

анга фарзона⁶ Фарҳод исм куйди
хуруф-и маъхазин⁷ беш киём куйди

фироку раишу хажру ох ила дард
бирор харф ибтидодин айлабон фард⁸

Борин устод-и ишқ эткач мураккаб⁹
тараккубдин бу исм улди мураттаб (ФШ, 34 с.)

¹ Фар – нур. Бу уринда вазн талаби билан “р” иккиланган.

² Мах то бамохий – кук авжидан денгиз каъригача. Айнан ойдан баликкача.

³ Ифода муаммо тарзида: “юз”, “химмат”, “икбол”, “давлат” сўзларининг бирирчи харфига ишора. Булар “ход”ни беради. “Соъ” “ход”нинг “фар” оркасига қушилишига ишора.

⁴ Иснод – ҳужжатлаштириш.

⁵ Харир – ипак кийим; хулла – ёпик; мурассаъ – жавохир қалалган, маҳд – бешик; руст – маҳкам.

⁶ Фарзона – билимдон.

⁷ Хуруф-и маъхаз – олинадиган харфларнинг манбаи.

⁸ Бирор – биттадан; фард айламак – биттадан ажратиб олмоқ.

⁹ Мураккаб тмак – таркиб бермак; тараккуб – таркиб топини; мураттаб улди – ҳосил булди.

Ҳазратнинг шахсий оти Алийшер унинг зотига мувофик сифатларни билдиради. Отнинг “Алий” қисми рошид, яъни ҳақ йўлида собиткадам бўлган халифаларнинг тўртинчиси Ҳазрат-и Алийга мансуб. Расулulloҳнинг амакиваччаси ва куёви ҳамда унинг тарбиясини олган Алий ибн Абутолиб мусулмонларнинг мушриклар билан бўлган жанглирида қаҳрамонлик кўрсатган ва унга Ҳайдар, яъни арслон лақаби берилган эди. Шижоат, ҳарбий маҳорат ва баҳодирона амаллар Алийшерга ҳам хос эди. Хусайн Бойқаронинг саркардалари Ёдгор Мирзо эгаллаб олган қасрга ҳамла қилишга ботинолмаган бир пайтда Алийшернинг бир навкар билан қаср деворидан ошиб Ёдгор Мирзони асир олиши унинг қаҳрамонона амалиётидан биргина ҳарбий амал эди. Афсуски, бугунги фильм ва курсатувларда Ҳазрат фаолиятининг бу жиҳати акс эттирилмаётир.

Санъатчиларимиз Алийшер ибн Баҳодирнинг баҳодирлигини, шохсаворлигини¹, қурол ишлатиш маҳоратини, ҳарбий салоҳиятини ва шижоатини оммага намоён қилишлари керак. Алийшер фаолиятининг бошқа жиҳатлари ҳам унинг исмига мос тушган. Буни биз Мавлоно Жомийнинг унга берган куйидаги баҳосидан ҳам англашимиз мумкин:

муборак бар шаху аркон-и давлат
газанфар ҳайбатони шер-и савлат

батахсис он жавонмарди к-аш аз дер
насаб чун исм бошад шер бар шер

зи бас дар беша-йи мардий далир-аст
зи мардони жаҳон номаш ду шер-аст

йаке дар аз диз-и Ҳайбар кананда
йаке сарпанжа бо гурон зананда (Куллийот, 2986)

¹ “Савор” сўзи ҳозир сувор шаклини олган.

Яъни:

Газанфар¹, икки хайбат² шерсавлат Алийшер шоҳ ва давлат аркони³, яъни устунларига муборак бўлсин!

Хусусан бу эр йигитким, қадимдан насаби исми каби арслону арслондир.⁴

Эрлик тукайида ўша юракли бўлган учун жаҳон эрлари орасида оти икки шердир.⁵

Бири Хайбар қалъасининг дарвозасини қупарувчи⁶ шер, яна бири қулонларга панжа урувчи⁷ шер.

Низомиддин Ҳазратнинг лақабидир. Лақаб кишининг фазилати ёки айбини билдиради. Айблов ноҳақ бўлиши ҳам мумкин. Алқаб қўймоқ деганда кишини ҳақиқатга тўғри келмайдиган айбни билдирувчи лақаб билан атамоқ гушунилади. Ҳазрат кўпдан кўп фазилатлар соҳибни бўлгани учун унга “Низомиддин” деб лақаб қўйилган. Бу лақабдаги ибодат⁸ амаллари билан бирга муомала амалларини, ҳозир машҳур бўлган таъбир билан айтганда дунёвий ишларни ҳам ўз ичига олади. “Низом” тартиб, тизим дегани. Жамиятнинг ҳамма ишларини тартибга солувчи кишига “Низомиддин”⁹ деган лақаб берилади.

¹ Газанфар – эркак арслонларнинг арслони

² Хайбатони – “хайбат”нинг арабча иккилиги. Араб тилида купликдан ташқари иккилик ҳам бор. Хайбат кўнгилга хавф солиш. “Икки хайбат”дан мурод Ҳазратни Алий хайбати билан шер хайбати.

³ Аркон – “руки”нинг куплиги. “Руки” устун дегани.

⁴ Навоийнинг ота-боболарининг баҳодирлардан эканлигига ишора.

⁵ Алий – Хайдар, яъни шер+шер.

⁶ Ҳазратни Алий Хайбар фатҳила ҳам қаҳрамонлик курсатган. Бу Хайбар Ҳижоздаги бир водий, яна бир Хайбар Покистон гарбидаги уни Афғонистон билан боғловчи баланд қоялар орасидан ўтган тор дарадир.

⁷ Ҳазратнинг ҳамсанавислар “панжсига панжа уриб” голиб келганлигига ишора

⁸ “Ибодат” сузи хос. махсус маънода исломнинг беш руки – имон, намоз, руза, закот, ҳажни билдиради. Мутлак маънода бандаликни, яъни шаръан ҳаром қилинмаган ҳамма амалларни билдиради.

⁹ Баъзи отлар муболага учун сифатдош урнида қўлланиши мумкин. Масалан “одил” урнида жуда одил деган маънода “адл” сузи ишлагилиши мумкин. Шу гаъзда мазкур лақабда “Низом” сузи “Нозим” урнида истъомол қилинган.

Ҳазратнинг нисбаси **Ҳиравий**, яъни Хиротликдир, **хиравий** Хиротдан нисбий сифатдир. Нисба кишининг тугилган ёки турар жойини билдиради. Баъзан киши икки нисба билан аталиши мумкин. Масалан, **Маснавий-и маънавий**нинг муаллифи Мавлавийнинг бир нисбаси **Балхий** унинг тугилган шаҳри Балхга мансуб, иккинчиси **Румий** унинг турғун бўлиб қолган ўлкаси Румга¹ мансубдир. Бу нисбалар баъзан бирга **Жалолиддин Балхий Румий** деб, баъзан алоҳида **Жалолиддин Румий** ёки **Жалолиддин Балхий** деб тилга олинади. Нисба нисбат қўшимчаси -ий, -вий билан ясалади. Масалан, **Хоразмий**, **Самарқандий**, **Ганжавий** деган нисбалар мавжуд. Нисба ясалганда баъзан товуш тупиши ёки орттирилиши ҳамда ўзгариши мумкин. Масалан, **Бухородан Бухорий**, **Хиротдан² Хиравий**, **Дехлидан Дехлавий**, **Хевадан³ Хевакий**, **Марвдан Марвазий** бўлади. Охириги икки нисбада тарихан мавжуд бўлиб, кейинчалик тушиб қолган “з” ва “к” товушлари нисбада тикланган.

Фоний ва **Навойий** Ҳазратнинг таҳаллусларидир. **Таҳаллус** кишининг шоирлик оти. Бу отни шоир ўзига ўзи ёки ўзгалар, купинча устозлар қўяди. Бу ҳолда таҳаллус сўзининг ажралиш, алоҳида бўлиш деган маъносига асосланган. **Шоирлар** бир-биридан таҳаллуси билан ажралиб туради. **Ўзбекча** таъбирда нисба ва таҳаллусга **аз-Замахшарий**, **ал-Ҳаким ат-Термизий** тарзида ал-қўшиш миллатни масҳара қилиш билан баробар. **Таҳаллус** сўзининг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш деган маъноси ҳам бор.

Навойийнинг отасининг исми “Ғиёсиддин”даги ёрдам, нажот маъносигаги “ғиёс” сўзи ёрдамчи, нажот бағишловчи маъносига “муғийс” сўзи урнида ишлатилган.

¹ “Рум” Туркия жойлашган Кичик Осиёнинг шарқча оти. Кичик Осиё “Аназул”, русча “Анатолия” деб ҳам аталади. Мавлавий Румнинг Куња шаҳрида муқим бўлган. Куња Рум салжукийлари даврида (1081-1302) пойтахт бўлган. Мавлавий бу шаҳарда 1273-1307 йилларда яшаган.

² Хирот Хирий шаклига ҳам эга.

³ Шу қўнларда **Хева** телекурсатувларда русча **Хива** шаклида берилмоқда. Бу халқни йулдан оздиришдир.

Бу сўз мана шу маъноси билан қасиданинг бир қисмига истилоҳ бўлган. Бу қисм қасиданинг муқаддимасидан мадҳа ўтиш байти ёки байтларидан иборат. Қасиданинг таҳаллусгача бўлган қисми **ташбиб** деб аталади. **Ташбиб** сўзининг ёшлиқ, йигитликни сўзлаш ва ўт олдириш деган маънолари бор. Ташбиб кўпинча ишк ва аёл васфидан иборат бўлгани учун қасиданинг бу қисмининг истилоҳига иккинчи, яъни ўт олдириш маъноси аталиш важҳи бўлган. Бунда ишкнинг кишини куйдириши эътиборга олинган. Энди қасида таҳаллусидан шоир таҳаллусига қайтайлик.

Алийшер Фоний таҳаллуси билан форсий асарларини имзолаган. **Фоний боқий**нинг зидди бўлиб, унинг луғавий маъноси фано бўлувчи, фано йўқ бўлишдир. Бу **бақонинг** зидди. **Фоний** ва **боқий** мазкур маънолари билан **дору-л-фано**, **дор-и фано**, **фано дори**, яъни йўқ бўлиш маскани ва **дору-л-бақо**, **дор-и бақо**, **бақо дори**, яъни боқий, йўқ бўлмайдиган маскан ибораларини киноя¹ тарзида дунё ва охиратга нисбатан қўллашга асос бўлган. Аммо таҳаллусда **Фоний**нинг тасаввуфдаги истилоҳий маъноси эътиборга олинган. Бу маънода кишининг фоний бўлиши жисман йўқ бўлишни англатмайди. Фано мақомига эришган суфий, тарикат кишисининг фонийлиги ўзлигини йўқотиб, яъни ўзининг борлигини бутунлай ҳис қилмайдиган даражага етиб ҳақ таоло вужудига сингиб кетишидан иборатдир. Алийшернинг форсий таҳаллуси шу маънодаги **Фоний**дир.

Алийшернинг **Лисону-т-гайри** туркийда бўлса ҳам **Навойий** эмас, **Фоний** таҳаллуси билан тугаган. Бунинг сабабини алоҳида фасл қилиб баён қилган. Шоир қушларнинг наво қилишини ва китобнинг туркийда ёзилганини эътиборга олинса, унда таҳаллус **Навойий** бўлиши муносиброк эди. Аммо асардан мурод фано мақомига эришиш йўли бўлгани учун таҳаллус қилиб **Фоний** олинди, дейди:

---

¹ “Киноя”нинг ҳақиқий, яъни ўз маъноси бир нарсага уз номидан узга ном билан аташ ва шу номдир. Унинг кесатиш маъноси мажозий, яъни кучма маънодир.

бу китобда тахаллус тағйирининг¹ узри

чун кичик йоштин манга бўлди насийб
назм адосида хайолот-и гарийб

шеър ҳар синфидинки қилдим ибтидо
турк алфози била топди адо

эйлаким² ҳар кимса неким қилғуси
баъзи ишта бор анинг бир белғуси

ким ўзи тахсисиға³ имлодур ул
муҳри ё гавқиъ⁴ ё тамгадур ул⁵

сафха дебосийу⁶ назм иншосидур
ким тахаллус нозими⁷ тамғасидур

бу нишони бирла топти имтийоз
не варакким назм қилди аҳл-и роз⁸

ким бу Саъдий ё Низомийнинг дурур
ё бу Хусравнинг, бу Жомийнинг дурур

менки турк алфозига айлаб шуруу⁹
назм топти табъу қилкимдин вуқуъ¹⁰

---

¹ Тағйир – узгартириш.

² Эйла – “анлоғ”нинг маънодоши. Буни кўпчилик ўйламоқдан деб ўйлаб, ўйла шаклида ишлатмоқда. Аммо Ҳазрат тилидаги эйланнинг ўйламоқка ҳеч қандай алоқаси йук.

³ Узи тахсисиға – ўзига тегишлилигига.

⁴ Тавқиъ – қул қўйиш ва имзо.

⁵ Яъни баъзи ишларда ишловчи уз маҳсулига белги сифатида ё муҳрини босади. Ё имзо чекади, ё тамга босади.

⁶ Сафха дебоси – дебо, яъни юпка ипак матодек ипак қоғоз вараги. Қоғоз варақ шаклида ишлаб чиқарилган ва уста унинг бир четига уз белгисини қуйган. Харидор шу белгидан унинг устаси қимлигини билган.

⁷ Нозим – наъм соҳиби, яъни шоир.

⁸ Роз – сир.

⁹ Шуруу айламак – бошламоқ, қиришмак.

¹⁰ Вуқуъ топмоқ – вужудга келмак.

чун саҳоб-и табъим улди дурфишон¹
назмима эрди **Навойий**дин нишон

дахр богида бўлуб комим раво
комронлар топти назмимдин наво

форсий назм ичра чун сурдим қалам
назмнинг ҳар синфини қилдим рақам

файз йеткач ул маонийдин манга
топти белгу назм **Фоний**дин манга

чун **Лисону-т-тайр** оғоз айладим
турфа қушлар бирла парвоз айладим

мунда ансаб² эрдиким тузгач наво
бўлса назмимга **Навойий**дин адо

ким наво қушлар тили алҳонидур
дилкаш афғони ҳазн достонидур

гуркий услуб эрди ҳам бу достон
топкудек эрди **Навойий**дин нишон

бу рақамда **Фоний** айларга лақаб
мустамий бўлганга айтурмен сабаб

ким бу дафтар назмидин қуллий мурод³
чунки маржий³ майли эрдию маод⁴

¹ Яъни табъим булуту дур сочқач.

² Ансаб – муносиброк.

³ Маржий – дунёда бажо, яъни Аллоҳ гаолонинг марҳаматидан умилвор бўлиб, баъдаликни қилган банданинг охирагда қайтиб борадиган ери. Бу ер аллоҳ гаолонинг хузуридир. Маржий Қуръон-и Каримнинг бир неча оятларида бор. Ҳуд сурасининг тўртинчи оятида “Ила-ллоҳи маржийу-кум ва Ҳу ва ёло қулди шайъин қадийр”, яъни Борар ерингиз Аллоҳ хузуригадир, ва ҳ ҳамма нарсага қодирдир, дейилган. Банданинг охириги максалда борарини қайтиш дейилишига сабаб, у дунёга Аллоҳ таоло хузуридан келган ва охирагда келган ерига қайтиб боради. Бақара сурасининг 156-оятнда “Инно ли-ллоҳи ва инно илайҳи рожиъун”, яъни ҳақиқатан биз Аллоҳникимиз ва ҳақиқатан ҳам унга қайтгучимиз, дейилинган.

⁴ Маод – бу ҳакимлар истилоҳи бўлиб, маҳлукнинг вужуд доирасининг бошланиш нуқтасига қайтиб келишидир. Мазкур нуқта доиранинг бошланишига

мунда фоний булмаи иш улмас тамом
Фоний ондин топти назмим ихтитом¹

хам бу дафтар ичра Шайх-и маънавий²
ким демиш кушлар тилидин маснавий

сайр ул кушларгаким фан айламиш
йетти водий чун муайян айламиш

чектуруб кушларга кул ранжу ано
сунгги манзил булди водий-и фано

гарчи бу икки таносуб йор эди
назмима хам бу тахаллус бор эди

гар тахаллус мунда **Фоний** айладим
бу таносублардин они айладим

гар сабаб истаб биров килса хитоб
шарҳ килган сўз анга басдур жавоб

кимга бўлса мундоқ ишлар ниййати
бўлмас ул бўлмаи замон амниййати

бу замон амниййатин қилма гумон
собит улмаи адл-и Доро-йи³ замон

Алийшернинг туркий тахаллуси **Навойий**дир. Аслида имло ва талаффузи **Навойий** булган бу сўз **Навой** шаклида оммалашган. Бунга “Наво”нинг араб сўзи эмаслиги ва у хамза

кура “мабда”, тугашига кўра “маод” деб айтилади. Қуйроқда бу мавзуга яна бир бор тухташга тўғри келади. Бу ҳақдаги тулик маълумотни ушанда берамиз.

¹ Ихтимом топмок – тугамок.

² Фаридулдин Аттор.

³ Хусайн Бойқаро **Доро-йи** замон замондош деган маънода. Шу билан бирга бунда машҳур Эрон шаҳаншохи Доро хам назарга олинган. Бу ийҳом сабапти.

билан тугамаганлигига ҳамда унинг арабча имлосида “Наво”дан сўнг Ҳамзаю¹ ё эмас, икки ё ҳарфи ёзилганлигига эътибор бермаслик сабаб бўлган. Баъзи олимларимиз “Навойий”нинг асил имлосига хилоф равишда биринчи ё ҳарфини ҳамзага айлантирганлар. Охирида ҳамза бўлган араб сўзларидан нисбий сифат ёки от ясалганда унга “-ий” эмас, “-ий” кўшилиши хато ҳисобланмайди, масалан, “Санов”дан “Санойий” бўлади. Унда сўфий шоир Ҳалакату-л-ҳақиқа² асарининг муаллифининг тахаллусини “Санойий” деб ёзиш хато эмас. Баъзилар бунда ҳам “и” билан “й” уртасида яна бир “й” орттирадилар. Форсий ва туркийда араб ҳамзаси “о” билан “и” орасида “й”га айланиши ҳисобга олинса, бу имлони ҳам янглиш деб бўлмайди. Олимларимиз орасида **Навойий**даги охириги “й”ни тушириш тарафдорлари ҳам бор. Бу нотўғри амалнинг, яъни нисбий маъносини билдирувчи “й”ниш йўқотилишининг “тўғрилигига” вазндан мисол келтирилади. Тахаллус “Навойий”нинг “ий” қисми вазнда қисқа ҳижо ўрнида келади. Масалан, қуйидаги мактаъ, яъни газалнинг охириги байтида шундай:

Навойий асра ниҳон ишк нуктасин зинҳор
ки ишк пири манга йошурун бу нукта демиш³

Бунинг вазни мужтас-и, махбур-и, мақтуъ-и, мусаббағ ва маҳз ф. мафъилун фаъилотун мафъилун фаълон (иккинчи мисра фаилун⁴) мафоилун рукни қисқа-чўзиқ-қисқа-чўзиқ ҳижолардан иборат. Байтдаги биринчи рукн “Навойий ас” ана шу “мафоилун” вазнида ўкилиши керак. Вазнда учинчи ҳижо

¹ Ҳамза сиргалувчи “х”нинг портловчи жуфти Арабчада бу товуш сўзнинг бошида ҳам, уртасида ҳам, охирида ҳам бўлади. Ўзбек тилида фақат ўртадагиси, масалан “гаъсис” сузидагиси галаффуз килинади. Сўз боши ва охиридагиси эса галаффуздан тушиб қолади.

² Ҳадикату-л-ҳақиқа – ҳақиқат боғи.

³ Балониъу-л-васат. 206-газал.

⁴ Бир шеърнинг узиде мисра охиридаги рукнда “фъилун” “фъилон”, “фаъилун” “фаъилон”, “фаъилун” ва “фаълон” бир-бири билан алмашиб келиши мумкин

киска бўлиши керак. Мана шунга асосланиб “й”сизчилар “Навойий”да “й” ортикча дейдилар. Холбуки арузда сўз охиридаги ундошни ундан кейинги унли билан бошланган сўзга ўтказиш коидаси бор. Бу коидага кўра мазкур руkn “Наво-йи-йас” деб тактиъ килинади, яъни ҳижоларга ажратилади. Агар байтда “асра” сўзи ўрнида бошқа ундош билан бошланган сўз ишлатилиши зарур бўлганда эди, Навойий гахаллусни “Э Навойий” тарзида иккинчи руkn “фаъилотун”да берган булар эди. Хориж олимлари тахаллус ва нисбалардаги “ий” ўрнида чўзик “и” ишлатадилар. Бу имло талаффуз жихатидан нотўғри бўлмаса ҳам¹, ҳақиқий аник талаффуз ва мазкур вази коидаси жихатларидан ноқисдир. Демак, Алийшернинг туркий тахаллуси “Наво” сўзига “-ий” қушимчасини қушиш билан ясалган. бундай ҳолларда талаффуздаги бўшликни тўлдириш учун ўртада “й” товуши орттирилади. Натижада “Навойий” ҳосил бўлади.

“Наво” сўзининг бир неча маъноси бор. Улардан бизнинг мавзуимиз учун муҳим бўлгани иккита. Бу маъноларнинг бирига кура, “наво” деганда ҳар қандай овоз, жумладан қуй гушунилади. Иккинчиси тириклик, турмуш, мансаб ва фаолият лавозимини, яъни лозим бўлган нарсаларни билдиради. “Бенаво” ва “навосиз” деганда “наво”нинг мана шу маъноси назарга олинади. Наво кишининг мартабасига қараб оддий турмуш воситаларидан тортиб подшолик фаолияти учун зарур бўлган омил ва амалларни ўз ичига олади. Оддий меҳнатқашнинг емиши, кийими ёки турар жойи бўлмаса бенаво бўлади. Бой бойлигидан, яъни мулки, сармоясидан, мансабдор мансаб фаолияти учун зарур бўлган нарсалардан. Давлат бошлиғи сиёсат, иктисодиёт, ижтимоий таъминот, мудофаа ва тартибот фаолияти воситаларидан маҳрум бўлса, бенаво бўлади.

---

¹ “ий”ни чўзик “и” тарзида талаффуз қилганда, уларнинг орасидаги фарк сезилмас даражада бўлади. Бу “и” билан “й”нинг маҳражи яқин бўлгани учун содир бўлади.

“Навойий” тахаллусидаги “наво” мазкур куй маъносидир. Аммо Навойийнинг навобахшлик фаолиятини, унинг кўпдан кўп навосизларни наволиг қилганини эътиборга олинса, “наво”нинг иккинчи маъносини ҳам “Навойий”га нисбат бериш вожиб бўлади.

Навойийни замондошлари “бег”¹, “амир” ва “мир” деб ҳам атаганлар. “Мир” амирнинг қисқаргани. “Амир” ва “бег” лашкарбоши ва ҳоким маъноси билан маънодошдир. Маҳмуд Кошғарий “бег”ни “амир” деб, “бег эли”ни амир фармони остида бўлган вилоят деб, “бег канд эгирди”ни “амир лашкарини тарқатди” деб таржима қилган (1 ж. 48-49 б.; 3 ж. 59 б.; 4 ж. 78 б.). “Бобурнома”да Амир Темур “Темур бег” деб аталган. Мамлакатнинг мутлақ ҳукмдори хон, ундан кейинги ва унга бўйсунган ҳукмдор бег ёки амирдир. Буларга белгиланган бошлик “беглар беги” ёки “амиру-л-умаро” деб аталади. “Амир” ва “бег” ҳам унвон, ҳам мансаб оти. Буларнинг унвоилиги шундаки, киши амирлик ёки беглик мансабига эга бўлмаганда ҳам насабига кура “амир” ёки “бег” деб аталиши мумкин. Киши мазкур мансабда бўлганда, улар мансаб номини ҳам билдиради. Киши насабда бег ёки амир бўлмагани ҳолда ҳам мансабда бег ёки амир бўлиши мумкин.

---

¹ Бу сўзнинг ҳозирги “бек” шакли араб ёзувининг илк жумладан Навойий даврида ҳам коф ҳарфи билан ифодалангани сабаб бўлган. Бу сўзнинг охириги товуши “к” эмас, “г” бўлганига икки далил бор Биринчиси, дўлбарчин яъни урхун ёзувида унинг эг ҳарфи билан битилганидир. Эг “г” товушини билдиради. Иккинчи далил “бег” сўзининг ҳозирги турк тилларининг баъзисида “бей” ва “бий” шаклини олганлигидир. Чунки “г” товуши “й”га ўтади, “к” эса утмайди. Масалан, ишваларда “тегли” сўзи “тийли” шаклида ишлатилади, аммо “чекти”, “тикти” сузлари “чегли”, “тигли” шаклларини олмайди. Турк тилларида “бек” деган суз ҳам бор. Бу суз Маҳмуд Кошғарийнинг “Девон”ида шу шаклда каттик маҳкам маъносиде кайд этилган: Маҳмуд Кошғарий. Туркий сузлар девони (Девону луготи турк). Гаржимон ва нашрга тайёрловчи филология фанлари кандидати Солиҳ Муталлибов. Тошкент, 1960, 1-т., 333-б.; 2-т., 116-б. Баъзи ҳозирги турк тилларида бу суз “нек” ва “бик” шаклларида мазкур маънолардан ташқари яна жуда маъносиде ҳам ишлатилади.

Ҳазратнинг тил хусусиятлари

Рус туркшуноси А.К.Боровков Ҳазрат-и Навойийни ўзбек адабий тилининг асосчиси деб мақола¹ нашр қилгандан сўнг бу фикр оммавий тус олди. Аммо бу фикрга қўшилмайдиганлар ҳам бор. Чунки Ҳазрат ўзигача мавжуд бўлган адабий тилда ижод қилди. Лекин у ўзининг энг юксак савиядаги асарлари билан тилни ниҳоятда бойитди ва унинг чексиз ифода имкониятларини очиб берди. Бобур Мирзо ҳеч ким Ҳазратчалик қўп ва ҳўб асар яратмагани, ҳамда унинг тили Андижон адабий тилига мутобиқ эканлигини баён қилган. Бу ижоди билан Ҳазрат турк мамлакатини яққалам, яъни ягона адабий тилга эга қилди:

турк назмида чу торғиб мен алам
айладим ул мамлакатни йаққалам

Муҳокамату-л-луғатайнда ўқиймиз:

Ажам шуароси ва форс фусаҳоси² ҳар қайси услубда-ким сўз арусига³ жилва-йу намоиш бериб эрдилар турк тили била қалам сурдум ва ҳар нечук қоидада-ким маъно абкориға⁴ зийнат-у оройиш кўргузуб эрдилар Чағатой лафзи била ракам урдум андоқ-ким то бу мазкур бўлган тил-у лафз биноси-дур⁵ ҳеч нозимға бу даст бермайдур⁶ ва ҳеч роқимға⁷ муйассар бўлмайдир⁸

Лафз деганда сўзнинг товуш жиҳати, талаффузи тушунилади. **Чигатой лафзидан** мурод Чигатой улусига хос

¹ А.К.Боровков. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка. Гўплам, Алишер Навои. Москва – Ленинград, 1946, с. 92-120.

² Яъни форс чечанлари.

³ Арус – келин. Сўз гузалликда келинга ухшатишган.

⁴ Абкор – бикр (бокиралик)нинг куплиги. Маъно бокира кизларга ухшатишган.

⁵ Бино бу ерда барпо, бокий маъносига.

⁶ Даст бермайдур – муйассар бўлмайдир

⁷ Роқим бу ерда қаламкаш маъносига

⁸ А.Усманов. Муҳокамат ал-луғатайин Алишера Навои. Из-во АН УзССР. Ташкент – 1948, с. 58.

талаффуздир. Демак Ҳазрат турк тилининг Чигатой улуси аҳолисининг талаффузида ижод қилибди. Ҳазрат бу тилда туртта лабланган ва учга лабланмаган унлини қайд қилган: ot (олов) – ot (утишга буйрук) – ut (киморда ют) – üt (каллани куйдур). biz (биз) – bez (без) – bi:z (бигиз).

А.К.Боровков мазкур мақоласида. А.Усмонов мазкур китобида Ҳазратнинг мазкур таснифига эътироз билдирганлар. Бу билан улар тилни Ҳазратчалик тушунмасликларини намоён қилганлар. Мумтоз адабиёт матнини тушуниш ва уни янги ёзувларга кучиришдаги нуқсонларнинг туб сабаби мавзуга оид истилоҳларнинг маъносини аниқ билмасликдадир. Бу ҳақда аниқ маълумот олишни Маҳмуд Кошғарийдан бошлаш керак. Бу аллома йўгон узак ва қўшимчаларни **қофий**, ингичкаларини **кофий** деб атайди. Аташ важҳи қалин қўшимчаларнинг қўпчилигида **к ва г**нинг, ингичкаларида **к ва г**нинг мавжудлигидир. Мисоллар: **отқа, қорға, отмақ, отмағи, отқан, отқай, отқучи, отқали, борған, борғай, борғучи, борғали, кетқан, кетқай, кетқучи, кетқали, келган, келғай, келгучи, келғали** ва ҳоказо. Мазкур сўзлардаги **а** ни **борғон, келгон** деб **о** га айлантириш қўнол хато ҳисобланади. Бу истилоҳдан Маҳдийхон ўзининг Санглоҳида самарали фойдаланган.

Девон ва **Санглоҳ**да туркчага хос бир қанча истилоҳлар қайд қилинган ва улардан амалий фойдаланилган. Аммо баъзи истилоҳларнинг нозик томонини “Девон” таржимонлари тушуниб етмаган ҳоллари бор. Масалан **ишмом** лабланганлик маъносида. Аммо у ингичка у га нисбатан қўллангани учун таржимонлар уни ингичкалик деб тушунганлар. Ҳақиқатда эса ингичка у охириги даражада лаблангани учун Маҳмуд Кошғарий унга **ишмом** сифатини берган. Истилоҳларни нотўғри талқин қилиб, ҳақиқатни бузиш ҳозир давом этмоқда. Бу ишнинг ўзига қаттиқ ишонган вакили Эргаш Умаровдир. Бу олим куйидаги

кўрмади шаҳ муносиб ултурмак
йақинида буйурди ултурмок

байтига шундай изох беради:

Составитель словаря пишет, что если гласный у произносить с пометой **била ишбаъ** – “без широкого” ... нормально, то глагол **ўлтурмак** в первой строке будет обозначать “сидеть”.¹

Ҳолбуки **ишбоъ** калин талаффуз дегани, **кенг нормал** дегани эмас. **Би-л ишбоъ** (калин талаффуз) **ўлтурмакнинг** ўтирмак эмас, **ўлдирмак** экнига ишора. Иккинчи мисрадаги **ўлтурмак** ўтирмак маъносига. Байтда шох **ўлдирмакни** муносиб кўрмай ёнига ўтиришни буюрди, дейилган.

Мазкур китобчанинг лугат қисмида **ишбоъни** **чўзиқ** деб сўз бошидаги унлиларни, масалан **учукни** **у:чук**, **ўчку** (эчки)ши **у:чку** деб **чўзиқ** қилиб берган. Эргаш Умаровга кўра Маҳмуд Кошғарийдан тортиб Ҳазрат-и Навойийгача унлиларда қиска-чўзиқлик бор, ингичка-калинлик йўқ. Ҳолбуки мазкур алломалар туркчада чўзиқлик йўқлигини, кофий-кофий борлигини исботлаб берганлар. Бу ҳол Эргаш Умаровнинг назаридан четда қолган.

Ҳазратнинг тили ҳақида мустақилликкача мақола ва китоблар нашр этилган эди. Ҳозир шулардан мутолаа қилишга тўғри келади. У давр тил ва услубига аҳамият бериш лозим бўлмайди. Буни ҳисобга олиш зарур. Мақолаларнинг биричиси “**Ўзбек тили ва адабиёти**” ойномасининг 1961 йил 2-сонига, иккинчиси шу ойноманинг 1961 йил 3-сонига босилган. Ёрдамчи сўзлар “**Навой тилининг грамматик хусусиятлари**” китобидан (“Фан”, Тошкент – 1984) олинди. Марҳамат:

Каф сўзи ҳақида

Тил нормаларини, ундаги фонетик, грамматик ва лексик-семантик ҳодисаларни аниқловчи тилшунос гаджикотининг илмий ёки ғайри илмийлиги дастлаб унинг объектив ёки

¹ Э.А.Умаров. Гласные староузбекского языка и новая транслитерация “Бада’и ал-лугат”. Тошкент – 2004, с. 8-9.

субъектив фактларга асосланганлиги билан белгиланади. Тилшуносликда бирор масала юзасидан ҳукм чиқариш учун тадқиқотчининг ўзига хос субъектив тил фактлари илмий ҳужжат бўла олмайдди. Илмий ишдаги кунгина хато ва нуқсонлар текширувчининг ўзидаги субъектив фактларга асосланишидан келиб чиқади. Масалан, менинг *субҳа* сўзини *сабҳа* бўлади деганим¹ ва Н. Шукуров, Р. Норов, Б. Валихўжаевларнинг *зуннордан* бошқа *бут* маъносига *зиннор* бор дейишлари² шу сўзлар ҳақида ҳосил бўлган нотўғри субъектив тушунчага асосланиш натижасида келиб чиққан хато фикрлардандир.

Шу кунларда *каф* сўзини *кафт* шаклида ёзиш мажбурияти³ ҳам мазкур камчиликнинг оқибатидир. Чунки умумхалқ ўзбек тилида *кафт* деган сўз йўқдир. Бу сўз шеваларда *кап* шаклида бўлиб, адабий тилда *каф* кўринишига эга. Маълумки, сёк кийиминиш *каф* томонига уриладиган чармни *капаки* дейилади. Агар *каф* сўзида *т* товуши ҳам бўлса, бу сўз *каптаки* бўлар эди. *Каф* сўзи келиб чиқиш нуқтаи назаридан арабча (*каффуни*) бўлиб, туркийси (*айна*)⁴ ўзбек адабий тилида сакланмаган⁵. Араб тилидаги мана шу *каффуни* сўзи форс ва ўзбек тилларида *каф* шаклига ўтиб,

¹ А. Рустамов. Классик асарларнинг пухта таҳлили учун, "Шарк юлдузи" 1954, 2-сон, 124-бет.

² Каралсин: Н. Шукуров, Р. Норов, Б. Валихўжаев. Бузиб кучириш ва хато изоҳлашга чек қуяйлик, "Совет Ўзбекистони маданияти" газетаси, 19 май, 1959 йил, 2-бет.

Зуннор арабча бўлиб, араб тилида *зуннора*, *зуннаир* кўринишларига ҳам эга (Каралсин: E.W Lane. An Arabic-English lexicon book, 1, part 3, 258-бет). Лекин бу узакдан фиёол вазнида сўз ясалмайди. *Зиннор* мақола авторларининг сўзида, Муқимийнинг бўйнида *зиннор* (*зуннор* – А.) авлие⁶сини кўргандан келини, дифференциация ходисасига мувофиқ ҳосил бўлган янги сўздир. Лекин классик адабиётда фақат *зуннор* бор.

³ С. Иброҳимов ва М. Раҳмонов. Ўзбек адабий тилининг имло дўсти. 1. 1956, 96-бет.

⁴ Маҳмуд Кошгарий. Девону луғотит турк. 1-том, таржимон ва таҳрирчи гайёрловчи С. М. Мугаллибов, Т., 1960, 113-бет.

⁵ Шеваларда Ю. Жуманазаровнинг айтишича, *айна* сўзи шева шеваларида ҳозир ҳам мавжуддир. Киёс килинсин: *қозиминг аяси қид жини*.

форсча кўтик маъносидаги каф сўзининг шаклдошига айланган. Масалан, Умар Хайём шундай дейди:

گویند که دوزخی بود ست
حرفی ست خلاف و دل در او نتون بست
گر عاشق و مست دوزخی خواهد بود
فردا نگرى بهشت را چون کف دست¹

Навойий:

*Базм аро гар йўқ май била даф,
Ҳам ёмон эрмас ун била каф².*

Ахлий Шерозий ўзининг бошдан охиригача икки вазнда ўқиладиган “Сехри ҳалол” номли достонида каф (кўтик ва қўл кафи) сўзини икки маънода қуйидаги байтда ишлатади:

*Соқи, аз алтофи ту май дар кафаст,
В-аз тафи дил Дичлаи хвай дар кафаст.³*

Демак, каф сўзида, умумхалқ ўзбек тилида, яъни адабий тилда ва шеваларда, шунингдек тарихан ҳам, *т* товуши йўқ экан. Шунинг учун бу сўзни *кафт* эмас, *каф* тарзида ёзиш нормалаштирилса, имло лугатига ҳеч қандай зарар етмайди. Аксинча, бу икки жихатдан фойдалидир: биринчидан, бу сўз имлосидаги икки хилликка барҳам берилади; иккинчидан, ўзбек классик шоирлари баъзан сўзларни ўзлари хоҳлаган шаклда ишлатганлар, деган нотўғри фикр тугилиш эҳтимоли йуқолади.

¹ Умар Хайём. Рубайиат, Москва, 1953, 2-кисм, 52-бет.

² Алишер Навоий Ҳазойинул маоний, I жилд, илмий-танкидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон, Г., 1959, 326-бет.

³ Е. Э. Бертельс. Навои, Изд. АН СССР, М., Л., 1948, 37-бет

Бир шаклга эга икки кўмакчининг талаффузи хақида

Ўзбек классик адабиётида, жумладан, Навоийнинг асарларида икки элемент мавжуд бўлиб, уларнинг бири ўхшатиш, иккинчиси¹ буйруқ билдиради. (-дек// -тек ўхшатиш билдиради. -дик // -тик – буйруқ билдиради.) Араб графикасида шаклан ўхшаш бу икки элементни тилшунослар аффикс (кўшимча) деб тушунадилар ва уларни ўзидан олдинги сўзга қўшиб ёзадилар: *паридек/паритек* (пари каби); *бордик* (борсин), *уптик* (ўпсин) каби.

Аmmo кейинги пайтда, биринчидан, буларнинг ҳар иккисини кўмакчи ёки мустақил сўз деб қараш, иккинчидан, буйруқ элементини ҳам э унлиси билан, яъни *дек (тек)* деб ўқишга мойиллик сезилмоқда².

Дарҳақиқат, буларни аффикс деб аташга лингвистик асос³ йўқ. Булар кўмакчидир. Ўзбек тили барқарор ургули тилларга мансуб. Бундай тилларда аффиксдан кўмакчини урғуга қараб ажратиш мумкин. Агар тил элементи нутқда алоҳида бош урғуга эга бўлса, у мустақил сўз бўлади, агар урғусиз бўлиб, ўзидан олдинги ёки кейинги сўз билан биргаликда такт ҳосил қилса, кўмакчи (ёрдамчи сўз) бўлади. Агар элемент орт қўшимча (суффикс) бўлса, такт урғуси шу элементга кўчади, олд қўшимча (префикс) бўлса, иккинчи даражали урғу билан талаффуз қилинади. Туркий тиллардаги урғунинг вазифаси сўз формасини чегаралашдан иборат.

¹ Қаранг: Шукуров Ш. Навоий тилига хос бир грамматик форма хақида. – “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1977, 5-сон.

² Қаранг: Шербак А. М. Грамматика староузбекского языка. М.—Л., 1962. с. 158—160; Шу муаллиф. Очерки по сравнительной грамматике тюркских языков (Глагол). Л., 1981. с. 50; Eckmann J. Chagatay Manual. Indiana University, Bloomington, p. 154.

³ Қаранг: Рустамов А. Фонетические признаки, сопутствующие грамматикализации и аффиксированию слов в тюркских языках. Всесоюзная тюркологическая конференция 27 – 29 сентября 1976 г. Секция № 1. Тезиси докладов. Алма-Ата, 1976. с. 330-331.

Унинг биринчи бўғинга кўчиши эса ундов, буйрук ёки таъкид билдиради.

Юзаки караганда. *қушча* (кичкина қуш)дан *қушча* (қуш қаби), *олма* (мева)дан *олма* (буйрук) сўзлари урғу туфайли фарк қилганга ўхшайди. Лекин ўхшатиш билдирган *-ча* аффикс бўлмасдан кўмакчи бўлганлиги учун урғусиздир. *Олма* сўзида эса урғу биринчи бўғинга буйрук оҳангини бериш учун кўчади.

Эски ўзбек тилида кўмакчидан аффиксни фарқлайдиган ва кўп уринларда ёзувда ҳам акс этадиган яна бир фонетик белги бор: кўмакчи танглай уйғунлигига бўйсунмайди, аффикс бўйсунмади ва унинг қалин ва ингичка вариантлари бўлади. Мазкур икки элементнинг қалин варианты йук. Масалан, *ата-дэг* дейилади, *атадаг* дейилмайди¹. Агар шундай бўлганда эди, уни аффикс дер эдик. Демак, Навойий тилидаги ўхшатиш элементи ҳам, буйрук элементи ҳам аффикс эмас, кўмакчи экан. Бинобарин, уларни энклитика тарзида, яъни урғусиз ва ўзидан олдинги сўзга қўшиб талаффуз қилиш лозимдир.

Энди бу кўмакчиларнинг товуш таркибини аниқлашимиз керак. *Коф* ҳарфи *к* ва *г* товушларини билдиради, *ей* ҳарфи эса *и*, *и:*, *й* ва *э* унлиларини билдиради. Ўхшатиш кўмакчисидаги *е* ҳарфи *э* ни билдириши шубҳасиз, чунки ҳозирги ўзбек тилида ўхшатиш кўмакчиси *дэк* ва *дэй* шаклларига эга. *дэй* кўмакчисидаги *э* э нинг қадимги шаклидир, *э* тилолди *э* нинг торайиши натижасида вужудга келган².

Энди буйрук кўмакчисидаги *ей* ҳарфи қайси унлини билдиради, деган саволга жавоб топишимиз керак. Агар у аффикс бўлганда эди, фақат *и* деб ўқилиши керак бўлар эди. Чунки ўзбек сўзларида *э* кейинги бўғинларда, аффиксларда

¹ *Андаг* ва *мундаглар* бир сўзга айланган.

² Ҳозирги *сәккиз*, *сәкрә* қаби сўзлардаги *э* Навойийдан илгариги даврларга хос. Бу сўзлар Навойийда *сәккиз*, *сәкир* шаклидадир. Турк вокализмининг умумий таракқийтини назарга олинмаса, *э* ни *э* га нисбатан қадимийроқ деб уйлаш мумкин. Қарағ: Рустамов А. Навойий ва ўзбек алабий тили Тошк. У илмий асарлари, 475-чиқиши. Тошкент, 1975

учрамайди. Лекин кўмакчилар алоҳида сўз булгани учун уларда э учрайди. Т. Йўлдошевнинг маълумотиغا кўра, Жанубий Тожикистондаги ўзбек шеваларида бу кўмакчи *дэг*, *тэг* ва *лэг* шаклларида ишлатилар экан¹. Бу факт буйруқ кўмакчисидаги унли Навойий тилида э ва охирги ундош з булганлигига яхши далилдир.

Энди ўхшатиш кўмакчисидаги охирги харф, яъни *коф* Навойий тилидаги *к* ни билдирадими ёки *г* ними, деган савол колди. Ҳозирги адабий орфографик шакл *дек* нинг ёлғиз ўзи уни Навойий тилида ҳам *к* булган дейишга етарли асос булолмайди. Чунки ҳозирги орфографик шакллар орасида товушлари аниқ берилмаган элементлар ҳам бор. Шунинг учун бу масалада шеваларга ва умуман орфография таъсирида бузилмаган² оғзаки нутққа мурожаат қилишга тўғри келади. Ўзбек адабий тилидаги³ бир бўгинли сўзларнинг охиридаги *к* шеваларда *г* га ўтиши мумкин, лекин *й* га ўтмайди. Лекин *г* товуши *й* га ўтади.

Бинобарин, ўзбек тилида *дэй* нинг мавжудлиги ўхшатиш кўмакчисининг охирги товуши *к* эмас, *г* эканлигига далилдир. Ҳақиқатда, сўзлашув нутқида бу кўмакчи адабий талаффуз-даги каби *дэк* эмас, *дэг* деб айтилади. Агар бу кўмакчининг тарихига назар солсак, у Урхун ёдномаларида ҳам *г* билан *тэг* каби учрайди. Чунки Урхун ёзувида *г* товушини билдирувчи махсус харф⁴ бор бўлиб, мазкур кўмакчида шу харф ишлатилган⁵.

Демак, ўхшатиш кўмакчиси *дэг* билан буйруқ кўмакчиси *дэг* Навойий тилида шаклдош. Шунинг учун булса керак,

¹ "Ўзбек тили ва адабиёти", 1977, 5-сон, 9-бет.

² Ҳозирги баъзи ёшларнинг нутқида учраб турган *богга* (бокка ўрнида), *ичди* (ичти ўрнида), *ишга* (ишка ўрнида) каби талаффузлар орфографиямиздаги нуқсонларнинг таъсирида содир бўлмоқда.

³ Орфографияни истисно қиламиз.

⁴ Қаранг: Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Унги битиги. – "Адабий мерос", 1978. 12-сон, 49-бет

⁵ Масалан, билга ҳокон битигининг исталган (Радлов, Малов, Урхун, Текин, Айдаров) нашридаги биринчи ва иккинчи сўз (теңри тэг)га ҳамда *тэг* сўзининг ўрхунча шаклига қаралсин.

Махдихон ўзининг Навойий тилига ёзган грамматикаси **Мабонийу-л-луғатнинг** буйруқ формаларига бағишланган бобида *дэг* ўхшатиш кўмакчиси ҳам борлигини ва унинг ўз ўрнида зикр этилишини таъкидлаб ўтади¹. Синтактик муносабат билдирмайдиган қўшимча ва кўмакчиларнинг обзори бераган бобида эса “яна *дэг* ким, уч маънода қўлланур” деб, биринчидан, ўхшатиш кўмакчиси эканлигини, иккинчидан ва учинчидан *-гу* ёки *-р* аффикслари билан биргаликда форс тилидаги *-дани*: (*-тани*:), яъни “*-диган*” маъносида қўлланишини айтади². Агар талаффузда фарқ бўлса, масалан, бирортасининг унлиси *и* бўлса, Махдихон “бо йо – йэ маъруф” деб изоҳ бераган бўлар эди.

Энди *дэг* ларнинг хулосасига келсак, уларнинг охириги ундоши *к* эмас, *г* экан, унлиси бирида *э*, бирида *и* эмас, ҳар иккисида *э* экан. Буйруқ кўмакчисидаги унлини *и* деб ўқиш ўтган асрнинг иккинчи ярмида Л. З. Будаговнинг луғатидан³ бошланиб, шу кунгача давом этиб келмоқда. Аммо илмнинг илғор вакиллари *э* деб ўқий бошладилар⁴. Бинобарин, ўзбек мумтоз адабиёти асарларини ҳозирги ёзувга кўчириб нашр қилганда ҳар иккала кўмакчини *дег* (*тег*) шаклида бериш керак. Булар қўшимча бўлмагани учун сўзга қўшмасдан, энклитикалигини ҳисобга олинса, дефис билан ажратиб ёзилиши лозим. Иккинчи ҳолда бошқа кўмакчилар ҳам дефис билан ёзилиши шарт бўлади, масалан, *ой-каби*, *кела-дур*, *келур-мен* каби.

Ёрдамчи сўзлар

Ёрдамчи сўзлар бўлимида ҳам биз, иложи борича, мавжуд илмий асарларда баён қилинган масалаларга тўхтаб

¹ The Mabani. 1 – lughat by Mirza Mehdi Khan. Ed. D. Ross. Calcutta. 1910. p. 37-38.

² Шу асар. 88-бет.

³ Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. 1. СПб., 1869. 579-580.

⁴ Шербаков А. М. Грамматика староузбекского языка. М. – Л., 1962. с. 158—160.

утирмасдан, Навойий тилига хос ва кам ёритилган ёки мунозарали бўлган масалаларгагина қисқача тўхтаб утамиз.

Боғловчилар

У боғловчиси. Ўзбек классик адабиёти асарларини рус графикаси асосидаги ўзбек алифбесида нашр этишда у боғловчисини ва боғловчиси билан қориштириб юбориш ҳолати тез-тез учраб туради. Бунга мисол тариқасида Алишер Навойийнинг “Муҳокаматул-луғатайн” асарининг янги алифбеда нашр этилган нусхасидан қуйидаги парчани олиб кўрайлик:

“Андоқ маълум бўлурки, турк сортгин тез фахмрок ва баланд идрокрок ва хилқати софроқ ва покрок махлук бўлубтур ва сорт туркдин тааққул ва илмда дакикрок ва камол ва фазл фикратида амийрок зухур қилибдур ва бу ҳол туркларнинг сидк ва сафо ва туз ниятидин ва сортларнинг илм ва фунун ва ҳикматидин зоҳир дурур”¹.

Бу ерда у боғловчиси келиши лозим бўлган ўринларда ҳам ва боғловчиси берилган. Буни қуйидагича кўчириш керак эди:

“Андоқ маълум бўлурки: турк сортгин тез фахмроғу баланд идрокрок ва хилқати софроғу покрок махлук бўлубтур ва сорт туркдин тааққулу илмда дакикрок ва камолу фазл фикратида амикрок зухур қилибдур ва бу ҳол туркларнинг сидку сафову туз ниятидин ва сортларнинг илму фунуну ҳикматидин зоҳир дурур”.

Демак, ва ҳамда у боғловчиларининг ишлатилишида маълум бир тартиб бор эканки, буни билиш жуда зарурдир.

У боғловчиси, шунингдек ва боғловчиси ҳам Урхун ёзуви обидаларида учрамайди.

Урхун ёдгорликларида ҳозирги замон ўзбек адабий тилида ва ёки у боғловчиси ишлатиладиган уюшиқ бўлақлар

¹ Алишер Навойий. Танланган асарлар 3-том, Тошкент, 1948. 176-бет.

ва жуфт сўзларда **-ли (-лы)** аффикси ишлатилади: *adyrly tonurly art ürä soguşmuş ärmêş armiş adyrly jarylmyş toñurly azyru synmiş tir*¹ (яъни: Айиқ ва (билан) тўнғиз давон устида уришган экан, айикнинг корни ёрилипти, тўнғизнинг озиғи синипти).

Бу ерда уюшиқ эга орасида боғловчи берилмасдан, улар орасидаги боғланиш **-лы (-ли)** (адығлы, тонғызлы) аффикси оркали ифода қилинган².

XI асрда ёзилган Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик” асарида³ энди **-лы (-ли)** билан бирга худди шу маънода у боғловчисининг ишлатилганини ҳамда булардан бошқачарок вазифада ва боғловчисидан ҳам фойдаланганини қўрамыз:

“ҳамд-у сипас ва миннат-у өғди тәнри азза ва жаллақа, тугал қудратлығ пādшāх йэрли көкли йаратған, қамуг тынлығларға (жонлиларға — авт.) розий берған...”

Келиб чиқиш нуктаи назаридан ва боғловчиси арабчадир.

У боғловчиси тожикча бўлиб, тарихан қадимги форс тилидаги ута бириктирувчи боғловчисига бориб тақалади⁴. Қадимги форс тилидаги бу ута боғловчиси тилнинг кейинги тараққиёт босқичларида ихчамлашиб, у шаклини олган. Сўнгра бу боғлови тожик классик адабиёти асарлари тилидан тахминан X-XI асрларда ўзбек тилига ҳам ўтиб **-ли (-лы)**нинг синоними сифатида ишлатилади ва Навоий даврига келиб, адабий тилдан **-ли (-лы)**ни сиқиб чиқаради. Навоий тилида у боғловчиси талаффуз жиҳатидан у, ву, йу каби вариантларга эга бўлиб, қуйидаги вазифаларда келади:

1. Жуфт сўз таркибидаги сўзларни бир-бирига бириктириб келади. Масалан:

қайанға-ким йўзландилар, аларға йанмақ йок, кэча-йу күндүз тағāфул уйкусыдын уйғанмақ йок (МҚ, 19);

¹ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 80

² **-ли (-лы)** шу қунарда ҳам ўзбек тилининг Андижон шеvasида (акалн. укалн) ва туркий гиллардан тагар тилида ҳам учрайди (атаалы, уллы).

³ **-ли (-лы)** “Гафсир”да ҳам учрайди: Боровков А. К. Из материалов для истории узбекского языка. Тюркологический сборник. № 1. М.—Л., 1951, стр. 77.

⁴ Немисча und ва инглизча and боғловчилари ҳам **-ли (-лы)** билан узакдошдир.

йасағлык дэган қара чэриг йаъжуж-у маъжуж хайлыга шарик¹ (МҚ, 18).

2. Гапнинг уюшиқ булақларини бир-бирига боғлаб келади. Масалан, куйидаги гапта у боғловчиси уюшган эгаларни бир-бирига боғлаб келмоқда:

өзга мулкниң² руъайя-у халкы аның арзусыда ва йана кишвар мазлумлары аның адл дуасы гуфтугосыда (МҚ, 10).

Куйидаги гапта эса, у боғловчиси уюшиқ кесимларни бир-бирига боғлаб келганини кўрамыз:

өз наһшайисты өз алыда хоб ва эл маъкулы ана мардуд-у маъйуб (МҚ, 12—13).

Тубандаги гапта у боғловчиси уюшган тўлдирувчиларни бир-бирига боғлаб келмоқда: акабир-у ашрафны миҳман йузидин таъзим кылдым³ (МҚ, 6).

Мана бу гапта эса у боғловчиси уюшган аниқловчиларни бир-бирига боғлаб келади: ачлар ғизасы базл-у атаасы ханыдын, йаланғачлар либасы хизана-йи лутф-у ихсаныдын (МҚ, 10).

Куйида у боғловчиси уюшган ҳолни бир-бирига боғлаб келган:

агар саъйыга йараша алур хайялы болгай, ата мирасы-йу ана сўти-дэк ҳалалы болгай (МҚ, 18-бет).

3. у боғловчиси яна шахс ёки предмет (кенг маънода) номлари ёки сўзлар бирма-бир санаб ўтилганда ишлатилади:

Йана жамъи-хам бар-дурлар-ким, мажъз тари:кы адасы алар назмыга ғалиб ва алар бу шэвага (услугба) көпрэк рағибдурлар. Андақким: Камал-и Исфаканий-у Хақаний-и Ширваний-у Хажу-йи Кўрманий-у Мавлана Жалалиддин-у Хажу-йи Камалу Захи:р-у Абдулвасий-у Аси:р-у Салман

¹ Ҳозирги “шерик” сузи у даврда шарик булан.

² Китобда бу сўз “фалакнини” ёзилган Бизнишча, аслида “мулкнинг” бўлган бўлиб, матбаа хатосига учраган бўлса керак.

³ Навоий тилида “таъзим килмок” феъли “улугламок” феълига синонимдир. Шунинг учун бу ерда бу феъль бошқараётган тўлдирувчилар (акобир, ашроф) тушум келишигида берилган.

Саважий-у Насир-и Бухарий-у Катиб-и Нишапурий-у Шаҳий-и Сабзаварий (МҚ, 28).

Навойий тилида санаб утилган ҳолларда ва яна шеър ўртасида доим у боғловчиси ишлатилади, ва боғловчиси Навойий тилида қуйидаги вазифаларга эга:

1. **ва** боғловчиси бир гап тамом бўлиб, иккинчи гап бошланганини билдиради:

...бир ав хангамасы тавғасыда ва чапмаг-у атмак, арасыда Хисрав-и Парви: знын сарафразлык таъжыдын гавҳар-и абдār-у дурр-и шаҳвар үзүлүн. йэргә түштиги ва ав иштигалы дын аңа ҳеч кишигә хабар болмады. (МҚ, 82).

2. **ва** боғловчиси қўшма гап таркибидан содда гапларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади: кел. эранлар бу ишни шиъар этиптурлар ва бу сулук-била куллий мақасидга йэтиптурлар (МҚ, 18).

3. **ва** боғловчиси яна у боғловчиси бор жуфт сўзларни ҳамда у боғловчиси билан боғланган синоним сўзларнинг бир гуруҳини иккинчи гуруҳга боғлаш хизматини ҳам утайди: бар-у йок ва йог-у бар аның ихсаньёдын уми двар (МҚ, 2).

лэкин боғловчиси. Бу боғловчи маъно ва ишлатилиши жиҳатидан ҳозирги ўзбек тилидаги шу боғловчидан фарқ қилмай, фақат шакл жиҳатидан фарқ қилади. Навойий тилида бу боғловчи **лэкиндан** ташқари **валэкин, валэк, валэ, лэк** шаклларига ҳам эга.

Навойий тилида **дағы** юклагаси ҳам бириктирувчи боғловчи вазифасида келиши мумкин: мэн дағы йүз миң мэн-и саргантадэк... (Х, 166).

Бу ерда **дағы** "ва" маъносида келган. Бу сўз бу ҳилда боғловчи вазифасида келганда проклитикага айланади.

ки(м) боғловчиси. Ўзбек тилида **ки(м)** боғловчиси ўзига хос хусусиятлари билан бошқа боғловчилардан ажралиб туради. Унинг ишлатилиш доираси кенг бўлиб, синтактик функцияси жуда хилма-хилдир. **ки** боғловчиси форс ва тожик тилларида ҳам мавжуд бўлиб, синтактик функциясига қура ўзбек тилидаги **ки(м)** боғловчисидан кам фарқ қилади.

ки боғловчиси дарийда (тожик классик адабиёти асарлари тилида) талаффуз жиҳатдан худди шу кўринишда учрайди. Паҳлавий тилидаги боғловчи ҳамда ўрин равиши ҳисобланган **ки** вақт равиши **ку** ва нисбий юклама **ки** – ҳар уч шакл дарийга келиб ўз маъноларини сақлаган ҳолда бирикиб, **ки** тусини олганлар. Ўзбек тилига дарийдаги ана шу **-ки** шакли ўзлашган.

ким шакли эса уйғур ёзуви билан ёзилган (проф. С. Е. Маловнинг фикрича, V асрга оид бўлган) ёдгорликда ҳам учрайди. Аммо у вақтларда **-ким** шаклининг ишлатилиш доираси жуда тор бўлган.

ки, ким шакллари ўз урғусига эга бўлмай, ўзидан олдин келган сўзга қўшиб талаффуз этилади. Шунинг учун ёзувда ҳозирги вақтда ўзидан олдинги сўзга қўшиб ёзилади. Араб алифбеси билан ёзилган тарихий ёдгорликларда эса **-ки, -ким** ўзидан олдин келган сўзга қўшиб ҳам ёзилган, айрим ҳам ёзилган.

Навойий тилида **ки(м)** боғловчисининг ишлатилиш доираси жуда кенгдир. Бошқа ўзбек классик адабиёти асарларида бўлгани каби Навойий асарларида ҳам бу боғловчи бошқа гапга эргашиб, гапларнинг деярлик ҳамма турларини боғлаб келади.

Навойий тилида **ки(м)** боғловчиси тўлдирувчи эргаш гапнинг ҳозирги замон ўзбек тилида ишлатилмайдиган шундай бир хилини ҳосил қиладики, унда бош гапнинг кесими субъектнинг хоҳишини, талабини билдирганда ҳозирги замон ўзбек тилида тўлдирувчи орқали ифода қилинадиган объект тўлдирувчи эргаш гап билан берилади:

навкар-ки, валийнэъматтын рийят көргэй ва бэг-у махдумыдын тарбийат-у инайат көргэй, эрлиг-у инсаныйат ул-дурким, муқабаласыда қуллуг-у хидматкарлык балки йакжихатлыг-у жансипарлык қилғай ва тилэгэй-ким. аңа жан фида эткэй, та шафқаты ҳуқуқын ада эткэй (МҚ, 53).

Бош гапга **-ки(м)** боғловчиси билан боғланган аниқловчи эргаш гапли қўшма гапларнинг ҳам ҳозирги замон ўзбек

тилидагилан фарк қиладиган томонлари бор. Ҳозирги замон ўзбек тилида бош гапга **ки(м)** боғловчиси билан боғланган аниқловчи эргаш гап бош гапнинг эгасини аниқлаб келмайди. Навойий тилида эса биз бу ҳолни жуда кўп учратамиз. Ундан ташқари ҳозирги замон ўзбек тилидаги аниқловчи эргаш гапни бош гапга боғловчи **ки(м)** боғловчиси бош гапнинг кесимига қушилиб, унинг кетидан аниқловчи эргаш гап ўрин олса, Навойий тилида боғловчи **ки(м)** бош гапнинг аниқловчи эргаш гап аниқлаб келаётган бўлагига қушилиб, аниқловчи эргаш гап бош гапнинг аниқлаб келаётган бўлаги ёнига жойлашади. Масалан:

йати:м-ки, пичак урмак аның иши болғай, өзи тэлба ит, пичак анын тиши болғай (МК, 4).

Бу эргашган қўшма гапда аниқловчи эргаш гап **пичак урмак аның иши болғай** бош гапнинг эгаси **йати:ми** аниқлаб келган ва бош гапни ёриб кириб, **узи** аниқлаб келаётган бўлак ёнидан ўрин олган.

ки(м)лик аниқловчи эргаш гап бош гапдаги тўлдирувчинин хам аниқлаб келади:

ул бу докәнни йүрүгүп тадби:р-била ва бу маъракани тутуп тазви:р била-ким, шайәти:нға маҳалл-и хайтрат-дур ва дэв-и лаъи:нға мужиб-и ибрат-у нафрат-дур (МК, 60-62).

Бу гапда қўшма эргаш гап **шайәтинға маҳалл-и хайрат-дур ва дэв-и лаъи:нға мужиб-и ибрат-у нафрат-дур** бош гапдаги тўлдирувчи **тазви:рни** аниқлаб келган.

ки(м)ли аниқловчи эргаш гап бош гапдаги ҳолни хам аниқлаб келиши мумкин: ул дам-ким, иши ҳирз-у дуъадын өтти, маъшук намасы хирз-у дуа йэрин тутти (МК, 97).

Бунда аниқловчи эргаш гап **иши хирз-у дуадын өтти** бош гапдаги ҳол – **дамини** аниқлаб келган.

ки(м)ли аниқловчи эргаш гап бош гапнинг от билан ифодаланган кесимини аниқлаб келиши мумкин. Бу ҳолда бош гапнинг кесимига аввал боғлама дур қушилиб, сунгра дурга **ки(м)** боғловчиси қушилади: үсрүк-ки, элга буйурғай.

хушйарлығ, уйкучылэк-дур-ким, кишига өргаткэй бэдәрлығ (МҚ, 39).

Баъзан бош гапнинг аниқловчи эргаш гап аниқлаб келәтган булагига аниқлик кумакчиси **и**: орттирилади. Бу кумакчи аниқлик ва кучайтирув маъноларини беради: қанъат чашма-йи:-дур-ким, суйы алмақ-била курумас (МҚ, 74).

Аниқлик кумакчисининг ўзи ҳам аниқловчи эргаш гапни бош гапга боғлаб келиши мумкин: шайх-и рийайий раъналык жилванамайи мис-и:-дур, алтун-била роқаш, тапшы хушнамай-у ичи нохаш (МҚ, 59).

Тоғо аниқловчи эргаш гапни бош гап билан боғлайдиган **ки(м)** боғловчиси тушиб ҳам қолиши мумкин:

вафā шамъ-и:-дур-ким, даҳр тийра ҳақданын йарутмайдур ва замāн бэвафāлары-била улфат тутмай-дур ва наргис-и:-дур-ки, давран чаманига көз салмай-дур, ва көңүллари гүнчасыда ҳиқд-у ҳасаддын өзгә қалмай-дур, маҳбуб-и:-дур пākхилқат, жуз пāk көңлүгә унс-у улфаты йок, матлуб-и:-дур пākизатийнат, жуз пākиза фитратка майл-у раббаты йок, дурр-и:-дур самн:н инсāнийат тажиға зэвар (МҚ, 113-114).

Бу гаптаги бош гапнинг уюшиб келган кесимларини аниқлаб келәтган аниқловчи эргаш гапларнинг биринчиси бош гапга **ким** билан, иккинчиси **ки** билан боғланган булиб, қолган учта эргаш гапта келиши лозим булган боғловчи **ки(м)** тушириб қолдирилган.

Павойий тилида **ки(м)** боғловчиси ёрдами билан ясалган пайт эргаш гапни кўшма гапларнинг ҳам ҳозирги замон ўзбек тилида истеъмолдан чиққан конструкциялари учрайди. Бунда биринчи ўринда пайт эргаш гап бош эргаш гапдан сўнг келиб, боғловчи **ки(м)** эргаш гапнинг эгасига кўшилади:

кәсид-ким ул нāманы Мажнунга йэткүрүп бәрди, рухдын ганыда рамак йок эрди (МҚ, 97).

Бундай кўшма гаплардаги эргаш гапнинг эгаси булмаган тақдирда боғловчи **ки(м)** эргаш гапнинг бошқа булақларига ҳам қушилиши мумкин: нэча мундакшың-ким қанын тоқти ва

култугын йарып қанатын сөкги, фитрақыгға баглап уйига йанды, өзи-йу қушы қилғанларга қуванды (МҚ, 52).

ки боғловчиси вазн талаби билан ўзидан кейинги унли билан бошланган сүзга қушилиб келиши ҳам мумкин:

қайгулуқ олтурмыш эди Байазид.
сорды гама кайфийатын бир мури:д
кэй фалак авжыда хирамың сэнин
арш фазаси-уза гамаың сэның (X. 16.6).

Бу ерда **ки** ва **эй** қушилиб, **кэй** тарзида берилган.

чу(и) боғловчиси. Бу боғловчи Навойий тилида асосан пайт эргаш гапли қушма гап ҳосил қилади: бундай қушма гапларда биринчи уринда боғловчи **чун** келиб, боғловчидан сўнг пайт эргаш гап ва эргаш гапдан сўнг бош гап келади:

чун дэвана-йи намурад бу мурадни көрди, наззара-йу таважжухы андақ бэхудлукка улашты-ким, гулхан өти башдын айагыга туташты (МҚ, 87).

Бу кетма-кет эргашган қушма гапда **чун** боғловчиси билан боғланган эргаш гап **ўз** эргаштирувчисидан илгари келган.

Шундай пайт эргаш гапларда **чун** нинг маъноси ҳозирги замон **ўзбек** тилидаги **-ғач** га тўғри келади, яъни юкоридаги мисолда келтирилган пайт эргаш гапни “девана-йи номурод бу муродни кўргач” деб тушуниш керак бўлади.

Лекин назмда бу тартиб бузилиши мумкин:

сөзга бу навъ чун қарар олды –
маслахат бир-сари фирар олды (СС, 184)

Бу байтда боғловчи **чун** эргаш гапнинг бошида эмас, уртасида келган.

чун боғловчисига **ки(м)** қушилиб, **чунки(м)** тарзида ҳам ишлатилади:

чунки ул кэча шаҳ-и шаҳнишан
ғайибыдын бу навъ тапты нишан,
та сахар бэкарар-у бэдил эди,
айлаким сайд-и ни:мбисмил эди (СС, 186).

Бу боғловчининг **чу** шакли фақат назмда қисқа бугин керак бўлганда ишлатилади:

ҳақ салāмын чу тапты маҳбубы –
болды āшиқ висāлы матлубы (СС, 15).

чун боғловчиси ҳам ва бу боғловчи билан ясаладиган пайт эргаш гапли қушма гапнинг қурилиши ҳам форс тилидан иктибос қилингандир. Қиёслансин:

Чун роз шуд, гуфтамаш ин чи ҳалатаст?

Тонг отгач, унга бу на ҳолдир, дедим.

(Саъдийнинг «Гулистон»идан).

чун боғловчиси **андақ-ким**, **ҳамул навъ-ким** боғловчиларига синоним сифатида ишлатилиб, ухшатиш эргаш гапни ҳам бош гапга боғлаб келиши мумкин:

турфа бу-ким, чун ҳақның ҳар-навъ элга инāйат-и пинҳаны бар, булар арасыда-ҳам йашурун эранларның имканы бар (МК, 19).

Ҳозирги ўзбек тилида бу боғловчи **чунки** шаклида сақланиб, сабаб маъносини ифодалайдиган бўлиб қолган. Бунинг сабаб маъноси шу ухшатиш маъносидан келиб чиққан.

хар-қачан(ки/м) боғловчиси. Навоий тилида **хар-қачан(ки/м)** боғловчи вазифасида келиб, пайт эргаш гапларни бош гапга боғлаб келади:

хар-қачан хāма илгига алыбан.

назмыдын āлам-ичра от салыбан (X, 103 а).

хамананки(м) боғловчиси. Бу ҳам пайт эргаш гапни бош гапга боғлайди:

хамананки Осаф барди, инсафны алып барды ва инсаф гавҳарын бу наинсафлар арасыдин чиқарды (МК, 14).

Бу ердаги хамананки **Осаф барди** пайт эргаш гапни “Осаф кетаётганда” деб тушуниш керак.

нэ(в)чунки(м) боғловчиси. Навойий тилида сабаб гапли қўшма гапларда ҳозирги замон ўзбек тилида ишлатилмайдиган **нэ(в)чунким** боғловчисидан фойдаланилганини кураимиз. Бундай сабаб эргаш гапли қўшма гапларда биринчи ўринда бош гап келиб, бош гапдан сўнг боғловчи **нэ(в)чун-ким** билан бошланган сабаб эргаш гап келади:

бу мақом-дур соликның аъзам мақаматы-йу арфаъ даражаты, нэчун-ким салик бидайатта масканат-у ҳақарат мақамыдадур (МК, 86).

та боғловчиси. Навойий тилида қўшма гапларда **та** сўзи боғловчи бўлиб келиб, бош гапга мақсад эргаш гапни боғлаб келадик, бу ҳолни ҳозирги замон ўзбек тилида учратмаймиз. **та** боғловчиси билан боғланган мақсад эргаш гапли қўшма гапларда эргаштирувчи гап боғловчи (**та**) билан бошланган мақсад эргаш гапдан олдин келади:

...тилагай-ким, аңа жән фидо эткай. та шафқаты ҳукуқын ада эткай (МК, 53).

Бундай гаплардаги **та** нинг маъноси ҳозирги замон ўзбек тилидаги **учун** га тўғри келади.

га га **ки(м)** қўшилиб келиши ҳам мумкин:

таки қуйаш жирми болуп нурпаш,
маҳфил-и айшында бу йаңлығ маъаш (X, 19 а).

бо вужуд-и ул-ким. Навойий тилида тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапда ишлатиладиган бу боғловчи-ибора ҳозирги замон ўзбек тилида ишлатилмайди. Бундай қўшма гапда **ба вужуд-и ул-ким** билан бошланган тўсиқсиз эргаш гап биринчи ўринда, эргаш гапдан сўнг бош гап келади:

ба вужуд-и ул-ким он сөзидин иттифоқ-э (тасодифан) бири ҳам раст кэлмас, мунуң қабахатын йа билмас. йа билип көзига илмас (МК, 41).

Бундай түсиксиз эргаш гапли қўшма гаплардаги боғловчи **бавужуд-и ул-ким** нинг маъноси ҳозирги замон ўзбек тилидаги **-са ҳам, -га қарамасдан** ва рус тилидаги **несмотря на** га тўғри келади.

андақ-ки(м), эйлэ-ки(м) ва **хамул навъ-ки(м)** боғловчилари. Ухшатиш эргаш гап бош гапга **андақ-ки(м), эйлэ-ки(м)** ва **хамул навъ-ки(м)** каби боғловчилар билан боғланганда, боғловчи билан бошланган эргаш гап бош гап (ёки эргаштирувчи эргаш гап)дан олдин ҳам, кейин ҳам келиши мумкин:

андақ-ки халайиқта тафавут бар, буларниң ҳам тафавутлари бар (МК, 58).

Бу гапда ухшатиш эргаш гап **халайиқта тафавут бар** боғловчи **андақ-ки** билан бошланиб, бош гапнинг олдида келган:

бу нида йаманларны фикс кунжыдын масжид сары башқарур, андақ-ки фусунгар йиланны тарана била тушуктин чиқарур (МК, 34):

та саҳар бэқарар-у бэдил эди
эйлэ-ким сайд-и ни:мбисмил эди (СС. 186):

барэ бэнаватар навасазэ ул хамул навъ-ким шох Абдулғазий ул.

Бу мисоллардаги **андақ-ки, эйлэ-ки** ва **хамул навъ-ким** боғловчилари билан боғланган ухшатиш эргаш гаплар бош гапдан кейин келган.

агар Бу шарт боғловчиси **гар** ва **ар** шаклларига ҳам эга:

гар мэна буйла саъб суврат-тур.
чунки такди:р эрүр, зарурат-тур (СС. 84):

мэн балиййатта жандын ар тойгум тирик олсам ватанға йүз койгум (СС, 84).

агар боғловчиси **ва** боғловчиси билан қушилган ҳолда **вар** шаклида ҳам ишлатилади:

вар аба-ву аждадыма қылды ҳақ
бу мулк ахлыға ҳукмрәнлык насак,

алар-дагы зоба-йи тахт эрдилар
гавана-ву фэрузбахт эрдилар (X, 251 а).

агар шарт **ва** тусиқсиз эргаш гапни бош гап билан боғлаб келади. Қуйидаги байтларнинг биринчисида бу боғловчи шарт эргаш гапни бош гап билан боғлаб келган бўлса, иккинчи байтда тусиқсиз эргаш гапни бош гап билан боғлаб келган:

аңласаң атланғуча ҳалатыны,
гар эр эсэн, тутма аның атыны (X, 24 а).

халқ ишига гар бу намудар-эрур,
бир киши тапмақ иши душвар-эрур (X, 27 а).

Навойий тилида **агар** айирув боғловчиси вазифасида ҳам келиши мумкин. Қуйидаги байтларда **ё**, **хоҳ... хоҳ** сингари айирув маъносида ишлатилган:

ул киши разл олсун агар бахтийар
ким муна йоқ шафқатыда ихтийар (X, 26 б);

йана бу-ким, ранж йэтар гар таъаб,
асра йаман йахшыға шарт-и адаб (X, 24 б).

Бу байтларнинг биринчисидаги **разл олсун агар бахтийар** ибораси хоҳ разил, хоҳ бахтиёр бўлсин, деган

маънода булиб, иккинчи байтдаги **ранж йэгар гар таъаб** ибораси “ранж ё таъаб (чарчаш) етса” деган маънодадир.

агар нинг айирув маъносида ишлатилишини куйидаги байтда яна ҳам равшанроқ куриш мумкин:

хусн-и ҳақи:қийны гар отруда кор,
хāх аны көзгуда, гар суда көр (X, 30 а).

(а)**гар** боғловчиси одатда эргаш гап бошида келади, аммо назмда эргаш гап бошидагина келмасдан, эргаш гап уртасида ҳам келиши мумкин:

йахшылык бирлэ болса гар шойиъ,
болмағай ранж-у миҳнатым зойиъ (СС, 206).

агар баъзан тушиб қолиши ҳам мумкин:

башны фидā айла ата кашыға,
жисмны қыл садқа ана башыға.

икки жаҳāныңға тилэр-сән фаза,
хāсил эт ушбу икисидин ризā (X, 24 а).

Бу ерда иккинчи байтнинг биринчи мисраси боғловчиси тушиб қолган шарт эргаш гапдир.

агар боғловчисининг Навойий тилидаги яна муҳим бир хусусияти шундан иборатки, бу боғловчи бор булган шарт эргаш гапнинг кесими ҳозирги ўзбек тилидагидек доим шарт майлида кела бермайди. Шарт майли билан бирга аниқтик ҳам берила беради:

бир хаты гар эгри тушар бир нукат,
нусхада хар-сафҳада-дур эгри хат (X, 30 б).

Бу ҳол **агар** нинг Навойий тилида ҳақиқатан боғловчи бўлганлигига далилдир. Чунки эргаш гап билан бош гап ўртасидаги шарт маъносини ифодаловчи синтактик алоқа **-са** ва унинг бошқа шаклларисиз **агар** нинг ёлғиз ўзи билан ҳам ифодаланади. Ҳозирги ўзбек тилида эса синтактик алоқа **агар** билан эмас, кесимнинг майл формаси билан ифодаланади. Шунинг учун ҳозирги ўзбек тилидаги **агар** билан берилган шарт эргаш гаплардан **агар** тушириб қолдирилса, синтактик конструкция узгармайди. Бу ҳол **агар** ни ҳозирги ўзбек тилида боғловчи эмас, шарт-кучайтирув юкламаси деб ҳисоблашга асос бўла олади.

(а)гарчи боғловчиси. Бу тусиқсизлик боғловчи **арчи** шаклида ҳам учрайди:

туъмага худхудны-ки мухтāj эрур,
пайк бил арчи башыда тāj эрур (X, 25 а).

(а)гарчи га **ки(м)** қушилиб келиши ҳам мумкин:

гарчики бар анда зарāфат басэ,
дурлары гишларга-дур āфат басэ (X, 25 б).

Бу боғловчи ҳозирги ўзбек тилидагидек эргаш гап кесимининг **-са ҳам (-са-да)** формасида келишини талаб қилмайди:

барқ-ки, эгрилик олуп-тур хуйы,
гарчи йарур, лэк барур йэр куйы (X, 31 а).

худ йузи гарчи мусайкал-дурур,
гирд-и узār анда мутаввал-дурур (X, 31 а).

гарчи фалактын тапибан ҳар-камāl,
лэк фалакат-ҳам аңа баркамāl (X, 32 б).

Демак, бу боғловчи ҳам **агар** сингари Навойий тили учун боғловчи, ҳозирги замон **ўзбек** тили учун юклама экан.

нэаки(м) боғловчиси. Бу боғловчи сабаб боғловчиси бўлиб, ҳозирги чунки¹ боғловчиси урнида ишлатилади:

бушла сөз фаныда чықарган исм
кылди услубыны аның икки кисм.

хар-киши қылмақ истаса маълум,
бири мансур² эрур, бири манзум³.

насер-у назмы аңа-ки мадрак-тур,
назмының пайасы бийикрәк-тур.

нэаким йахшы сөз-ки заҳир эрүр,
лафз тийдәдидин жавāхир эрүр

андаки(м) боғловчиси. Бу боғловчи урин-пайт муносабатини ифодаловчи эргаштирувчи боғловчи бўлиб, бош гапга пайт эргаш гапни боғлаб келади:

андаки газий шах-и фархунда бахт
таж алайин дэп талашур эрди тахт

йүз ики йүз-ча киши-бирла казак
ки йэри Хāразм эди гāхэ Адак (X. 19 б).

Кумакчилар

үз(р)э кумакчиси. Бу ёрдамчи суз макон кумакчиси бўлиб, **үзэ** ва **үзрэ** вариантларига эга:

¹ Чунки Навойий тилида пайт маъносини билдириб, бош гапга пайт эргаш гапларни боғлаб келади.

² Мансур – сочма

³ Манзум – тизма.

адл эшигин элгэ кушад эйлэди
тахт-үзэ олтурди-йу дәд айлади (X, 19 б);

маъракада Зал-била Рустам-э
бошлари-үзрә үгүлүп элам-э (X, 19 б).

Бу кумакчи келтирилган мисолларимизда “устига” деган маънода ишлатилган. Бу маъно **үз(р)э** кумакчисининг бирламчи маъноси булиб, ушбу маъно жуналиш келишиги билан ҳам ифодаланиши мумкин. Бу сүз тарихан үз (юз яъни юза, уст) сузи ва жуналиш кўшимчаси **-ра** дан иборат. Шунинг учун ҳам унинг мазкур маъносини бирламчи деймиз. Бундан гашқари **үз(р)э** кумакчиси урин-пайт келишигининг синоними сифатида қўлланиб, урин билдириши ҳам мумкин:

шахслары завийа-йн хак-үзэ
сайрлары гулшан-и афлак-үзэ (X, 21 а);

башын-үзэ жуд-у сахā афсары
афсарын үстида карам гавҳары (X, 21 б).

би(р)лэ кумакчиси. Бу восита кумакчиси ҳозирги ўзбек тилидаги **билан** дан маъно ва қўлланиш жиҳатидан фарк қилмайди, фақат шакл жиҳатидан фарк қилади.

Бу кумакчининг Навойий тилидаги насрда қўлланадиган ва асосий шакли **билэ** дир:

эмиш таби:б-ким, эрүр шагирд-и жаллад, ул ти:ғ-билэ, бу захр-билэ қылғучы бэдәд (МҚ, 26).

Назмда эса **билэ** дан ташқари **илэ** ва **бирлэ** шаклларида ҳам кўп ишлатилади:

...чу давлат кушы буйан йэткэй,
бу су-ву дана-бирлэ сайд эткэй (сс, 14);

нэча бу бэхудлуғ-илэ йыл-у ай
вай агар кэлмэсэң өзүңгэ вай (X, 19 б);

түзди бузуғларны имарат-билэ
зулмны дафъ этти адәлат-билэ (X, 19 б).

ча кумакчиси. Бу чегара кумакчиси маъно, ишлатилиш ва шакл жиҳатидан ҳам ҳозирги ўзбек тилидагидек қўлланади. Шундай бўлса ҳам, бу кумакчини бу ерда эслаб утамиз. Бунга сабаб **ча** кумакчисининг айрим тилчилар томонидан аффикс деб қаралишидир. А. М. Шчербак ҳам буни жуналиш аффикси билан қўшган ва ёлғиз ҳолда олиб чегара келишиги (предельный падеж)¹ аффикс деб атайди. Бизнингча, **ча** энклитика бўлганлиги учун Навойий тилида ҳам, ҳозирги ўзбек тилида ҳам аффикс эмас, ёрдамчи сўздир, **ча** га Навойийдан бир мисол келтириш билан кифояланамиз:

умрның бүгүн таңлалиғы мафҳум эмас, балки бүгүн ахшамғача нэ болуры маълум эмас (МК, 129).

дэгин кумакчиси. Бу ҳам чегара кумакчиси бўлиб, **ча** нинг синоними сифатида ишлатилади:

раст йарым түнгэ-дэгин хал бу
хам-сэңэ, хам-хайлиңа ахвал бу (X, 19 а)

қасри йэтти гунбад-и гардан кэлип,
йэтти атасыға дэгин хан кэлип (X, 10 а).

(ба)жуз кумакчиси. Бу тожикча истисно олд кумакчиси бўлиб, Навойий тилида ҳам “-дан ўзга” маъносида қўлланиб туради:

жами:ъ мазахиб-у милал аҳлы қашыда сабит-тур-ким,
йахшылык жазасы йоқ-тур бажуз йахшылык (МК, 107);

¹ Шчербак А. М. Грамматика, с. 109.

мулк-и Сулайман-үзэ ишратнамай
башына салмай көлэгэ жуз хумай (X, 18 а).

Биринчи мисолда **бажуз йахшйлик** “яхшилиқдан ўзга” ва иккинчи мисолдаги **жуз хумай** “хумо кушидан ўзгаси” деган маънодадир.

Куйидаги байтнинг биринчи мисраида **өзгэ** ва иккинчи мисраида **жуз** ишлатилган:

арбададын өзгэ эшитмай кулак
камы-үчүн тутмай илиг жуз аяк (X, 19 а).

гайр-и кумакчиси. Бу ҳам истисно кумакчиси бўлиб, келиб чиқиш нуқтаи назаридан арабчадир. Навойий тилида бу олд кумакчи (**ба**)жуз нинг синоними сифатида ишлатилади:

лутф-у вафа йолюда болганга гард
йок эди эркин-му аваз гайр-и дард (X, 27 а).

магар кумакчиси. Бу ҳам истисно кумакчиси бўлиб, “-дан ўзга” маъносида олд кумакчи бўлиб келади:

бу йүгүрмактэ болмайин пайрав
аңа ҳар-раҳрав-э магар Хусрав (X, 103 а).

Бу ерда гап Низомий билан Хусрав Дехлавий ҳақида боради. Навойий олдинги байтларда Низомийни «сўз йўлини» жуда чаққонлик билан босди, деб келиб, бу байтда унинг бу югуришида унга Хусравдан бошқа бирорта йўловчи ҳам эргаша олмади, дейди.

магар тожикча бўлиб, лугавий маъноси “йўқса”дир. (**ма** – инкор юкламаси, **гар** – шарт боғловчиси) **магар** нинг “-дан ўзга” маъносида ишлатилиши ўзбек тилига тожик тилидан ўтган. Тожик ва форс тилларида эса **магар** нинг бу маънода қўлланиши арабчадаги лугавий жиҳатдан **магар** (яъни.

йўкса)га тўғри келадиган, лекин “-дан бошқа” маъносида ишлатиладиган ил^лй (>ин-<са+л^л – йук)ни калькалаш натижасида вужудга келгандир.

магар таажжубомиз суроқ юкмаси сифатида ҳам ишлатилиши мумкин:

турфа бу-ким чу болды бадапараст
кылды акшамга-тэгрү өзни маст

уйку камин алурға мастана
шоҳларға буйурди афсана

бу ажаб-ким, алар дағы дэдилэр
киссахан қызлары-магар эдилар (СС, 32).

магар йй “йўкса” маъносида боғловчи сифатида ҳам ишлатилиши мумкин

магар га ки(м) қушилиши ҳам мумкин:

...хата-дур, бу раъй-ким кылдың,
хирадыңдын магар-ки айрилдың (сс, 183).

дэк кумакчиси. **дэк** Навойий тили учунгина эмас, ҳозирги замон ўзбек тили учун ҳам аффикс эмас. кумакчидир. Ўзбек тилида аффиксда э унлиси бўлмайди. Навойий тилида эса кумакчилар сингармонизм қонунарига бўйсунмайди. Навойий тилида дол дан сун доим е ҳарфи ҳам ёзилади, демак, дол дан кейинги унли а эмас, э дир. **дэк** таркибида э булгани ва унинг сингармонистик вариантлари булмагани учун у ўхшатиш аффикси эмас, ўхшатиш кумакчисидир:

зарра-дэк (сс, 8); киши-дэк (сс, 181); маси:ҳлары-дэк (сс, 186); сэн-дэк (сс, 9); аның-дэк (сс, 18).

Навойий тилида **дэк** жуда кам бўлса-да **тэк** шаклида ҳам учрайди:

кара тилни дэмактин бир заман чэк,
дэсан-ким бармагай башың калам-тэк (X, 162 а).

киби кумакчиси. Ҳозирги ўхшатиш кумакчиси **каби** Навойий тилида **киби** (А. М. Шчербак: кэби) шаклига эга: сипах-киби (сс, 17); шаҳ-киби; өлгән-киби (сс, 182); қуйаш-киби.

йаңлиғ кумакчиси. Бу ҳам ўхшатиш кумакчиси бўлиб, джк, **киби** ларнинг синоними сифатида ишлатилади: ок йаңлығ өтти (СС, 15); дэр эмиш өзгә йаңлығ сөз (сс., 182).

нэчүк-ким кумакчиси. Навойий тилида бу ҳам ўхшатиш кумакчиларининг синоними сифатида ишлатилади:

субх-дур эй сәкий этип мэхр фаш
тут мэна бир жам нэчүк-ким қуйаш (X, 11 б).

Бу байтдаги **нэчүк-ким қуйаш** “қуёш каби” деган маънодадир.

тахт-и кумакчиси. Навойий тилида ост деган маънога эга бўлган арабча **тахта** кумакчисининг **тахт-и** (тожикча изофа “и”си билан) шаклида ишлатилганини курдик:

Хусрав-э эрди шаҳлардын тақ
тахт-и¹ ҳукмыда кишвар-и афак (X, 133 б).

Юкламалар

му юкламаси. Ҳозирги ўзбек тилидаги **ми** юкламаси Навойий тилида **му** шаклига эга:

мундын артук йана болур-му сөз? (СС, 19)

Назмда **му** нини ўрни ўзгариши мумкин. Масалан, қуйидаги байтда **му** юкламаси **йоқ** сўзига тегишли бўлишига қарамасдан, **өзүңлә** сўзига қўшилиб келган:

¹ «Сабъа-йи сайёра»нинг критик текстида ҳе нинг устига аслида йук нукта қуйилиб, бу суз *тахтга* айлантирилган (126-бет).

йāва дэй-сэн, өзүңдә-му йоқ-сэн
йāки хāн-и хайātтын тоқ-сэн? (СС, 183).

айā юкламаси хам сүроқ юкламаси бӯлиб, ҳозирги ўзбек тилидаги “а” маъносида қўлланади:

май-бирла йүзүң тим-тим аҳмар-му экин айā
йā шуъла – ара бир-бир аҳгар-му экин айā (Санглох, 16).

ла юкламаси. Бу юклама ҳозир шеваларда сакланган бўлса ҳам¹, адабий тилда унинг ўрнида **ку**, **у(йу)** юкламалари ишлатилади. Навойий тилида бу юклама кўп ишлатилади:

кычкырыбан дāм-ара ул мубталā
нэча дэди тат мэни тутти-ла (X, 31 б).

Навойийнинг ақлым алғач ул пари: мажнун-н шайдā
кылды-ла деб бошланадиган ғазалида **ла** юкламаси радифда бошдан-оёқ ишлатилган.

худ юкламаси. Бу юклама ҳатто, хам ва ахир маъноларида ишлатилади:

чайнаридин тишкә-ҳам азār болуп
йутмагыдын худ-боғуз афғār болуп (X, 25 б);

ғāфил эса халқ бу аҳвāлдын
вāкиф эрур тэри худ-ул хāлдын (X, 31 а).

оқ юкламаси. Ҳозирги ўзбек тилидаги **яқ** юкламаси Навойий тилида **оқ** шаклига эга:

чиккач-оқ тутмамақ кэрак арāм
эйлэмэклик кэрэк су-үзрә хирāм (СС, 166);

---

¹ Каралсин: Мамаатов А. *-ла* ва унинг Андижон шевасидаги хусусиятлари хақида. Сборник научных трудов аспирантов САГУ им. В. И. Ленина. Вып. 4, Гашкент, 1958; Фармонов И. Ўш шевасида *-ла* юкламаси. УТАМ, 1958 йил, 2-сон.

сэн-сэн-у сэндин өзгә худ нима йок,
гар корүнсә, сэн олгун ул нимә-ок (СС, 7).

дағы юкламаси. Бу юклама Навойий тилида **хам** нинг синонимидир.

Баҳрәм... хāжа-йи фарзāна-бичә гавхар-и йағананы тиләтип алар кәлгүнчә өзи дагы отру чыканы (СС, 186);

болды Мудбир – дағы йана йолдаш
бүйлә йолдаш йолда болмаса кәш (СС, 167).

Бу юклама шеваларда шу шаклда сақланиб, адабий тилда да шаклига келиб қолган.

хам юкламаси боғловчи вазифасида келганидек, **дағи** **хам** бириктирув боғловчиси вазифасида келиши мумкин, буни биз ишимизнинг *боғловчилар* булимда кўриб ўтдик.

ā юкламаси. Бу ундов юкламаси бўлиб, “эй” маъносида ишлатилади:

қадир-ā ул заъи:ф-и асий-мән
ки, башымдын аяқ муъасий-мән (СС, 9);

қылмай даъвā хушадāлык
арз әйлә Навāйий-ā гадāлык (X, 53 б).

Боғлама

Боғлама исм, сифатдош ва равишдош билан ифодаланган кесимни шаклантириб, унинг шахс-сонини кўрсатувчи ёрдамчи сўзدير. Навойий тилидаги биринчи ва иккинчи шахс боғламалари шаклан олмошдан фарқ қилмайди. Чунки Навойий тилида бу боғламалар **мән** (ҳозирги ўзбек тилида – ман), **сән** (ҳозирги ўзбек тилида – сан), **биз** (ҳозирги ўзбек тилида – миз) ва **сиз** (ҳозирги ўзбек тилида – сиз) шаклларига эга. Лекин бу боғламаларни тарихан олмош бўлишига ва

шаклан олмошга ухшаш бўлишига карамай. олмош деб атай олмаймиз. Чунки **мэн, сэн, биз, сиз** олмошлари шу шаклга эга бўлган боғламалардан фақат бир жиҳатдан. яъни товуш таркиби нуктаи назаридан фарқ қилмайди. аммо фонетик белгилари ҳамда лексик ва грамматик хусусиятларига кўра бутунлай фарқ қилади. Мазкур олмошлар лексема бўлса, мазкур боғламалар морфемадир. олмошлар жумлада алоҳида такт ҳосил қилса, боғламалар энклитика бўлиб, узлари мустақил такт ҳосил қилмайди. олмошлар гапда мустақил равишда гап бўлаги бўлиб келса, боғламаларнинг ўзи гап бўлаги бўлиб келмайди. Мана шу белгиларга кўра Навоийий тилида **мэн, сэн, биз, сиз** олмошларидан ташқари **мэн, сэн, биз, сиз** боғламалари ҳам бор бўлиб, булар фонетик жиҳатдан энклитикалик хусусиятига эгадир:

кэтүр сәкий қадаҳ-ким натаван-мэн
малалат баҳрыда азурда жан-мэн (X, 192 б);

мэн ул туфрағ-мэн ким чарх-и бэбак
натижа бэрмәс андын гайр-и хашак (X, 233 а);

гар йырақ-сэн, йок-эрсә ҳамрах-сэн
бары болған ишимдин агаҳ-сэн (СС. 184);

агар сарфараз, ар сарафканда-сиз,
бары тэнригә мэн-киби банда-сиз (X, 251 а).

ҲАЗРАТ-И НАВОЙИЙНИНГ ЭЪТИҚОДИ

Эътиқод

Эътиқод ақийдага эга бўлишдир. Ақийда бир нимани дилдан қатъиян чин деб билишдир. Бирор соҳага оид ақийдалар мужмуи **ақойид**¹ деб аталади. Ўзбек гилининг хусусиятига кура арабчада **ақойид** ишлатилиши вожиб бўлган тақдирда ҳам ўзбекчада **ақийдани**² ишлатиш жойиздир. Илм оламида борлиқ, унинг таркиби, иши ва оқибати, инсон ҳақиқати, қисмати, қамоли ва маърифати ҳақида турли ақийдалар мавжуд.

Ҳазрат-и Навойийнинг³ диёнати, яъни динию барча фаолияти ислом ақойидининг тарийқат марғабасига асосланган.

Ҳазратнинг диёнати

Ҳазрат-и Навойийнинг диёнати ҳамма замон, ҳамма маконнинг ҳамма халқлари, айниқса мусулмонлар учун яхши урнақдир. У ислом ибодатию муомаласи, ахлоқу одобига аъло даражада амал қилди, узини бутунлай мамлакат тараққийси ва эл хизматига бағишлади. Шунинг учун унга “Низомиддин” лақаби берилди. Бу лақабнинг берилишига сабаб бўлган амалларни Хондамирнинг “Макориму-л-ахлоқ”идан билиб олишимиз мумкин:

“... Бу обидлар ва бандалар паноҳининг⁴ жумъа намозини ва бошқа намозларни жамоат билан уташда ғайрати шу даражага етган эдики, **Марғаний** боғида гоятда зийнатли бир масжид бино қилиб, уз замонининг атоқли қориларидан Хожа

¹ Ақойид ақиданинг қуплиги.

² Совет даврида моддийчилик таълимотига биноан **ақийда** сўзи ҳам шакл. ҳам мазмун жиҳатидан ноқис бўлган **дунёқараш** деган сўз билан алмаштирилди.

³ Ҳазратнинг тахаллуси имлоси ҳақида қаралсин: Алийбек Рустамий. Ҳазрат-и Навойийнинг домлари. Шарҳ классик филологияси. Илк тўплам. Ё. 2009. – 42-49-с. Яъни Навойийнинг

Хофиз Муҳаммад Султоншоҳни имом белгилади ва ўзи у ерда беш вақт намозга ҳозир бўларди. ... Шунингдек мазкур боғ қаршисида ҳам бир маҳобатли масжид қурган. ҳақиқатан, бу бинонинг дилқушо фазоси қуручи калбнинг поклигидан дарак беради. ...

Бу хайрли бинолар қуручисининг қайта қурган масжидларидан бири **Хирот Масжид-и Жоминдир...** Бу муборак жойни Султон Абулфатҳ Гиёсиддин Муҳаммад ибн Сом давлатининг охириги кунларида қура бошлаган эди. Бу олий бинони қуриб тамомлашдан илгари вафот қилди. Ўринбосари бўлган биродари Султон Шихобиддин ишни давом эттирди. Аммо ўгли Гиёсиддин Махмуд подшоҳлик тахтига ўлтиргандан кейин қурилишни тамомлади. Бир канча вақт шу ҳолда ўтди. Чингизхон ҳуружи ва Хуросоннинг харобликка юз тутиши муносабаги билан бу олий манзил ҳам хароблашди. Гузатиш ва қайта қуриш ишларини бажариш малик Гиёсиддин Куртга туғри келди. Бунинг улумидан кейин ўгли Малик Муизиддин Хусайн безатиш ишларини тугаллади. Ҳазрат-и хокон Саид Мирзо замонида Амир Жалолиддин Фирузшоҳ таъмир қилди ...

Султон-и Соҳибкирон салтанати даврида, Максура суффасининг айвони қаттиқ зарарланди, гумбазнинг шипи харобалашди. Юксак деворлари намозхонлар белидек букулди, пилноя устунлари сажда қилучилар каби юзини ерга қўйди. Оқ ганжлар баланд шиплардан кўчиб тушди, қора тупротлар саҳн юзасида тупланди.

Мана бу ҳол у илҳоми илоҳийнинг равшан кунглида жой олиб, у бинони қайта қуришга бел боғлади. Подшоҳи исломдан ижозат олиб, буюк машойихларнинг муқаддас арвоҳидан мадад тилаб, 903 йил шаъбон ойида гумбазни ва **“Максура”** тоқини очишга амр қилди. Шундан кейин ўтқир меъморлар ва диққаткор муҳандисларнинг маслаҳати билан илгаригисидан мустаҳкамрок килиб қуришга буюрди. **“Максура суффаси”**нинг икки томонига иккита юксак айвон вужудга келтирилиб, бунинг туфайли катта тоқ суянчикка эга

булди ва мустаҳкамланди. Ва у буюк қуручи бинонинг тезда тамомланишига қаттиқ аҳамият берганликдан, ҳар куни иш бошига ташриф қилар, купинча этакни бар уриб, мардикорлар қатори ишларди. Ҳар неча кунда меъморлар, усталар, балки барча хунармандларга қийматбаҳо тўнлар қийгизар ва беҳад инъом ва эҳсонлар билан уларни шодлантирарди.

Шундай қилиб, уч-тўрт йилда битадиган иш олти-етти ойда тугади. Мақсура айвонининг баландлиги, Амирнинг ҳимматиға мувофиқ, илгаригисидан олти-етти зар ортди. Ишнинг асли охирига етиб, бинонинг асоси мустаҳкамлангач, устки томондан безаш ва кўркамлаш фикри кўзғолди. Қилинган ишорат юзасидан, билимдон муҳандислар, ишчан кошитарошлар, хунарманд наққош ва сангтарош усталар безаш ишига жиддий киришдилар. Қилинган тахминларга қараганда беш йилда бажариладиган ишни бир йил ичида тамомладилар.

Тоқ ва равоқларнинг ҳар томони мусулмон ва хитой услубида зийнатланди ва ҳалланди. Сафобахш суфаларнинг саҳилари ажойиб санъат ва гаройиб ихтиролар билан бошқа бинолардан мумғоз ва мустасно булди. Баланд гумбазларнинг шиплари яхшиларнинг нома-йи аъмолидек оқлик ва равшанлик қозонди. Айвонлар деворининг настки айланаси кизил тошлар билан беркитилиб мустаҳкамланди.

Илгариги минбар ёғочдан ишланган ва синиб қолган эди. Софдил Амирнинг кўнгли мармар минбар ясашни тақозо қилди. Улуг даргоҳ мулозимлари қидира-қидира Хон вилоятдан мармар гош тоңдилар, эгасига батамом нарҳини тўлаб, бу жойга келтирдилар.

Устод Шамсиддин сангтарош бу тошдан минбар ясашга киришди. Олий насабли Амирнинг ҳимматлари соясида шундай бир минбар қурилдики, оламини безовчи қуёш хатиб каби ҳар тонг кук осмон минбарига чикқанда бу минбарнинг гинги ва ўхшашини кўрмайди ...

Хулоса: бу жаннатмисол масжидни безаш ва пардозлаш ишлари гамом булгандан кейин. 905 йил шаъбон ойи 14-си

чоршанба куни, тадбир эгаси Амир ош тортиш маросимини ўтказиб, хатиб, имом, воизлар, қорилар, мугаваллий, ходимлар, усталар ва иморат ишчилари бу маросимга чакирилиб, зиёфат маросимлари амалга оширилди. Қарийб юз кишидан иборат гуруҳнинг қобилиятли коматлари кийматбаҳо пўстинлар, аъло чакманлар ва бошқа хил кийим-кечаклар билан безатилди ...

... Бу Амирнинг химмат қўли билан қурилган ҳар бир масжид туғрисида алоҳида тафсилот бериб борилса, бу киска рисола узайиб кетади. Шунинг учун бошқа масжидларни фақатгина санаб утилади:

Сари пули Инжил масжиди, Тали Қутбон масжиди, Сари кўчан Улуғ ота масжиди, Сари кўчан Амир Ислоҳ масжиди, Чаҳорсуки Мирзо Алоуддавла масжиди (“Қўшки жаҳоннамой” томонида), маҳаллаи Қалаандарон масжиди, “**Боғи Зоғон**” ичидаги масжид, маҳаллаи **Тархониён** масжиди, маҳаллаи **Мир Одил** масжиди, **Пули корд** масжиди жомии, **Идғоҳ** кишлоғидаги масжиди жомии, **Баҳра** кишлоғидаги масжид, **Исфизор** масжиди жомии, **Гурдаги** масжид, **Қўшнаж** кишлоғи масжиди жомии, **Сараҳс** масжиди, **Кароғи Таршиз** масжиди, **Астробод** масжиди жомии. Булардан бошқа бино қилинган барча мадраса, хонақоҳ ва работларда ҳам масжид қурилган.

... Олий жаноб Амир закот ва садақаларни адо қилишда ҳам зур ғайрат кўрсатарди. Бирок бу сузларни ёзгучига аниқланишича ул ҳазратнинг ҳазинасида йил давомида закот вожиб буладиган микдорда маблағ тупланмасди. Чунки мулозимларнинг қўлига нимаки тушса, тездан кишиларга инъом бериш йўли билан сарф қилинар ёки бинокорлик ишларига кетарди. Шунинг билан бирга Амирнинг шарафли суҳбатига етишган азизлар муҳтож кишилар номини арз қилар, ул ҳазрат ҳам ахволига қараб инъомлари, емишлари билан шундай кишиларни баҳраманд қиларди.

Шу билан бирга ҳар вақт катта микдордаги маблағни ишончли мулозимлардан бирига бериб қўяр, олийҳазрат оғда

келаётган пайтда бирор муҳтожга кўзлари тушиб колса, у киши улошиб берарди.

Рамазон ойида олий макон Амир хайрон ва садаканинг миқдорини имкон борича орттиришга тиришарди. Одатий шилонда қуй ва унинг керак-яроғини қўнайтирарди. Ҳар кечаси улуг сайидлар, замона олимлари, олий мартабали амирлар ва баланд даражали садрлардан кўпгина киши Амир ҳузурида ифтор қилишарди. Ул ҳазрат меҳмонларни рия қилиб, овқатни узлари тортарди. Шундан кейин таом ейишга қул узатарди. Мажлисдан жой тополмай қолган кишиларни ташқарида туриб зиёфат қилиш учун бир нечта кишиларни белгилаб кўяр эди. Шунинг билан бирга уларга уз ҳузуридан ҳадиялар чиқарарди. Узоқ ва яқиндаги фозиллар, шоирлар, фақир ва заифлар ва етимларнинг кўнгилни инъом ва тўнлар билан кутарарди, балки ҳамма табақадаги кишилар (хавос ва авом)ни ўзининг поёнсиз инъом ва эҳсон емишидан узлуксиз равишда баҳраманл қиларди.”¹

Ҳазрат Ислом ҳақида

Ҳазрат-и Навойий барча фаолиятини, жумладан адабий ижодини миллатнинг ривожига, унинг келажагининг хайрли булишига қаратди. Унинг ҳамма асарларининг тарбиявий жиҳати салмоқлидир. Шоир авлоднинг салоҳиятини таъминлаш, уларни залолатдан сақлаб сирот-и мустақимга ҳидоят қилиш мақсадида Ислом таълимига “Сирожу-л-муслимин” деган махсус назмий рисола ва ҳамда “Ҳайрату-л-аброр”даги иккинчи мақолатни бағишлади. Буларда Исломни қандай тушуниш ва унга қандай амал қилиш кераклиги ургатилади. Ислом ҳақидаги Ҳазрат-и Навойий баён қилган маъно аҳлига мансуб ута муҳим маънавий маълумотни “Ҳайрату-л-аброр”дан урганайлик:

¹ Хондамир. Мақориму-л-ахлоқ, Порсо Шамсеи шаъри, 42-49-с.

Иккинчи мақолат Ислом бобида-ким, али:флари¹ амнийат боғининг сарвлари дурур-у си:ни² саодат қасрининг кунгураси ва ломи³ латофат гулчехрасининг сунбул-и зулфи-йу ми:ми⁴ маҳаббат⁵ машъалининг ну:ри⁶ ва ул сарвлар соясида талаб камандин солмоқ ва ул сунбул-и зулфни ҳабл-и мати:н⁷ қилмоқ ул машъал ну:ри била кўз йорутмоқнинг тарғи:би⁸.

олам аро халқни йаздон-и⁹ пок
аҳли нажд этти-йу аҳл-и ҳалок

бу бирисин обид-и асном¹⁰ бил
ул бирисин зумра-йи Ислом бил

куфр эли йўл топти маломат сари
зумра-йи Ислом саломат сари

ул бирига вайл¹¹ эви бўлди мақом
зумра-йи Исломга дору-с-салом¹²

кишвар-и Ислом-ки маъду:д¹³ эрур
халқи анинг ҳар неки мавжу:д эрур

¹ Ислом сузида иккита алиф бор. Биринчиси сўз бошида бўлиб, “и”ни билдиради. Иккинчиси “л” билан “м” орасида бўлиб, “о”ни билдиради.

² Си:н “с” деб уқиладиган ҳарф.

³ Лом “л”ни билдиради.

⁴ Ми:м “м”ни билдиради.

⁵ Бу сўз ҳозир муҳаббат тарзида ишлатилади.

⁶ Сўзнинг ҳарфларига шоирона маъно бериш санъат ҳисобланади.

⁷ Ҳабл-и мати – мустаҳкам аркон. Бу ибора Ислом, жумладан Куръонга нисбатан залолат ботқоғидан чиқишнинг энг ишончли воситаси деган маънода қўлланади.

⁸ Ҳазрат Исломнинг гайришоирона мужаз баънини Сирожу-л-муслими:нда, муфассал баънини Бобур Мубаййи:нда берган. Толиб Ислом хусусида соғлом илмий маълумот олиш учун мутолаани шайх Муҳаммад Содикнинг чоп қилинган ва қилинаётган асарларидан. Усмонхон Алимовнинг IX-XI асрларда Самарқандда калом илмининг ривожланиши (Мовароуннаҳр, 2007) ва Зухриддин Хусниддиновнинг Ислом (Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2000) китобларидан бошланиш керак.

⁹ Йаздон – Худо.

¹⁰ Асном – “санам”нинг кўплиги. Санам – маъбуд хайкали ёки сурати.

¹¹ Вайл – надомат оҳ-воҳи.

¹² Дору-с-салом – саломатлик уйи.

¹³ Маъду:д – чекланган.

боштин оёқ барча мусулмон эмас
ким-ки мусулмон муни йолгон демас

шартлари бор-дурур Исломининг-
ким ани билмас бириси омнинг

муслим эрур “ман сали:ма-л-муслиму:н”¹
йуз илиг-у тил бу иш ичра забун

кўр-ки бу иш ким илигидин келур
йоки бу суз ким тилидин очилур

тилни хирад лол топар бу маҳал
йўқ-ки тил-ўқ лол илиг дағи шал

эйла-ки² бу шартлар имкони бор
шартдин айру дағи аркони³ бор

беш йасамиш Тенгри таборак⁴ ани
деса булур хамс-и муборак ани

англагил арконини беиштибоҳ⁵
аввали “Илло-лоҳ” ила “ло илоҳ”⁶

---

¹ Йъни улки, мусулмонлар омон булурлар Бу Ҳадис-и шарифнинг бош қисмидир. Байтнинг иккинчи мисрасида Ҳадиснинг давоми туркийда айтилган. Кейинги икки байтда Ҳадиснинг шарҳи берилган. Ҳазрат бу Ҳадиснинг аслини туркий шарҳи билан **Арбаъин**да берган:

ал-Муслиму ман салима-л-муслиму:на мин йадиҳи ва лисониҳ. Йъни кўлидан ва тилидан мусулмонлар омонда булган мусулмонлардир. Шарҳи:

ким мусулмонлиг айласа даъво
чин эмас гар фидо килур жонлар
ул мусулмон дурур-ки сали:мдур
тили-йу илгидин мусулмонлар

² Эйла-ки ... бор – бор бўлганидек.

³ Аркон – “руки”нинг кўплиги. “Руки”нинг дугавий маъноси устун булиб, асил маъносида ҳам кулланади. “Ислом аркони” дейилганда Ислом бино шаклида тасаввур қилинади. Аник таъбир “Ислом биносининг аркони” булади.

⁴ Таборак – таборака – қутлуг булмиш.

⁵ Беиштибоҳ – шубҳаланмасдан.

⁶ Яъни до илоҳа илло-лоҳ – Аллоҳдан ўзга маъбуд йўқ Бу калима-йи гавҳид, яъни Ҳақ таолонинг бирлигини изҳор қилиш таъбири.

йана Муҳаммадни бил анга расу:л¹
бер мунга тануғлуғ-у² қилғил қабул

Аллоҳ Аллоҳ бу не икки калом-
ким ики оламға-дур андин низом

лавҳ уза аввал муни³ йозиб қалам
жаннат эшигида дағи бу рақам

халқа-йи хотам⁴ киби чарҳ-и барин⁵
ул⁶ бўлубон йузида накш-и нигин⁷

йоки бу хат зевар-и хотам бўлуб
хотам-и гардун йукидин ҳам бўлуб

нофийа⁸ “ло”сидин айтиб “ло илоҳ”
нафй⁹ неким мумкин эзур мосивоҳ¹⁰

“илло-лоҳ” айлабон исботини¹¹
айн-и вужуд англитибон зотини

¹ Яъни Муҳаммадун расу:лу-л-лоҳ – Муҳаммад Аллоҳнинг элчисидир.

² Тануғлуғ – гувоҳлик. Бу сузда “у”нинг таяжи билан “к” “г”га айланган. Мазкур икки таъбир олдиға “ашҳаду” – гувоҳлик бераман деган суз куйилади. “Ашҳаду”дан суғ биринчисида боғловчи “ан”, иккинчисида “анна” келади. Буларнинг ҳар иккиси “-ки” маъносиландир. “Ан”нинг “ло”га қўшиб ‘алло’ деб айтилиши бор “Ашҳаду ан” ва “ашҳаду анна” деб бошланган бу таъбирлар калима-йи шаҳодага айланади.

³ Яъни калима-йи тавҳидни. Буни ёзган қалам азалий қалам булиб, лавҳ каби маънавий мавжуддир.

⁴ Хотам – муҳрли узук.

⁵ Уфук эътибори билан чарҳ-и барин, яъни юксак осмон доираси хотам халқасига ухшатишган.

⁶ Мазкур калима.

⁷ Нигин – мазкур хотам.

⁸ Нофийа – инкор сузи.

⁹ Нафй – инкор.

¹⁰ Мосивоҳ – ундан, яъни Ҳақ таолодан узгаси. Ҳақ таолодан узгаси мумкин инкор қилинади. Вужуди ўз-уздан булиб, ҳеч нарсага боғлиқ булмаган **вожибу-л-вужуд ли зотиҳи**, қисқача “вожиб” дейилади. Бу Ҳақ таолонинг вужуди. Вужуди узгага боғлиқ бўлганини **мумкину-л-вужуд**, қисқача “мумкин”, “мумкинот” дейилади. Ҳақ таолодан ўзга ҳамма мавжудот мумкинотдир.

¹¹ Исбот – мавжудлигини тасдиқлаш

буки расу:л улди Мухаммад анга
йузланиб иқбол-и муаббад¹ анга

амр ила наҳйини байон қилғали
лутф ила қаҳрини айон қилғали

хайр-и расу:л бўлмоғи Тенгрига хост²
хар не рисолат-ки қилиб борча рост

соний³ эрур анда адо-йи салот⁴
лек адосида эрур мушкилот

аввали онингки таҳорат дурур
бил-ки таҳорат не иборат⁵ дурур

ул дема-ким майл қилиб суга сен
бир неча узв ул су била йуғасен

буйла таҳоратни билур ҳар хаси:с
узга таҳорат дағи бордур нафи:с

бу-ки сафо чашмасидин завқнок
айлагасен лавҳа-йи хотирни пок

танни йумогликқа маҳорат бериб
жонга дағи буйла таҳорат бериб

жонни солиб буйла маҳорат аро-
ким йузида нуқтача қолмай қаро

кузи ариғ ашк зулоли қилиб
балки кунгулни дағи холий қилиб

---

¹ Муаббал – абадий бўлган.

² Хост – истак.

³ Соний – иккинчи.

⁴ Адо-йи салот – намоз утали.

⁵ Иборат – ибора. Бундаги “т” “хикоят” дағи “т” кабилдир.

узлук уйин узга харом айлабон
Тенгри эви¹ сари хиром айлабон

куйгасен анда унг ойок илгари
гайр-и Худо куймагасен ичкари

уй ийаси² булса-ву сен йахширок
балки тутуб уй била сен лек кирок³

булса кийомингга сутун шеваси
ракъатингга сақф-и нигун шеваси⁴

саждада титраб куйубон йерга бош
саргарибон чехра нечук-ким куйош

вожиб-у фарзини риойат қилиб
суннат адосини бағойат қилиб

гар бу сифат сажда била пок чехр
йерга дағи киргасен андоқ-ки меҳр⁵

субҳ-и кийомат не тоғ этсанг зуху:р
боштиш ойок меҳр киби гарқ-и ну:р

солис⁶ эрур фарз адо-йи закот⁷
Ҳақ неки бермиш санга мол-у жиҳот⁸

¹ Яъни масжид.

² Яъни Худо.

³ Кирок гутмок – чегда турмок.

⁴ Яъни киёмда масжид устунидай турсанг, рақъатда масжид гулбазининг шифтидай эгилсанг.

Меҳр – куёш.

⁶ Солис – учинчи.

Шаръий назарияга кура ибодатнинг учинчи руки руза булиб, закот туртинчисидир. Аммо Навоийи закотнинг муминнинг узидан узгага, умуман жамиятга манфаатлирок эканини эътиборга олиб, уни рузадан олдинги рукига олган.

⁸ Жиҳот – “жиҳат”нинг куллини, яъни сенда закотга тегишли жиҳатлар булса.

мунда дағи икки сифат-дур тари:к¹
бириси асл-у бири фаръ эй рафи:к

фаръи бу-ким зоҳир-и шаръ-и расул²
хар не байон айласа қилсанг қабул

бергучи гар бор эса соҳибнисоб³
қирк дирамдин бирин айлаб ҳисоб

заръ⁴ ила дукон-у ҳавоший⁵ дағи
балки хадам⁶ бирла мавоший⁷ дағи

хар не матои-ки закотин берур
шаръ тариқи била бил-ким эрур

кайли-йу⁸ миқдори муаййан анинг
камми⁹ била кайфи мубарҳан¹⁰ анинг

масрифи¹¹ секкиз кишидур¹² бардавом-
ким анга-дур шаръ ила нотик калом

¹ Яъни икки турли йул бор.

² Яъни Расулудлоҳ шариатининг зоҳири, юзаки жихатдан иборат.

³ Нисоб – молнинг закот бериш вожиб булган миқдори.

⁴ Заръ – экин.

⁵ Ҳавоший – уй аҳли.

⁶ Хадам – “ҳодим”нинг кўплиги

⁷ Мавоший – чорва.

⁸ Кайл – дон ўлчагичи.

⁹ Вазн талаби билан “м” иккиланган.

¹⁰ Мубарҳан – хужжатланган.

¹¹ Масриф – сарф, харж қилиш урни. Мурод закот олиши ўринли булган, шунга ҳақти булган кишилар.

¹² Булар Гавба сурасининг 60-оятда айтилган: 1) факир, яъни камбағал; 2) мискин, яъни кашшоқ, қуздалигини қунда топиб тириклик қилувчи; 3) омил, яъни закот йиғувчи; 4) кўнгли овланувчи, яъни исломни қабул қилишга рағбатлантирилувчи; 5) мукотаб, яъни бирор нарса ёки ишлаб бериш эвазига озод булишга аҳдлашган қул; 6) қарздор; 7) Аллоҳ йулидаги қимса – турмуш зарураги гуфайли газотдан қолган ёки ҳожийлардан айрилган киши; 8) ибн-и сабил, яъни молиядан айрилган мусофир. Тўртинчи тоифага закот ва бошқа садақаларни бериш Абубакр р.а. халифалигида саҳобийлар қарори билан бекор қилинган. Аммо Навоийий бунинг тан олмаган қуринади.

фаръ бу-дур ул-ки дедук ани асл
килмоқ эрур барчасидин ўзни фасл¹

максал-и аслийға шуруъ айламак²
ҳар не анинг гайри ружуъ айламак³

булғанини бермаг-у шукрона ҳам
бермак агар худ топилур йана ҳам⁴

кунгли қачон қилса захи:ра ҳавас
булмоқ анга фақр-у фано ганжи бас

булмаса кунглида дирам накши доғ
килмаса дур партавини шабчароғ

лаъл гами бағрини қон қилмаса
дур гами ашқини равон қилмаса

минг йетибон асрамаса бирини
йукласа уз буйнига тақси:рини⁵

ганж топиб чекмаса вайронига
берса қуйуб миннатини жониға

ҳар не йетар берса тугуб йопмаса
бергали⁶ шукрона йана топмаса⁷

ким-ки анга базл⁸ бу чоғлиг дурур
ганж дағи топса йарағлиг дурур

¹ Фасл килмоқ – четлатмоқ.

² Шуруъ айламак – киришмак.

³ Ружуъ айламак – қайтмоқ, яъни зохирий амаллардан ташқари аслии максали а интилин керак.

⁴ Яъни борини садақа қилиб, яна топилса, уни ҳам бериб, шукр килмоқ керак.

⁵ Тақси:р – камчилик, нуқсон.

⁶ Бергали – бергач.

⁷ Яъни яна мол топмаса ҳам берганига шукр қилиш керак.

⁸ Базл – саховат.

робий¹ анга савм² дурур қочмагил
тугкил-у нафйига огиз очмагил

меъдани холилиқ ила қил тўла
неча хало анда сафодин мало³

савм ҳади:сида⁴ будур мужмали-⁵
ким ани Ҳақ деб дурур “ас-савму лий”⁶

айлади иснод⁷ ўзига ажрини⁸
йўкса ул-ўк қилгуси-дур зажрини⁹

амр қилиб берса жазо чун Худой
демагуси рўза йил ўн икки ой

тутсанг ани улча сазоворидур
сарфани¹⁰ билгил-ки сенинг сари-дур

савми эмас дағи машаққат наҳий¹¹
муждада бўлса “ана ажзо биҳи”¹²

бу дағи уч қисм иладур мунқасим¹³
аввали бу расм иладур муртасим¹⁴

---

¹ Робий – тўртинчи.

² Савм – руза.

³ Хало – бушлиқ, мало – туликлик.

⁴ Савм Ҳали:сида – руза таъбирида.

⁵ Мужмали – қисқаси.

⁶ Яъни руза менинг учундир.

⁷ Иснод айламақ – ҳавола қилмоқ.

⁸ Ажр – мукофот.

⁹ Зажр – қийноқ.

¹⁰ Сарфа – отрикчаси.

¹¹ Наҳий – ниҳоясига етгач, тугагач.

¹² Яъни: унинг ажрини мен бераман.

¹³ Мунқасим – қисмдан иборат.

¹⁴ Муртасим – расм бўлган.

ким чу сахар кўргузур анворини¹
чеккуча кун ғарбга² рухсорини³

акл⁴ ила шурб⁵ айламагай рузадор
лек икинчи а бу-дур эътибор-

ким бу сифат савм-ки топти рақам⁶
булгай изофат⁷ неча иш анда ҳам

сойир-и аъзога⁸ халол йетмамак
шаръ хилофига шуруъ этмамак

ҳар бири уз шуглига зоҳид бўлуб⁹
манъ-и хилоф ичра мужоҳид бўлуб¹⁰

бормагай-у кўрмагай-у тутмагай
айтмагай эшитмагай йутмагай¹¹

лекин учунчиси бу-дур-ким кўргул
чунки эрур маҳбити¹² анвор-и кулл¹³

пок-у равонбахш¹⁴ ҳавоси анинг
жилвагаҳ-и файз фазоси анинг

¹ Анвор – “ну:р”нинг кўплиги.

² “Ғарб” – бу ерда ботиш маъносида.

³ Тонг ёришгандан кун ботгунга қадар

⁴ Акл – ейиш.

⁵ Шурб – ичиш.

⁶ Рақам топти – ёзиди. Яъни юқорида айтилди, маъкур.

⁷ Изофат – қушимча.

⁸ Сойир-и аъзо – бошқа узвлар, яъни мучалар. **Аъзо** “узв”нинг кўплиги, аммо хозир у бирлик тарзида “узв” ўрнида қўлланади.

⁹ Яъни ҳар бир муча фақат савобли ишни қилиши керак.

¹⁰ Мужоҳид бўлмоқ – жаҳд қилмоқ, тиришмоқ.

¹¹ Яъни гайришаръий амалга оёқ бормагай на ҳоказо.

¹² Маҳбит – иниш урни.

¹³ Анвор-и кулл – мутлақ ёғду, яъни Ҳақ гаолонинг нури.

¹⁴ Равонбахш – жон бағишловчи.

махзан-и асрор-и илохий ҳам ул
ойина-йи чехра-йи шохий¹ ҳам ул

дафъ килиб занг-и хайолотини
асрамок ул навъ бу миръотини-²

ким анга жуз³ дўст зуҳу:р этмагай⁴
балки анинг ғайри хутур этмагай⁵

ҳеч сувар⁶ накшига бермай мадор⁷
ғайр-и бу неъматдин⁸ улуб рўзадор

ушбу сифат йуқ-ки саҳар то башом
қуй саҳар-у шомни-ким бардавом

хомис⁹ анга қиблаға солиб кадам
бўлмок эрур зойир-и байту-л-ҳарам¹⁰

буйла саодатқа алар-ким йетиб
бодийани икки сифат қатъ этиб¹¹

бири бу-ким ул-ки бўлуб мустафи:д¹²
яъни улуб жоҳ-у¹³ тамаввул¹⁴ муми:д¹⁵

---

¹ Шохий – равшан.

² Миръот – кузгу.

³ Жуз – узга. Жуз дўст – дўст. яъни Ҳак таолодан ўзга.

⁴ Зуҳу:р этмак – зохир булмок, куринмок.

⁵ Хутур этмак – хотирга келмак.

⁶ Сувар – “суврат”нинг кўплиги.

⁷ Мадор бермамак – айланишига йўл қуймамок.

⁸ “Бу неъматдин” мурод мазкур нур. Шу нурдан бошқа ҳаммасига рўза тутиш керак.

⁹ Хомис – бешинчи.

¹⁰ Яъни ҳаж қилиш.

¹¹ Яъни ҳаж сафарининг икки йўли бор, бири оддий муминлар йўли, иккинчиси фойиллар йўли.

¹² Мустафид улмок – фойдаланмок.

¹³ Жоҳ – мансаб, мартаба.

¹⁴ Тамаввул – молли, бой булиш.

¹⁵ Мумид улмок – малад бермок.

бўлса йўл амнийати вокиъ анга
оризайе¹ булмаса моний анга

барча йўл асбоби мухаййо килиб
хамрах-и мушфик дағи пайдо килиб

фарзлиғини узига жазм айлағай
фарз адосин кила азм айлағай

лек икинчи бу-ки аҳли фано-
ким узига факрни билгай гино²

дуст³ тушуб хотир-и вайронаға
шавк-у талаб ўт солибон жонига

хуйи чекиб⁴ йўлга тушуб пил⁵ киби
ишқ ўтидин телбараган⁶ эл киби

минг йигоч⁷ ар ургусидур гомини
боғлабон аввал кадам эҳромини

не анга зод-у⁸ не анга роҳила⁹
не анга маркаб¹⁰ не анга қофила¹¹

---

¹ Оризайе – бир ходиса.

² Гино – бойлик.

³ Яъни Ҳак таоло.

⁴ Яъни “ё ху” деб. “Ху” у, яъни Ҳак таолодир.

⁵ Пил – фил.

⁶ Телбараган – телба булган.

⁷ Йигоч – олти чакирим, яъни километр.

⁸ Зод – йўл озиги.

⁹ Роҳила – сафарбоб туя.

¹⁰ Маркаб – улов, гарбчаси транспорт.

¹¹ Қофила – карвон.

дашт анга гулшан-у насри:н¹ тикан²
йўл ики йонида мугийлон³ чаман

ҳар не самум анда олиб ранг-и ол
барча гул-у лола учурган шамол⁴

буйла самум ичра йетиб ул сали:м⁵
эйла-ки гулзор орасинда наси:м⁶

ул чаман ашжори⁷ мугийлон буллуб
анда қуйун сарв-и хиромон буллуб

Ҳақ анга раҳматни дали:л⁸ айлабон
шуълани гулзор-и Хали:л⁹ айлабон

токи ани йеткурубон ул дали:л
уйгача-ким қўйди биносин Хали:л¹⁰

тавфида ул сидк-у сафо келтуруб
барча шаройитни бажо келтуруб

---

¹ Насри:н – ҳушбуй оқ гул. Бу сўзнинг асли форсий “настаран” дир. “Настаран” араб тилига “нисри:н” шаклида утган ва “нисри:н” форсий ва туркийда “насри:н” шаклида машҳур булган.

² Бу ерда “тикан” эга, “насин” кесим, яъни “тикан насриндир” дейилган. кофия галаби билан сўзлар ўрни алмашган.

³ Бу сўз “мугайлон” шаклида ҳам ишлатилади. “Мугийлон” ёки “мугайлон” акасинг, яъни ганаси тиканли, дуккак мевали дарахт ва буталарнинг араб сазҳосида ўсадиган бир тури.

⁴ Яъни самум – кизиган кум бурони таъсирида ол – кизгиш тус очилган нарсалар фано аҳлига шамол – салкин ел учурган гулу лолага айланади.

⁵ Сали:м – саломағ.

⁶ Эйла-ки – андоқки насим – насим каби. Насим – ушғил ёқимли йел. Бу арабча сўзнинг туркийси “эсин”.

⁷ Ашжор – “шажар”нинг қушлиги. Шажар – дарахт.

⁸ Дали:л – раҳбар. йўл бошчи.

⁹ Хали:лдуллоҳ, яъни Иброҳим а.с., Намрул гулхан ўртасига ташлаганида гулхан гулзорга айланган.

¹⁰ Яъни Қазбага.

дуст¹ уйида чу булуб меҳмон
ҳар не керак ҳозир этиб мезбон
балки бу меҳмонни ўзи келтуруб
уйигача ҳамроҳ улуб йеткуруб
мунча саодатқа этиб сарфароз²
кимсани бу йўлда фано-ву нийоз³
фоний улуб ким-ки нийоз айлади
тенгри ани кошиф-и роз⁴ айлади
фориг этар бодийа қатъ аҳл-и мол⁵
аҳл-и фано қатъида бор ўзга ҳол
не топиб ул⁶ неъмат-у нози била
онча топиб йуз бу нийози била

Иброҳи:м Адҳамнинг⁷ Каъбага намоз била боргани ва Робиа-йи Адавийага⁸ Каъбанинг нийоз била келгани

қилди чу Адҳам халафи⁹ тарк-и жоҳ¹⁰
тож-и фано бошига қўйди илоҳ

---

¹ Дуст – Ҳақ таоло. Навойийнинг бу сўзни ишлатишига сабаб валийларнинг Ҳақ таолога дустлиги, унинг ҳам уларга дустлигидир.

² Сарфароз этмак – бошини кукка етказмоқ.

³ Нийоз – ожизлигини тан олиб ялиниш. Бу ерда Ҳақ таолога ялиниш назарда тутилган.

⁴ Кошиф-и роз айламак – борлик сиридан хабардор қилмоқ.

⁵ Яъни моли бор бодия, яъни биёбонни фориг, яъни урунмасдан босиб ўтади.

⁶ Яъни унинг топганини.

⁷ Иброҳим Адҳам Балхий – валийларнинг илк табақасига мансуб. Йигитликда подшоҳликдан воз кечиб, фақру фано йулини тутди ва Маккага бориб тарикат улуғларининг суҳбатига булади. Сунгра Шомга, яъни Сурияга келиб даштбон, яъни дала қўриқчиси бўлиб кун кечиради. Иброҳим Адҳам буюк қаромату мақомот соҳиби эди. У ҳижрийнинг 161 йили, милодийнинг 778 йилида вафот қилади (Насойим, Камол Эраслан нашри, 1-жилд, 26-27 с.).

⁸ Робиа-йи Адавийа – Басралик машҳур суфий аёл. Иброҳим Адҳамнинг замондоши. Робиа тасаввуфга хавфу хатар урнини илоҳий ишк эгаллаши керак деган фикрни киритган.

⁹ Халаф – авлод, зурриёт, фарзанд. Бу ерда уғил маъносида.

¹⁰ Қилди чу гарк-и жоҳ – мансабни тарк қилгач. “Чу”, “чун” – гач маъносига эга.

берди фано йелига мулк-у хашам
бодийанинг катъига қўйди кадам

булди мусаллони¹ солиб саждасоз
ҳар кадам айлаб ики ракъат намоз

қолди бу йул катъида ун тўрт йил
мадҳиға ҳар хор-у гийаҳ чекти тил

Макка тавофиға чу қилди хиром
йук эди уз урнида байту-л-ҳаром

чекти фи он-ким бу не-дур йо илоҳ
ҳотифе² ун берди-ким эй пи:р-и роҳ³

бодийа катъида дурур бир ажуз⁴
шавқ-у маҳаббат йукидин қадди гуз⁵

заъфдин ул булмиш эди нотавон
Қаъба анинг тавфиға булди равон

айлади ҳайрон ани бу воқиа
бокса кейин кўрди келур Робиа

деди-ким эй арш матофинг⁶ сенинг
Қаъба қилиб азм-и тавофинг сенинг

кур-ки жаҳон ичра солибсен не шур⁷
Робиа деди анга-ким қилма зур⁸

¹ Мусалло – намоз уталалиган ер. Бу урнида жойнамоз.

² Ҳотиф – гайбдан ундовчи.

³ Пи:р-и роҳ – йул, яъни тарикат пири.

⁴ Ажуз – кампир.

⁵ Гуз – буқри, буқулган.

⁶ Матоф – тавоф қилинадиган ер.

⁷ Шур – таво.

⁸ Зур қилмоқ – ёлгон танирмоқ.

шўр сенингдур бори оламда бил
бодийа қатъи учун ўн тўрт йил

деди Бироҳим-ки¹ эй покрав²
балки малак хайлидек афлокрав³

недин экин бу-ки манга йетги ранж
мен чекибон ранж-у санга бўлди ганж

Робиа деди анга огоҳ бўл-
ким неча йил бодийада барча йул

бўлди ишинг арз-и намоз айламак
шева⁴ манга арз-и нийоз айламак

санга самар⁵ берди намоз-у рийо
бизга бу бар⁶ берди нийоз-у фано

боқма Навойий йана ноз аҳлига
арз-и нийоз айла нийоз аҳлига

сокий олиб кел қадаҳ-у қилма ноз
қур-ки не мушток-дур аҳл-и нийоз

бер тула-ким ичсун ани бир ҳариф⁷
хосса манга-ким баридин мен заи:ф⁸

¹ Вазн талаби билан суз бошидаги “и” тушириб қолдирилади.

² Покрав – пок, яъни маънавий ишқ соҳиби.

³ Афлокрав – фалакларни кезувчи.

⁴ Шева – йурик.

⁵ Самар – мева, ҳосил, самара.

⁶ Бар – “самар”нинг маънодоши.

⁷ Бир ишнинг катнашчилари, мусобакала тарафлар бир-бирига нисбатан ҳариф бўладилар. Бу ердигиси ниёз, яъни Ҳақ таоло жамолига хожатмандликдаги ҳариф.

⁸ Бу ердаги сокий хақиқий ишқ шавқини кучайтирувчи, қалаҳу май шавқ воситаси Навойий ташвиқчига шу жихатдан бошқа ҳарифларга нисбатан кучсиз булганим учун хусусан менга қадаҳни тула қилиб бер, яъни шавқ воситасини тулик ишга сол, демоқда.

Навойий мазкур мақолатда Исломга шариат даражаси билан бирга тарийқат даражасида ҳам таъриф берган. Дунёда мўминнинг ҳаёт кечирishi учун қисқача таснифга кўра уч манзил, камоли эътибори билан тўрт мартаба бор, дейилади. Уч манзил шариат, тарийқат ва ҳақиқатдан, тўрт мартаба шариат, тарийқат, маърифат ва ҳақиқатдан иборат. Кишининг максоди дунёда яхши яшаб, охиратда дўзахдан сакланиб жаннатга кириш бўлса ва ундан олийроқ максадни кўзламаса, шариат манзилида яшашга қарор қилади. Бу манзилнинг талаби шариат ҳукмларига бўйсинган ҳолда яшашдан иборат. Шариат манзилидаги шахс таквосини дуруст адо этса, шариат мартабасидаги камолга эришади. Бу манзилу мартабага қоникмаган кимса тарийқат манзили ва мартабасининг талабида бўлади. Бунга эришиш учун у шариатнинг зоҳирий амалларидан ташқари ботиний таълиму тарбиятни олиб, кўнгилу нийят ва ахлоқу нафсонийятга оид амалларни бажаради. Масалан, шариат аҳли намозни адо этиши учун қиладиган таҳорати баданни, кийимни ва жойни пок қилишдан иборат. Булар зоҳирий амаллардир. Тарийқат аҳли эса, таҳоратнинг тўқис бўлиши учун кўнгилдан барча номуносиб нийяту ғаразлар ва фикру хаёлларни аритиб, ботин оламини пок қилиб, уни эзгу нийятлар билан тўлдирдилар ва шунга мувофиқ равишда амал қиладилар. Мана шу боис маъно аҳли шариат аҳлини “зоҳир аҳли”, тариқат аҳлини “ботин аҳли” деб атаганлар, шариатга оид илмларни “зоҳирий илмлар”, тарийқатга оидларини “ботиний илмлар” деганлар. “Ботиний” ҳамда “ботиниййа” сўзлари Қуръоннинг “ботиний” маъносини билиш даъвосини қилувчи залолат аҳлига¹ нисбатан ҳам қўлланади. Булар Қуръон оятларини ҳақиқатни очиш нуқтаи назаридан эмас, ёвуз ғаразларни амалга ошириш учун ҳақиқатга мутлақо зид мазмунда таъвил² қиладилар.

¹ Узларининг ботин ақида ва амалларини исломга нисбат берувчи тойифа ва шахслар оз эмас (Шайх 1, 10-13 с.; Шайх 4; Шайх 5, 210-226 с.; Зомонхон, 140-154 с.; Жужон, 69-70 с.).

² Таъвил – асоссиз узбилармонлик билан қилинган шарҳ.

Масалан, Бақара сурасининг олғмиш еттинчи оятидаги “бақара”, йаъни қорамолдан мурод мўминларнинг онаси Ойиша, Моида сурасининг тўқсонинчи оятидаги “хамр”, яъни ичкилик ва “майсир”, йаъни кимордан мурод рошид Халифалар Абубакр ва Умар эмиш (Кески ўғлу, 227). Қолбуки биринчи оятда “Мусо ўз қавмига Аллоҳ сизларга бир уй¹ сўйишни буюрмоқда деганда улар бизни масҳара қиляпсанми, дедилар” дейилган. Иккинчи оятда “Эй иймон келтирганлар, чиндан ҳам ичкилик, кимор, маъбуд ҳайкаллар, фолчўплар Шайтоннинг жирканч амалларидир, ундан чегда бўлинг. шойад нажод топсангиз” дейилган.

Тарийқат муминни маърифат ва ҳақиқатга олиб борадиган йул. Тарийқатга “сайр ила-ллоҳ”, яъни Аллоҳ ҳузурига йул олиш деб таъриф қилинади. Аммо бу йул оёқ йули эмас, маънавий тараққий бўлиб, боғиний хислатларни бирма-бир камолга етказишдан иборат. Тарийқатнинг турли тарзлари бор. Йассавиййа, Нақшбандиййа, Мавлавиййа сингари. Сулук ёки сайр ила-ллоҳ Талаб билан бошланиб Фано фи-ллоҳда, йаъни Ҳақ вужудида ўз вужуди сингиб йук бўлиш билан тугайди. Тарийқатларнинг умумий номи “сулук”дир². Тарийқатга кирган мўмин “солик”, “роҳрав”, “раҳрав” ва “йулчи” деб аталади. Мазкур уч манзил ва тўрт маргаба авом учун берилган қисқача маълумотдир. Хослар учун берилган илмий таълимотлар мавжуд бўлиб, бу ҳақда қуйроқда мавзу доирасида маълумот берилади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам ўзининг фикхий асари “Мубаййин”да қибла аҳли тақфири жойиз эмас, дейди. Бобур бунга “Ишорат анга-ким аҳл-и қибла тақфири жойиз эрмас-

---

¹ Уй – “бақара”нинг аниқ муодили. “Бақара” ҳам, “уй” ҳам қорамолнинг ҳам эркагини, ҳам ургочисини билдиради. Шу маънодаги “уй” мумтоз узбек тилида, жумладан Навойий ва Бобур асарларида ҳам қўлланган. Бу сўз ҳозирда киргиз тилида ҳам бор.

² Аниқ таъбир шарт бўлмаганда “сулук” ва “тарийқат” сузлари бир-бирининг урнида қўлланиши мумкин. “ош” ва “палов” сузлари каби.

тур” деган сарлавха остида алохида фасл ажратиб шундай дейди:

хар не-ким Тенгридин кетурса расул
хар киши-ким аларни қилса қабул

ул киши аҳл-и қибла-дур билингиз
ани кофир демакни бас қилингиз

гарчи куп зулм-у куп хато қилса
мубтадиъ¹ булса йуз ҳаво қилса

ҳукм қилманг анинг шақоватига
дузахийлиг битимангиз отиға

гар киши булса солиҳ-у обид
тун-у кун булса койим-у сожид

амрлар тарк қилмаса ҳаргиз
наҳйлар зоҳир этмаса ҳаргиз

ҳукм қилманг ани саъодатлиг
демангиз ани жазм² жаннатлиг

магар ул ун-ки³ дустдор-и Илоҳ⁴
жаннатликларига булди гувоҳ

йана жамъсни⁵ ҳазрат оллидин
бил мубашшир набий мақолидин

¹ Мубтадиъ – бидъатчи.

² Жазм – қатъийан.

³ Ун – ашара-йи мубашшира. Яъни Расулulloҳ жаннатийликларини башорат қилган ун нафар шахс. Буларнинг турт нафари рошид халифалар, қолганлари Зубайр, Талха, Саъд, Абу Зубайда, Саъид, Абдурахмон отлиг сахобийлар.

⁴ Дустдор-и Илоҳ – Ҳабибуллоҳ, яъни Муҳаммад с.л.с.

⁵ Жамъ – бу ерда “жамоа” маъносида. Имом Бухорийнинг “Ал-Жомъу-с-сахийҳ”нинг жаннат тансифига бағишланган бобида (2-жилд, 7-боб) жаннатга гўзал бир гарзда биринчи бўлиб қирадиган бир жамоа хақида Ҳалислар келтирилган. “Жамъ” дан мурод шу жамоа булса керак.

Бобурнинг бу фикрининг дурустлигига кўплаб наклийд далиллар келтириш мумкин (к. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф, 1, 568-576 с.; 5, 227-257 с.). Имом Бухорийнинг “Саҳийҳ”идаги “Сукмак ва лаънатламоқ манъ қилинганлиги ҳақида” деган бобида келтирилган бир Ҳадис-и шарифда “Кимки мўминни лаънатласа ёки кофирликда айбласа, уни улдирган баробарида гуноҳга ботади” деган жумла бор.

Турли низолар, хатто қотилликларга сабаб бўладиган айбжўйлик ёвуз нийятдан ёки жаҳолатдан келиб чиқади. Бинобарин Абдурахмон Жомий ва Навоийларнинг “Қирк Ҳадис” китобларидаги **Тубо ли-ман шағалаҳу ьайбуҳу ьан ьуйу:би-н-нос**, яъни йахшилик ўзга кишиларнинг айбларини кўйиб, ўз айби билан машғул бўлганниқидир деган Ҳадис-и шарифга амал қилиш ниҳоятда зарурдир. Навоий бу Ҳадисни шундай шарҳлайди:

эй хушо ул-ки айб курмамак ила
йуз хунарвар маротибин топкай
йаъни ўз айби пардаси кўзига
ўзга эл айби чехрасин йопкай

Ҳазрат иймон ҳақида

Аввалги¹ мақолат

Иймон шарҳида-ким, **ал-иймону ан туъмину би-ллаҳи ва малоикатиҳи ва кутубиҳи ва русулиҳи ва би-л-йавми-л-охирини ва би-л-қадари хайриҳи ва шарриҳи²** демакдин мақсуд бу калимоғ эмас ва агар аҳл-и зоҳир муши иймон деса,

¹ Мумтоз адабиётда “биринчи” сузи урнида “аввалги” ишлатилади.

² Яъни иймон Аллоҳга, унинг фаришталарига, китобларига, пайғамбарларига, охираг кўнига ва яхшилиғи ёмонлиғи қадардан эканлиғига ишонишингдир. “Қалар” деганила оламдаги барча ҳодиса ва нарсаларнинг қандайлиғи, қанчалиғи ва қаерда, қачон содир бўлишини Ҳақ таоло азалда белгилаб қўйганлиғи тушунилади.

аҳл-и маъно¹ демас² ва улу:ҳийат³ дарйосиға⁴ шинолиғ⁵
ажзин⁶ зоҳир қилмоқ ва малоийка ҳавосида бир неча канои
урмок ва кутуб авроқида бир неча ҳарф сурмак ва русул⁷
жодасида⁸ неча қадам йугурмак ва кийомат койим бўлурида
кийом кургузмак⁹ ва қадар бобида алоқадри ҳол тараннум
тузмак¹⁰.

ким-ки жаҳон аҳлида инсон эрур
бил-ки нишонаи анга иймон эрур

ул-ки ҳад-у расм куйар мантики
токи бу ҳайвони била нотики

иккиси инсонға бўлуб ҳадд-и том¹¹
зумра-йи инсон аро айлар хиром

¹ Аҳл-и зоҳир ёки аҳл-и суврат шаклга, ташки қўринишига қараб юзаки ҳулоса чиқарувчилар, аҳл-и маъно мазмунига, моҳият ва унинг оқибатига қараб иш қурувчилардир.

² Яъни Иймон тил билан чекланмаслиги, диддан тилга чиқиши керак

³ Улу:ҳийат – Аллоҳлик.

⁴ “Дарё” бу урида денгиз маъносида.

⁵ Шинолиғ – чумиш

⁶ Ажз – оғизлик.

⁷ Русул – “расул”нинг куплиги.

⁸ Жола – йул, куча.

⁹ Кийом кургузмак – қағъий турмок.

¹⁰ Гараннум тузмак – куйга солиб сузламак.

¹¹ Ҳадд-и том – тукис ҳадд. Ҳадд мантикка зид истилоҳ бўлиб, жинс ва фасл билан чекланган таърифдан иборат. Аник бир кимса ёки нарсанинг ёлғиз узи “шахс” ёки “фард” деб аталади. Шахснинг маълум бир гуруҳи “навъ”, навъларнинг маълум бир гуруҳига “жинс” дейилади. Масалан, Аҳмад, Маҳмуд ва Ғрашларининг ҳар бири бир шахс ёки фард. Булар бошқа шахслар билан биргаликда инсон навъини ташкил қилади. Инсон навъи бошқа жондорлар навъи билан биргаликда ҳайвон жинсини ташкил қилади. Навъни узлиги жиҳатидан узга навъдан ажратувчи восита “фасл” деб аталади. Инсон навъининг фасли ногик, яъни нуткка эғалигидир. Шунга биноан инсонга мантикда “Инсон ногик ҳайвондир” деган таъриф берилган. Жинс билан ҳосса расм ҳосил қилади. Бир навъга ҳос бўлган араз “ҳосса” дейилади. Бир нарсани иккинчи нарсалар ажратувчиси “араз” деб аталади. Тус, ранг, маза, ҳарорат, ҳолат ва кайфият қабилар араздир. Чулки булар зотийят, яъни ўзликка ҳос эмас. Масалан, отнинг туси унинг узлигини, яъни отлигини узгартирмайди. Аччиқ-чучуқлик бодомнинг бодомлигини, иссиқ-совуқлик сувнинг сувлигини, дард кишининг инсонлигини йуқотмайди. Кулин инсон ҳоссасидир. Шунга биноан “Инсон кучувчи ҳайвон” расмдир.

навъини потик била ҳайвон килур
ногик-у ҳайвонини инсон қилур

сен дағи инсон муни қилсанг гумон
бил-ки ҳамон сенсен-у ҳайвон ҳамон

муни-ки инсон мутафовит¹ эрур
Тенгри каломи хабар андин берур²

пас³ киши жазм айласа⁴ инсон ани
йахши-йомон ичра тафовут қани

булмади пас ноқис-у комилда фарк
топчағай эл олим-у жоҳилда фарк

бу сифат инсонда⁵ топилмас фалоҳ⁶
мантикий⁷ айлаб-дур ани истилоҳ⁸

пас ани инсон атағил берийо-
ким иши-дур сабр ила шукр-у ҳайо

буйла буйурди набий-и Ҳошимий⁹
ким бу уч иймоннинг эрур лозими

¹ Мутафовит – тафовутли, фарк килувчи.

² Каломуллоҳда кишиларнинг мумин ва кофирга ажратилганига ишора.

³ “Пас” бу ўринда шундан кейин, шунда ҳам деган маънода. Бу сўзни “етарли” деган маънодаги “бас” сузилан фарқлаш керак. Навоийи даври имлосида “п” говуши ҳам “бе” ҳарфи билан ифодалангани учун баъзи олимлар “пас”ни ҳам “бас” деб уқийдилар.

⁴ Жазм айламак – бир тўхтамакга келмак, яъни инсонда тафовут борлиги маълум бўлганидан кейин ҳам киши инсоннинг ҳаммаси бир инсон деган тўхтамакга келса...

⁵ Яъни мантик тушунчасидаги “инсон”да.

⁶ Фалоҳ – нажот, паноҳ.

⁷ Мантикий – мантикшунош.

⁸ Демак мантикшунослар истилоҳ килиб олган “инсон” тушунчаси мантик доираси билан чекланган.

⁹ Муҳаммад с.п.а.с.

пас ани инсон демак ўлғай раво-
ким иши иймон била топкай наво¹

эй-ки санга айладим инсонни шарх
эмди эшит-ким қилай иймонни шарх

олти турур шаръда гуйо адад
хар неки мўминға керак муътақад²

айласа бу олти била ихтисор³
олти жиҳатдин⁴ анга булғай ҳисор⁵

ким бу хисор ўлса анинг маъмани⁶
ўғридин эмин бўлубон махзани⁷

нақдини⁸ бу ҳодиса бераҳидин⁹
балки ўкуш¹⁰ бийм¹¹ гузаргоҳидин¹²

ўткарибон хайр-у саломат била
қолмайин ул йўлда маломат била

мақсад-и аслийға хиром айлағай
қурб ҳари:мини¹³ мақом айлағай

---

¹ Наво топмок – самарали булмок.

² Муътақид керак – эътиқод қилиниши керак.

³ Ихтисор айламак – қурикланмок.

⁴ Олти жиҳат – унғ, сул, олд, орқа, уст, ост.

⁵ Ҳисор – қургон.

⁶ Маъман – паноҳ.

Махзан – омбор, казноқ ва зархона, яъни пул, олтин, қумуш ва жавоҳир сақланадиган жой. Русча “магазин” сузи “махзан”нинг қуплиги “маҳозин”нинг русчалаштирилган шаклидир.

⁸ Нақд – пул. Бундан мурур маънавий бойлик.

⁹ Бераҳ – йулсизлик.

¹⁰ Уқуш – қуп.

¹¹ Бийм – қурқинч.

¹² Гузаргоҳ – утиш жойи.

¹³ Қурб ҳари:ми – Ҳақ таолога яқинлашганларнинг қурғони.

англадинг ижмол ила¹ таъвиллини²
эмди эшиг ҳар бири тафсиллини

олтидин аввалги-ки мақсуд эрур
билмак эрур Ҳақни-ки мавжуд эрур

айтма мавжуд-ки айн-и вужуд³
ҳар неки мавжуд⁴ анга файйоз-и жуд⁵

зоти вужудига бўлуб муктазий⁶
нуқс камолидин ўлуб мунқазий⁷

андин ўлуб мунҳат ила муртафиъ
мунҳат агар муртафиъ ул мухтарий⁸

зотиға дарйо-йи қидам чун тошиб
бир йон азал бир йон абаддин ошиб⁹

---

¹ Ижмол ила – қисқача.

² Таъвил – ўз фикри ёки таҳмини асосида шарҳлаш.

³ Ҳақ таоло бор. Унинг борлиги арабча “мавжуд” сузи билан ҳам ифодаланади. “Вужуд” борлик дегани ва у “мавжуд”нинг таркибида бўлиб, унга нисбатан бирламчидир. Чунки “мавжуд”нинг асил маъноси “вужуди бор”дир. Шунга биноан баъзи олий мартабадаги мутасаввифлар Ҳақ таоло вужуднинг узидан иборат дейдилар.

⁴ Бу уринда “мавжуд”дан мурод махлукдир.

⁵ Яъни ҳамма махлуқларга карамини тоширган.

⁶ Муктазий булмок – тақозо қилмок, яъни борлик қонунига мувофиқ содир булмок. Ҳақ таолонинг вужуди узгага эмас унинг ўзинигагина боғлиқ.

⁷ Мунқазий ўлмок – бутунлай тугамок. йук булмок. Яъни Ҳақ таолонинг камолида ўқсуқлик бутунлай йук.

⁸ Мунҳатг – тубанлашган. тубан Муртафиъ – юқсалган. юқсак. Тубанлашиш билан юқсалиш Ҳақ таолодан. Агар тубан даражага тушган юқсак даражага кутгарилса, бунинг мухтариъи, яъни ихтироҷисн ҳам Унинг ўзи.

⁹ “Қидам” қадимлик дегани. Мутақаллимлар, яъни қалом илми олимлари истилоҳотида боши ва охири йук, яъни дойим бор булган ва бор бўладиган мавжуд “қалим” деб аталади ва бу фақат Ҳақ таолога хос. “Азал ва абаддан ошиб”дан мурод “азалу-л-озол”, яъни азалларнинг азали ва “абаду-л-абад”, яъни абадларнинг абадидир. Буларнинг изоҳи куйироқда берилди.

ҳар неки қойим ўзи қаййу:м улуб¹
булгуси ул барчаси маъду:м ўлуб²

барча жаҳон аҳлига зоти ниҳон
мазҳар-и асмо-ву сифоти жаҳон³

барчани ҳам қилгучи нобу:д ўзи
барча бориб булгучи мавжу:д ўзи

икки жаҳон мулки мусаллам⁴ анга
узга жаҳон бор эса ул ҳам анга

олтидин иккинчи малоийкни бил
барчага тасди:қ-и вужу:д айлагил

бил-ким эрур зойир-и афлок⁵ алар
нафснинг олойишидин⁶ пок алар

ҳар бири бир ажниха⁷ товус ўлуб
дона-йи тасби:ҳ анга маънус ўлуб⁸

---

¹ “Қойим” бу ўрида бор булиб, яшаб турувчи маъносини ифодалаган. “Қаййу:м” Ҳақ таолонинг Ғузал исмларидан булиб, унинг ҳеч нарсага муҳтож бўлмасдан абадий сергак турнишини ва барча узга мавжудотни бор қилиб туришини билдиради.

² Маъду:м ўлмок – йўқ булмок.

³ Ҳақ таолонинг зоти, яъни ўзи ниҳон, уни ҳеч ким билолмайди, идрок қилолмайди. Унинг мазҳари, яъни зоҳир бўлиш ери асмоси, яъни исмларидир. Жаҳон унинг сифоти, яъни воқия булган сифатларидан иборат. Бу урида “исм” ва “сифат” лафз, яъни товуш ёки ҳарфдан иборат сўз эмас, соф маънодан иборатдир. Ғайб оламидаги мавжудотнинг моддий жихати булмайди. Ҳар бир исмнинг ўз сифати бор. Масалан, Ҳайй, яъни тирик – исм, ҳаёт – унинг сифати; алим, яъни билгучи – от, илм, яъни билиш – унинг сифати. Бутун махлуқотни ўз ичига олган жаҳон, яъни олам Ҳақ таолонинг Холик исмининг сифати, хилкат, яъни яратишнинг осори, балки воқия бўлиш натижасидир.

⁴ Мусаллам – топширилган, таслим қилинган.

⁵ Зойир-и афлок – фалакларни кезучи.

⁶ Олойиш – булганш, булганиш.

⁷ Ажниха – жанох, яъни қанотнинг қулиги

⁸ Маънус ўлмок – одабта айланмок.

гоб-и маҳаббат чоғи ул ажниха
ўтлари тугйони учун мирваха¹

бир била топмай бу жаноҳ инкитоъ²
бир неки масно-ву сулос-у рубоъ³

не кадаме амрсиз олиб не дам
барча вужу:д аввалидин то адам⁴

пок-у мужаррад⁵ борининг жавҳари⁶
туфроқ-у сув-у йел-у ўтдин барий⁷

хулд-и барин⁸ кушларидек шавқнок
амр адосидин улуб завқнок

бир куш⁹ алар ичра-ки топмай бу завқ
фохта¹⁰ йанглиг топибон буйни тавк

лаънда уч ҳарф-ки бор ошкор
ҳар бирининг доманаси¹¹ халкавор

ҳар бирининг ҳалқаси топиб вусу:л¹²
тавқда малъу:н бўлуб ул булфузу:л¹³

¹ Мирваха – елпигич.

² Инкитоъ топмок – тугамок, чекланмок.

³ Масно – иккита; сулос – учтадан; рубоъ – турттадан.

⁴ Адам – йуклик. Яъни фаришталар Ҳақ таолонинг амрсиз на бир кадам босадилар, на дам урадилар.

⁵ Мужаррад – аралашсиз, соф

⁶ Жавҳар – махлуқнинг мояси, шаклига асос бўлган жиҳати, маънақ, яъни фариштаннинг жавҳари нурдир.

Яъни турт унсурдан ҳолий. Жисм оламидаги махлуқот унсурлардан таркиб топади, мураккаб бўлади. Ғайб оламидаги махлуқот бир манжуддан иборат, содда бўлади. Мураккаб таркиб узгариши натижасида бузилади, содда бузилмайди.

⁷ Хулд-и барин – жаннатнинг юқори табақаси.

⁸ Яъни Иблис.

⁹ Фохта – гуррак, буйнида тавк шаклидаги холлари бор.

¹⁰ Лом, айн, нун ҳарфларининг доманаси, яъни куйи қисми тавкни эслатади.

¹¹ Вусу:л топмок – кушилмок.

¹² Булфузу:л – сурбет, галамус, яъни Иблис

англа учунчи кутуб-и осмон
Тенгри сузи бил бариси бегумон

қайси кутуб ҳар бири дарйо-йи жарф¹
ҳар сузи бу баҳрда² дурр-и шигарф³

баҳр дема ҳар бири бир турфа кон
лавл ила гавҳарга саросар макон

гар учи⁴ уч шамъ-и мунаввар булуб
лек бири⁵ машъал-и ховар⁶ булуб

булса маволид-и салос⁷ ул учи
бу йетти обонинг⁸ ишин килғучи

бал йети обо мунга умму-л-китоб⁹
сабъ-и масоний¹⁰ топиб андин хитоб

сабъ-и масоний неки ҳар су:раси¹¹
давлат-у ди:н хитта-йи маъмураси¹²

---

¹ Жарф – теран.

² Баҳр – денгиз.

³ Шигарф – ажиб.

⁴ Яъни Забур, Таврот, Инжил.

⁵ Яъни Қуръон-и Карим.

⁶ Ховар – шарк. Шарк машъали – қуёш.

⁷ Маволид-и салос – уч мавлуд: маъдан, усимлик, хайвон.

⁸ Обо – “аб”нинг купли и. аб –ота. Етти ота – етти сайёра. Булар махлуқотнинг туғилишида оталик, унсурлар оналик килади.

⁹ Умму-л-китоб – Фотиҳа сураси.

¹⁰ Сабъ-и масоний – бу ҳам Фотиҳа сураси.

¹¹ Фотиҳагина эмас Қуръоннинг ҳар сураси. “Фотиҳа”нинг “Сабъ-и масоний”. яъни иккита етти деган киноя билан аталишига иккита сабаб қўрсатилган. Бирига кура у икки марта. Маккада ва Мадинада нозил булган. Иккинчисига кура икки рақъатли намозларда икки марта уқилади.

¹² Хитта-йи маъмура – обод макон. Хитта – маълум ҳудудга эга булган ер. рўчаси “территория”. Маъмура жуғрофияда “маъмура” обод бўлгани учун истиво. яъни экваторнинг шимолини. ҳамда ободонни. яъни аҳолиси бор ерни билдиради

бошида ҳар су:раси тазхи:б¹ ила²
даргоҳ-и коший³ анга тартиб ила

боғ анга ҳар сафҳа-йи гулшанмисол
жадвали⁴ атрофида равшан зулол

боғ дема балки фалак не фалак
сатрлари ҳар сари саф-саф малак

бол анга ҳар дойира-йи ушргирд⁵
рутба⁶ аро бир фалак-и ложувард

Ҳақ сўзи ҳар жузв⁷ варақ то варақ
барча ҳакойик балким барча ҳақ

мисл анга маъду:м-у мушобих ади:м⁸
койили андоқ-ки қади:м ул қади:м⁹

бил йана туртунчи расу:л маъшари¹⁰
ҳар бири бир баҳр-и сафо гавҳари

¹ Тазхи:б – зарҳал, яъни олтин сувини бериш ёки шунда ёзиш.

² Шу байт ва ундан кейинги уч байтда Қуръон кўлёмасининг санъаткорона китобат килиниши васф килинган.

³ Ҳозирги узбекчада бу сўз “кошин” шаклида ишлатилади. Кошин шаклида коғоздан безак тайёрланиб кўлёмани безашда ишлатилган.

⁴ Котиб матнни кучириб булганидан сунг кўлёмза саҳифаларни безовчи санъаткор лавоҳга утади. У матн атрофига рангли чорчуп, яъни ром чизади. Мана шу чорчуп жадвал деб аталади. Ҳошияни кенгрок қолдириб, уни безайди. Бундаги безақда ариғидан зулол сув оқаётган гулшанли боғ гасвирланган.

⁵ Ушр – Қуръоннинг ун ояти. Шогирдга бир кунда ўн оят кирати ургатилган. Дойира-йи ушргирд – ўн оятни ўраган дойира.

⁶ Рутба – мақом, даража.

⁷ Жузв ёки жузь – Қуръоннинг уттиздан бир бўлаги. Қуръон хатми уттиз кунга мўлжалланганда ҳар куни бир жузьни тиловат қилинган.

⁸ Маъду:м, ади:м – йук, мушобих – ўхшаш.

⁹ Қуръоннинг нотики, яъни Ҳақ таоло қадим, яъни азалий ва абдий булгани учун Қуръон ҳам қадимдир. Бу билан Навоий муътадилиёларнинг қуръон қадим эмас, деган фикрларининг нотўғрилигини таъкидлаган. Бу масалала муътадилиёлар Халифа Маъмунни ишга солиб фитна уюшгирдилар. Бу ҳақда қараи: Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф, Сунний ақидалар “Мовароуннаҳр”, Тошкент, 2006, 143-146 с.

¹⁰ Расу:л маъшари – расуллар, яъни пайгамбарлар гуруҳи.

барчаси Ҳақ амр ила наҳйин¹ тузуб
элга бари Ҳақ йўлини кўргузуб

хужжат агар истаса ҳар тийра зот²
хар бириси кўргузубон муъжизот

зохир ўлуб барчага сидқ-и макол³
шойиба-йи кизбға⁴ йўқ эҳтимол

гарчи пайамбар бориға исм ўлуб
лек алар жисми ҳам уч кисм ўлуб

зумра-йи аввал келибон анибийо⁵
вахй⁶ ила руъйодин ўлуб пешво

сўнгра расул-ким неки Ҳақдин йетиб
барчасини халққа ирсол этиб⁷

сўнгра улу:лъазм-ки⁸ айлаб жидол⁹
даъват-и дин қилгай-у ҳукм-и қитол¹⁰

---

¹ Ҳақ амр ила наҳйи – Ҳақ таолонинг “кил” деб буюргани ва “килма” деб кайтаргани.

² Тийра зот – ичи қора киши.

³ Сидқ-и макол – сўзнинг чинлиги.

⁴ Шойиба-йи кизб – ёлғонга булганиш.

⁵ Анибийо – “набий”нинг куплиги. Набий – оддий пайгамбар, хабарчи. “Пайгамбар” ёки “пайгомбар” ёки “пайомбар” “набий”нинг маънодоши. Бунинг туркийси “йалавоч”. Аник таъбир лозим булмаганда бу сузлар юқори мартабадаги расул ва улулъазмга нисбатан ҳам қулланади.

⁶ Ваҳй – Ҳақ таолонинг фақат пайгамбарларга нозил қиладиган хабари, каломи. Бу сузни “вахий” шаклида ишлатиш тугри эмас. Унинг “вахий” эмаслигини мана шу ўринда вазн ҳам тасдиқлайди. Чунки у “вах-й” деб уқилади, “ва-хий” деб уқилса, вазн бузилади. Тусатдан, тез деган маънодаги “вахий” сузи борлигини ҳам эътиборга олиш керак.

⁷ Ирсол этмак – топшириқни элтмак. Расул халқ орасига махсус топшириқ билан келади.

⁸ Улу лъазм – лугавий маъноси қатъиятли.

⁹ Жидол айламак – тортишмоқ.

¹⁰ Қитол – урушиш.

барчасининг аъзами-йу¹ афсахи²
англа-ки келмиш набий-и Абтахий³

кунгли Ҳақ ирсолига росих бўлуб⁴
ди:ни русул ди:нига носих бўлуб⁵

куфр коранғусида ҳар мурсале⁶
ди:ни била йорутубон машғале

килғач анинг⁷ шаръи куйоши зуҳу:р⁸
колмайин ул машғалалар ичра ну:р

хатм анга ойин-и рисолат тамом⁹
ди:н анинг исломий-у бас вассалом

келди бешинчи анга йавму-л-ҳисоб¹⁰
дема ҳисоб айт-ки йавму-л-азоб

муътақид улмоқ-ки¹¹ кийомат бўлур
килганидин элга надомат бўлур

шодлик асҳоб-и йами:нға¹² ракам
сафҳалари лавҳига йетмай калам

---

¹ Аъзам – энг буюк.

² Афсах – энг чечан.

³ Абтахий – Абтаҳли. Абтаҳ – кумлок ва тошлок водий. Муҳаммад с.ъ.с.га берилган бу нисбада Ҳақ таоло ҳикматиға ишора бор.

⁴ Росих бўлмоқ – қатъият курсатмоқ.

⁵ Носих бўлмоқ – бекор қилмоқ. Ислом дини келгач, бошқа динлар мансوخ, яъни бекор қилинди.

⁶ Мурсал – “расул”нинг маънодоши.

⁷ Яъни Муҳаммад с.ъ.с.нинг.

⁸ Зуҳу:р қилмоқ – зоҳир бўлмоқ, воқиф бўлмоқ.

⁹ Яъни у билан пайгамбарлик хатм қилинди, тугатилди.

¹⁰ Ҳисоб кунни, яъни қийомат.

¹¹ Муътақид улмоқ – эътиқод қилмоқ.

¹² Асҳоб-и йами:н – унғчилар, яъни саодат аҳли. Шодлик шуларга ёзилган.

аҳл-и шимол¹ ичра тушар можаро
номалари йузлари йанглиғ қаро

тўғри тарозуға бўлур икки бош
бир сари гавҳар йана бир сари тош

қўпрук уза халқ ҳаросон бўлур²
бирга катиқ бирига осон бўлур

дўзах ўти дардиға йўқ интиҳо³
халқ ҳалокиға бўлур аждаҳо

йетти боши гунбад-и⁴ даввордек⁵
йетти оғиз ҳар бириси гордек

гулшан-и фирдавс аро ноз-у наи:м
онча-ки йўл топмай арода наси:м⁶

ху:ри анинг ру:х-и мусаввар⁷ киби
қад:у лаби тубий-у қавсар киби

соқиниға жом-и бақодин уми:д
қайси бақо балки ликодин⁸ уми:д

содис⁹ анга келди ҳади:с-и қадар
бил азалий сабт¹⁰ неким хайр-у шар

¹ Аҳл-и шимол – сулчилар, яъни шақоват аҳли.

² Ҳаросон булмоқ – кўркмоқ.

³ Интиҳо – охир.

⁴ Мумтоз адабиётда “гунбаз” “гунбад” шаклида ишлатилган.

⁵ Гунбад-и даввор – айланувчи гунбаз, яъни фалак.

⁶ Фирдавс, яъни жаннат боғида нозу неъмат шунчалик қўпқи, насим, яъни елга ҳам йўл топилмайди.

⁷ Мусаввар – суврат олган, шаклланган. “Суврат” фалсафадаги “шакл” маъносида қўлланади. Рўх – жавҳар, уни қўриб бўлмайди. Унга суврат, яъни шакл берилгач, у қўринишга эга бўлади.

⁸ Лико – дийдор. Ҳақ таолонинг дийдори назарда тутилмоқда.

⁹ Содис – олтинчи.

¹⁰ Азалда сабт, яъни қайд қилинган.

соф-у тула булгали¹ жом-и аласт²
булгуча ул майдон абад ахл-и маст

дема тамуғ йетти эшигин очиб-
ким йети оғзи анинг ўтлар сочиб

хар не бу мажлис аро топти вуку:ъ³
хоҳ усул англа-ву хоҳий фуру:ъ⁴

маст агар торгтти ноху:ш садо
мутриб агар айлади дилкаш наво

баъзи агар Каъба сари килди азм
баъзи агар дайр⁵ аро гузди базм

бодийада⁶ ул⁷ чекибон йуз ано⁸
булди мунунг маскани дайр-и фано

маст чикиб мугбача-йи⁹ майпараст
килди салоҳ аҳлини расво-ву маст

¹ “Булгали” бу ерда булгач маъносида.

² Жом-и аласт – инсон руҳларининг азалда Аъроф сурасининг 72-оятда баён қилинган мийсоқ чоғидаги ута хуш кайфи. Мийсоқ инсоннинг уша давр ва уша ҳолатда Ҳақ таолонинг ўз рабби эканлигини тан олиб, унга бандлик қилишга аҳд қилганидир. Бу аҳдга вафо қилган мўминлар абад аҳли, яъни жаннатий булиб, уша азалий кайфдан тулик баҳраманд бўладилар.

³ Вуку:ъ топмок – вокиъ, содир булмок.

⁴ “Усул” сузи “асл”нинг кўплиги. “Асл”нинг туб маъноси иддиз. Аммо “усул” деганда бирор илм ёки амалнинг асослари ёки асосийлари ҳам тушунилади. “Фуру:ъ” буток ва тармок маъноларидаги “фаръ” нинг кўплиги. Демак “фуру:ъ” мазкур маънодаги “усул”нинг тармокларидир. Масалан, намоз ибодат усулинин бири, уни уташ тартиби шу аслнинг фуруъидир.

⁵ “Дайр”нинг ҳақиқий маъноси гайриисломий ибодатхона, мажозан майхона ва майпарастларнинг тупланадиган жойини билдиради.

⁶ Бодийа – сахро.

⁷ Яъни ҳажж сафаригади киши.

⁸ Ано – машаккат.

⁹ Мугбача “муг” оташпараст руҳоний, “мугбача” мажозий маънода соқийлик қилувчи буз болани билдиради.

зоҳид¹ агар бўлди бориб дурднӯш²
фосиқ агар бўлди келиб хирқапӯш³

барчаси Ҳақ илмида маълум эди
лавҳа-йи маҳфузда маркум⁴ эди

не йетибон йахши амалдин бихишт⁵
не солибон дӯзах аро феъл-и зишт⁶

улки килиб Тенгрига минг йил сужуд⁷
бўлса шақий-и⁸ азалий қайда суд⁹

мугбачалар дайрда қилган ҳалок
бўлса саид-и¹⁰ абадий қайда бок¹¹

кимга-ки бу олтига бор эътиқод
ҳам бу сифат бирла-ки қилдим савод¹²

ҳар печа-ким номасийаҳ бўлса ул
ғарқа-йи дарйо-йи гунаҳ бўлса ул

тонг йўк агар афв ўлуб уммид анга
гутса илиг раҳмат-и жовид¹³ анга

¹ Ибодатга берилган киши “обид” дейилади. Гарки дунё қилган обид зоҳиддир.

² Дурднӯш – май қуйқасили ичувчи. яъни ута майпараст.

³ Хирқапӯш – хирка, яъни дарвеш кийимини кийган; дарвеш, суфий.

⁴ Маркум – ёзилган. Лавҳ-и ёки лавҳа-йи маҳфуз, яъни эсда сақлов лавҳаси ва ундаги ёзув моддий эмас, маънавий мавжудотдир. Бу “Ҳақ илмида” дегандан маълум. Бинобарин, баъзи китобларда бир фаришта лавҳ-и маҳфузнинг бу бошидан у бошига шунча йилда етиб боролмади каби маълумотлар хуруфий гаплардир. Буни аниқлаш учун инсон миёнага боқининг узи кифоя қилади. Унда сиёҳ билан ёзганда оламга сиғмайдиган маълумот сақланали.

⁵ Бихишт – жаннат.

⁶ Зишт – ҳушук.

⁷ Сужуд – сажда амали.

⁸ Шақий – бадбахт.

⁹ Қайда суд – не фойда.

¹⁰ Саид – саодатли.

¹¹ Қайда бок – не ажаб.

¹² Савод қилмок – ёзмок.

¹³ Жовид – абадий.

лек бу дард ути эрур жонгудоз¹
ушбу гудоз ичра куйуб аҳл-и роз²

бу бири ўз ҳолига мотам тутуб
ул бири тарк-и бори олам тутуб.

ким бу бийик пойа-ки қилдим байон
кимга йетар-йетмаси эрмас аён

йетмаги ҳам кимсага мутлақ эмас
йетмаси ҳам жазм-у муҳаккаҳ³ эмас

кофир-у муъмин сари қилсанг согинч⁴
не анга йаъсу⁵ не мунинг кунгли тинч

куйдурубон халкни бийм-у⁶ уми:д
то худ⁷ эрур ким шақий-у ким сайд

махлас⁸ иши барчага нийат дурур
топмок ани лек машият⁹ дурур

Иймоннинг бу баёнида умримизнинг баракали булиши учун зарур булган ҳаёт сабақлари мавжуд. Бу сабақлар тириклигимизнинг ҳамма жиҳатларини қамраб олган. Буларнинг энг муҳими суврат аҳли сафидан чиқиб, маъно аҳли сафига ўтишдир. Шунда киши ҳар бир нарса, ҳар бир ҳодисанинг кўринишига қараб чиқарилган юзаки хулосага таяниб эмас, уларнинг мазмуни ва оқибатини ҳисобга олган

¹ Жонгудоз – жонпуртар.

² Роз – сир. “Аҳл-и роз” бу уринда “маъно аҳли”нинг маънолоши.

³ Жазм-у муҳаккаҳ – катъий ва ҳақиқий.

⁴ Согинч қилмок – уйлаб кўрмок.

⁵ Йаъс – умидсизлик.

⁶ Бийм – кўркув. “Бийм-у уми:д” “хавф-у ранж”нинг маънодоши. Бу муъминнинг нажоти учун зарур булган кайфиятдир.

⁷ “Худ” бу ерда ахир маъносида: ким шақий, ким сайд ахир.

⁸ Махлас – паноҳ.

⁹ Машият – юриш-туриш.

ҳолда иш кўради. Ақлни ишлатиш керак бўлган ҳолда кўз билан чекланмайди. Масалан, маъно аҳлидан кийиниш одобини ўрганиб, шунга амал қилган шахс четпарастликнинг модaparастликка асосланган кийиниш "маданияти"нинг¹ нодонлик эканлигини ва кийимнинг вазифасини англаган ҳолда табиий толалардан тўкилган матодан тикилган кийимларни кияди.

Мазкур икки тойифа орасидаги жиддий фарк уларнинг нонга бўладиган муносабатида яхши кўринади. Суврат аҳлига мансуб киши унинг бозордаги нархига қараб арзон нарса деб ўйлайди ва уни уволу исроф қилишдан тортинмайди. Агар шу арзон нон бир-икки кун топилмаса, кишиларнинг қандай аҳволга тушишини, ҳозир дунёда неча миллионлаб кишиларнинг қорни нонга тўймай нобуд бўлаётганини ҳаёлига ҳам келтирмайди, ўз элидаги фаровонлик ўз халқининг кечаю кундуз тинмасдан қилаётган меҳнатининг натижаси эканлигини билмайди. Маъно аҳлига мансуб киши эса ўша ноннинг вужудга келиши учун деҳқон қуздан бошлаб ер ҳайдаб турли ҳозирликларни кўриб, донни экиб, унга тинмай ишлов бериб, ундириб, пишириб, сўнгра жазирама иссиқда уни ўриб, хирмон қилиб, янчиб, донни давлатга топширишини, ундан сўнг унинг тегирмончи ёки элеватор ишчиларининг қаттиқ меҳнати натижасида ун бўлишини, кейин нонвойлар туни билан ухламасдан унни нон қилиб чиқаришини, мабодо шу нон бўлмай қолса, кишиларнинг аҳволи қандай бўлишини, дунёда аҳолиси нон тополмай қасал ёки ҳалок бўлаётган мамлакатлар борлигини, кечаю кундуз

---

¹ Кейинги йилларда кўпгина сузларни, жумладан "маданият" сузини суйистеъмол қилиш кузатилмоқда. Бу ҳол русчадаги "культура" сузининг ўзига хос маъноларига эътибор бермасдан, уни ҳамма уринда "маданият" деб таржима қилиш натижасида юз бермоқда. "Культура"нинг "маданият"дан ташқари яна бир неча маъноси бор. Масалан, у "хлопок техническая культура" деганда экинни билдиради, "культура торговли", "культура общения", "культура речи" деганда ўзбекчадаги "одоб" сузига тўғри келади. Ўзбекчада "пахта техник маданият", "санъо маданияти", "муомала маданияти", "нутқ маданияти" деб бўлмайди. "Культура"нинг узаги "культ" алаб, парвариш, ситганиш маъноларига эга ва инсондан ташқари усимлик ва ҳайвонга нисбатан ҳам қўлланади.

фикри нон билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш билан банд бўлган минглаб олимлар мавжудлигини, инсонни нон билан таъминлашда бутун табиатнинг, қуёш, ер, сув, ҳаво, турлитуман унсурларнинг иштироки борлигини ҳисобга олади ва шунчалик бебаҳо неъматни арзон нарҳда тақдим қилаётган меҳнаткаш халқига ташаккур айтиб, уни қадрлаб истеъмол қилади ва ўз бурчини ўрнига қўйиб адо этади, халқига сидқ-идилдан мамнуният билан хизмат қилади.

Навойий иймоннинг кишини ҳайвондан инсон даражасига кўтарувчи бош омиллигини изҳор қилар экан инсонийликнинг тўқис бўлиши учун ҳаё, сабр ва шукрнинг зарурлигини алоҳида таъкидлайди. Бу замонамиз учун жаҳоншумул аҳамиятга эга. Чунки шарқона ҳаё мафқураси ҳаёсизликни демократик эркинлик деган мафқура ва унинг жамиятни ҳалокатга олиб келувчи оқибатларини яхши англаш воситасидир. Сабр ва шукр фазилатидан маҳрумлик дунё бўйлаб кишиларни ўз жонига, ҳатто ўзлари билан бирга ўз фарзандларининг жонига қасд қилишгача олиб келмоқда. Иймон ва инсоний фазилатлардан бебаҳралик ёки уларни ёвуз ниятли сиёсатчилар талқинида нотўғри тушуниш натижасида бегуноҳ аҳолини худкушлик йўли билан ҳалок қилувчи залолатда қолган шахслар ҳам оз эмас. Бу балоларнинг олдини олишнинг бош йўли ҳидоятга оид меросимизни, жумладан Навойийнинг асарларини оммалаштиришдир.

Ҳазрат тарийқат ҳақида

“Тарийқат” сўзи “тарийқ” сўзидан “-ат” қўшимчаси билан ясалган. Бу қўшимча арабчада “-а”, “-ату(н)”, “-ата(н)” шаклларига эга. Охириги товуш “н” сўз ноаниқ ҳолатда ёки кесим бўлиб келганда қўшилади. Ўзбек тилида бу ҳолат “бир” сўзи билан ифодаланади¹. Қўшимчадаги “у” сўзнинг

¹ “Бир” сон билдирганда ургули, ноаниқлик билдирганда ургусиз булади. Масалан, битта одам маъносида “бир-о-дам” деб, кимдир маъносида “би-ро-дам” деб айтилади.

бош шаклини, “а” ва “и” унинг гурланган шаклини билдиради. Масалан, арабча “бу йўл кенг” деганда “йўл” “ат-тари:ку”, “бир кенг йўл бор” деганда “тарийқун”, “бу йўлни таъмирлаш керак” деганда “ат-тари:ка”, “бир йўл топиш керак” даганда “тари:кан” шаклида ишлатилади. Ўзбекчада “-нинг”, “-га”, “-дан”, “-да” қўшимчалари келадиган ўринларда арабчада аниқ ҳолатда “-и”, ноаниқ ҳолатда “-ин” келади. “Тари:к”нинг асл маъноси йўл бўлиб, йурик, услуб маъноларида ҳам қўлланади.

Бир тойифанинг оламу одам ҳақиқатини англаш учун танлаган махсус йўли “тарийқат”¹ деб аталади. Ҳамма тарийқатларнинг мақсади бир, лекин тарийқи турлича бўлади. Тарийк ва тарийқатларнинг умумий номи сулукдир. Ҳар бир тарийқат сулукнинг муайян бир мазҳаби, янгича таъбир қилганда макгабдир.

Сулукка сайр(ун) ила-ллоҳ, яъни Аллоҳ хузурига йўл олиш деб таъриф берилган. Сулукка кирган киши “солик”, “роҳрав”, “йўлчи” деб аталади. Сулук талабдан, яъни Ҳақни иташу излашдан бошланади. Бу йўлдаги солик “толиб” деб аталади. Толибга талаб йўлида сидқ – чинлик, содиқлик, яъни ҳар қандай вазиятда ҳам чин кўнгилдан мақсадга интилиш зарур бўлади. Навойийнинг қўйидаги байтида толиб ўз талабида содиқ бўлса, Ҳақ таоло уни қаршилашига ишора бор:

Толиб-и содиқ топилмас йўкса ким қўйди кадам
Йўлга-ким аввал кадам маъшуки утру келмади.

Содиқ толиб тараққиёт даражасида ўзини ширк, риё ва кибрдан қутқаради, нафсини жиловлайди, хулқини гўзаллаштиради, бошига тушган кулфатларни, дарду мусибатларни Ҳақ таолонинг синов илтифоти деб билади ва кўнгилдан мосиво-ллоҳни, яъни Аллоҳ ёдидан ўзга ҳамма нарсаларни чиқариб ташлайди.

¹ Бу сўз арабчада “тарийка” шаклида ҳам ишлатилади.

Ширк жалий, яъни очик ва хафий, яъни яширин бўлади. Бутпарастлик жалий ширкка, шахспарастлик хафий ширкка киради. Шахспарастлик кишини кўркув ёки дунёвий манфаат учун сиёсий ёки иктисодий қудрат эгаси каршисида иймон ва шариат ҳукмларига хилоф амалларни қилишдир. Ширк-и хафий риё ва мунофиқликни ҳам ўз ичига олади. Мунофиқ тасаввуф таърифида эзгу амалларни холисона эмас, риёкорона, яъни ўзини яхши қилиб кўрсатиш учун қилувчи дунёпарастдир.

Содик толиб талаб тарийқини ўтаб нафсоний иллатлардан бутунлай қутилиб, хушахлоқ ва хушамал булгач, солиқ Ҳақ таолонинг ипояти билан ошиқлик мартабасига кўтарилади. Ҳақ таоло вақти вақти билан бир зумдан жамоли учқунидан толибни баҳраманд қилиб ишқ тарийқига олиб киради. Бу ҳақиқий, яъни илоҳий ишққа ҳазрат-и Навойий “Махбубу-л-қулуб”нинг “Ишқ зикрида” деган фаслида шундай таъриф беради:

Ишқ ахтаре-дур¹, дарахшанда, башарийят кузи ну:р-у зийоси андин ва гавҳаре-дур, рахшанда, инсонийат тожининг зеб-у баҳоси андин, меҳре-дур толиъ², махзун³ хотирлар хористони⁴ андин гулшан ва бадре-дур⁵ ломи:ъ⁶, тийра⁷ кунгуллар шабистони андин равшан, баҳре-дур⁸ васи:ъ⁹, ҳар играми йуз ақл-у ҳуш кемасин чўмурған ва тоге-дур рафи:ъ¹⁰ ҳар тийғи минг зуҳд-у тақво бошини учурған. Шўълаёе-дур

¹ Ахтар – юлдуз. Бу ва бундан кейинги сўзларга қушилган “е” “йо-йи тавсифий”, “йо-йи ишорат”, “йо-йи имойий” деб аталадиган кумакчи булиб шундай ... ки (ишқ шундай юлдузки) урнида ишлатилди.

² Дарахшанда – порлоқ; рахшанда – ялтироқ; меҳр – қуёш; толиъ – осмонга чиқувчи.

³ Махзун – гамгин.

⁴ Хористон – тиканзор.

⁵ Бадр – тулин ой.

⁶ Ломиъ – ёрқин.

⁷ Тийра – қоранги.

⁸ Баҳр – денгиз.

⁹ Васиъ – кенг.

¹⁰ Рафиъ – юксак.

сузанда, хошоки кўп жон-у кўнгул бўлган ва барке-дур¹ фурузанда², кўп жон-у кўнгул ашиъъасида³ кул бўлган, аждахойе-дур хунхор, оламни дами била тортмоқ анга ком, подшоҳе-дур қаххор, коми ҳар дам олам аҳлиға қатл-и ом. Ҳар неча зулм қилган сайи анга ўсанмоқ йўқ ва ҳар неча қон қилган сайи анга қонмоқ йўқ. Соъикайе-дур⁴, ақл-у ли:н хирманин куйдиргучи ва сарсаре-дур аларнинг кулин кўкка совургучи. Иноди оллинда тенг ҳам подшоҳ, ҳам гадо, бедоди кошинда бир ҳам фосиқ, ҳам порсо. Ошиқ кўнглига маъшук ҳавосин солгучи ҳам ул ва бир жилваси била нақд-и ҳайотин олгучи ҳам ул. Ва ошиқ мундоқ балонинг гирифтори-йу мундоқ офатнинг беихтийори, мундоқ тўфоннинг ғарийки-йу бу навъ соъиканин ғарийки⁵, мундоқ ғаддорнинг забуни-йу мундоқ девқирдорнинг мажну:ни. Ва мундоқ ошубнинг шифтаси-йу бу йанглиғ қотилнинг фирефтаси, бу тавр хунрезнинг ҳалоки-йу бу турлуг балоангезнинг дардноки.

Ишқ кўхистони белодининг ношодларидин бири Фарход-дур ва сахро-йи жунуннинг забунларидин бири Мажну:н-дур. Ва шабистон савдоси девоналаридин бири парвона ва гулистон ҳавоси ношикебларидин⁶ бири андалиб-и⁷ давона ва оташгоҳ ҳарорати гармравларидин⁸ бири Хусрав-и номий-у майкада дардманлиги номийларидин⁹ бири Жомий наввара-ллоху марқадаҳу ну:ран¹⁰ ваффақано-ллаху тарийки шиъорихим ва аҳдоно ли-сулу:ки осорихим¹¹.

¹ Барк – яшин.

² Фурузанда – яшнагучи.

³ Ашиъъа – шуюъ (чакин)нинг куплиги.

⁴ Соъика – чакмоқ.

⁵ Ҳарийк – куюк.

⁶ Ношикеб – тоқатсиз.

⁷ Андалиб – булбул.

⁸ Гармрав – ишқ ҳарорати соҳиби.

⁹ Номий – помдор, таникли.

¹⁰ Яъни Аллох унинг қабрини нурга тулдирсин.

¹¹ Яъни Аллох бизга уларнинг шиорининг йуригини муъяссар қилсин, уларнинг изидан бориш йулини курсатамиз.

Байт:

Ки то булгай булар бир-бирлари бирла қарийн¹ булсун,
Самандарлар киби ишқ ути ичра ҳамниши:н булсун.

Бу таъриф қилган ишқ-у бу байон эткан аҳл-и ишқ маъшук вужуд-и бирла койим-дурлар ва бу адо топқан ҳолатга мансублуклари дойим. Ва ул маъшук ҳусндин иборат-дур-ким “Инна-ллоҳу жамийлун йухиббу-л-жамол”² андин хабар берур-ким, ишқ бу эътибор-у жалоли била ва бу ихтиёр-у истиқлоли била ҳусн саропарда-йи³ кибрийо-ву⁴ боргоҳ-и⁵ истиғноси⁶ бир банда-йи човуш-у⁷ бир камийна ҳалқабағуш-дур-ким⁸, ҳар қачон ҳусн султони маҳбублуғ никобларидин-у мастурлуғ хижобларидин чиқмоқ асбобин тузса ва зуҳур тажаллийси била жилва кўргузса, ул ну:р ошиқ-и маҳжур⁹ кузи равзани¹⁰ ши:шалари гавазн¹¹ кузи ши:шалари-дек ҳайрон килиб ишқ-и бебок аййори ул равзан йулидин узин кунгул маъмурасиға¹² ташлар ва ул маъмурада хароблиғ оғоз килиб, хирад-у ҳуш хайлиға қўзғалон сола ташлар. Ул маълум эмас-ким, ҳусн султонининг бу золим човуши бедодидин ул мулк аҳлининг мазлумлари неткай-у ҳоллари анинг ташаддуди¹³ суъу:батидин¹⁴ не йерга йеткай. Бо-вужуд-и бу ҳол ул кишварнинг асирлари ва ул мулкнинг қатл-у торож кўрган аҳли фазаъ-у¹⁵ нафирлари¹ ул жилва майидин маст-у

¹ Қарийн – ёнма-ён.

² Яъни Аллоҳ гўзаллиқни севадиган гузал.

³ Саропарда – сарой нардаси.

⁴ Кибрийо – улдувворлик.

⁵ Боргоҳ – қабулхона.

⁶ Истиғно – номухтожлик.

⁷ Човуш – лашкарбоши.

⁸ Ҳалқабағуш – қул.

⁹ Маҳжур – айриликдаги киши.

¹⁰ Равзан – ёрик.

¹¹ Гавазн – буги.

¹² Маъмура – обод маскан.

¹³ Ташаддуд – индидат олиғ.

¹⁴ Суъу:бат – қийинлик.

¹⁵ Фазаъ – қурқинч, фазаъ-и акбар – қиёмат даҳшати.

бехуд-у ул жамол тамошосидин волих-у² хайрон булиб, анинг хавосига машъу:ф-у³ анинг тамошосига мағлуб булурлар.

Эмдиким ул кишварни тасхир килди ва ул мулк ахлини йағмода асир этти. Йана ул султон жилвагоҳ фазо-йи Эраминин хилватгоҳ хафоси⁴ харамига майл этиб, хамул ну:р-у зулмат пардаларига йузланса ва жамол куйошин хамул шабандарруз⁵ ниқоб саҳобларига йашурса ва бу турктоз⁶ топиб мусаххар булган мулк ахлига ва бу катл-у торож кўруб бузулган кишвар элига ул тамошо хирмонидин⁷ ва ул назора имтидоди⁸ аршидин рустохезе тушлангай ва қийомате йузлангай-ким, жазаъ-и акбар⁹ вовайлоси ва ошуб-у фаззаъ-и махшар асафоси аларнинг ниҳодидин фалак-и гаддорга майл эткай ва бу сипехр-и давворга йеткай.

Бу ҳолате-дур-ким, мунунг шиддати тақрирдин нари ва суъу:бати тахрирдин ташқари-дур-ким, муни кўрмаган киши билмас ва мунга йетмаган бовар килмас-ким, хижрон-у фирок муиндин иборатдур. Ва ишкка маротиб-дур ва ул уч қисм била мунқасим булур. Аввалги қисм авом ишки-дур-ким авому-нос орасида бу машхур-у шойи:ъ-дур-ким¹⁰, дерлар: Фалон фалонга ошик булубтур. Ва бу навъ киши ҳар навъ кишига булсун, шагаб-у¹¹ изтиробларича лаззат-и жисмоний-у шаҳват-и нафсоний эмас. Ва бу қисмининг бийикрак мартабаси шаръий никоҳ-дур-ким, бари халойиққа суннат-дур-у мубоҳ¹². Ва пастроқ мартабасида нари:шонлиқ-у мушаввашлиқлар ва

¹ Шафир – фарёл.

² Волих – ишк мағдуби. Бу сузни “вола” деб укиш хато. Чунки “вола” позик ишак куйлакни ва газабдан кизишган кишини билдиради.

³ Машъуф – ута ошик.

⁴ Хафо – яширин ҳолат.

⁵ Шабандарруз – кундузда туи.

⁶ Турктоз булмок – турк чонкишининг мағдуби булмок.

⁷ Хирмон – махрум булиш.

⁸ Имтидод – давом этиш.

⁹ Жазаъ-и акбар – қиёмат фарели.

¹⁰ Шойи:ъ – сийилган.

¹¹ Шагаб – безовталиқ.

¹² Мубоҳ – шаръан жойиз.

бесомонлик-у нохушликларе-ким, зикри тарк-и адаб-дур ва байони беҳижобликқа сабаб.

Иккинчи қисм хавосе ишқи-дур-ким, хавосе ул ишққа мансуб-дурлар. Ул пок кўзни пок назар била пок йузга солмоқ-дур ва пок кўнгул ул пок йуз ошу:бидин кўзгалмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқ-и покбоз маҳбуб-и ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ. Ишқ аҳлининг покбозлари¹ ва шавқ-у нийоз аҳлининг назмтироз-у¹ афсонапардозлари² мутакаддиминдин³ андоқким назм бешасининг⁴ газанфари⁵ ва дард-у ишқ оташкадасининг самандари ва завқ-у ҳол⁶ водийсининг покрави Амир Хусрав Дехлавий-дур-ким, пок нафас-у гуфғори, пок алфоз-у маонийлик ашъори ишқ аҳлининг орасида ғавғо-ву важд-у ҳол анжумани фазосида алоло солиб-дур. Йана сўзи пок-у кўзи пок ишқ аҳлида мужаррад-у мунфарид-у⁷ бебок бу тоифанинг беназир-у адил-у токи фахру-л-милла ва-д-дин Шайх Ироқий-дур-ким, ишқ сифотиға муттасиф-дур⁸ ва “Ламаъот”и⁹ пок маъоний-у тарокибига¹⁰ мусанниф-дур.

Ва мутааххириндин¹¹ икки оламни бир дов била уйнаган мукаммиршевалар¹² покбози ва ишқ дайр-и фаносида ҳақиқат бодасидин маст риндлар¹³ ҳамрози шамсу-л-милла ва-д-дин Хожа Ҳофиз Шерозий-дур.

¹ Назмтироз – шоир.

² Афсонапардоз – дostonчи.

³ Мутакаддимин – “мутакаддим” (кадимги, олдин ўтган)нинг куплиги.

⁴ Беша – гўкай.

⁵ Газанфар – уроз, яъни эркак арслон.

⁶ Завқ-у ҳол – солиқнинг пок, яъни Ҳақ таолодан узга ҳеч нарса қолмаган кунгида илохий нур жилоланадиган онлар.

⁷ Мужаррал-у мунфарид – алоҳида макомга эга бўлган ягона шахс.

⁸ Муттасиф – сифатга эга.

⁹ Ламаъот – Ироқийнинг асари.

¹⁰ Тарокиб – “таркиб”нинг куплиги.

¹¹ Мутааххирин – охиригилар, кадимгилардан кейингилар.

¹² Мукаммиршева – киморбоз йулини тутган.

¹³ Ринд – такволор ва зоҳиднинг зидди. Юзакни қараганда амаллари ношаръий бўлиб қуришган киши.

Дунё ва охиратни бир оҳ ила ўртаган пок ошиқлар
 имоми ва мулк-у малакутда сойирлар¹ шайху-л-исломий
 ҳазрат-и муршидий ва маҳдумий² ну:ру-л-милла ва-д-дин
 Абдурахмон Жомий-дур наввара-ллоҳу маркадуҳу-ким агарчи
 алар васфи назмга нисбат берурдин йуқорирок-дур ва лекин
 ҳар услуб шеърда жаҳонгир-дурлар ва назмларида ҳар шеър
 бида ишқ ўтин оламга уруб-турлар ва шеърларида ҳар байт
 бида дард аҳли жон-у кўнгли оламин куйдируб-дурлар.

Йана ул ҳазрат-и Жом маҳаббатидин дуркашлар-у³
 иршоди сулу:кидин фонийвашлар-ким, дард-у ишқ таври
 адосида гуфторлари турк улусида ҳарорагомиз ва сорт
 хайлида офатангиз-дур, борининг ғарази гуфторлари
 иштиғолидин ва ашъорлари кийл-у қолидин бу ишқ изхори-
 дур ва барчанинг шавқ-у ано йолинидин ажз-у нийозлик
 ҳолати ва дард-у бало чокинидин су:з-у гудозга⁴ мубоҳоти⁵
 ўзи бу ишққа мансуб қилмок-дур, балки мағлуб билмак.
 Буйла кўрунур бу ишқ оламида ошиқликнинг саъб ҳоли ва
 машуқнинг муфрит⁶ васф-и жамоли ҳар йерида ҳар бирининг
 ажаб ҳолати-йу ғариб ҳайолоти ва ғоятсиз булжаблар-у
 ниҳоятсиз ранж-у таъаблар-ки йузланиб-тур ва анинг изхори
 лозим келиб-дур. Ул жумладин машуқ ҳусн-у жамолининг
 бениҳоятлиги ва ноз-у истиғносининг беҳадд-у ғоятлиги ва
 андоқ аҳвол-ким, мунга мувофиқ бўлмай, андин сўнг ошиқ
 дард-у шавқининг фаровонлиги ва ажз-у нийоз су:з-у
 гудозининг бепойонлиги ва ҳар уму:р-ким, мунга муносибдур.
 Йана иккаласининг бир бирига имтизожи-йу⁷ таркибидин ва
 ихтисоси-йу тарбиятидин вуқу:ъ топқан ҳолат адосида ва йуз
 кўрунган мушқилот имлосида-ким, ҳар бирида агар китоблар
 гасни:ф қилинса-ву мужалладлар тартиб этилса, хануз улча

¹ Сойир – сайр килувчи, кезувчи.

² -ий – -им.

³ Дуркаш – май куйкасини ичувчилар – Жомий маҳаббатидан баҳра олганлар.

⁴ Су:з-у гудоз – ёниб уртаниш.

⁵ Мубоҳот – фахрланиш.

⁶ Муфрит – ҳаддан ортиқ.

⁷ Имтизож – қотишув.

анинг адосининг ҳаққи-дур, таҳри:рга кетурмаг-у тақри:р
каламин сурмак мутагаййи:р кўрунур¹, балки мутаъаззир-дур².
Ва койинот бозорининг гавгоси-йу унсуриййот чорсусининг
алоласи бу такалум-у тараннум била-дур. Ва мунсиз инсон
каломи тана-дур жонсиз ва башар алфоз-у иборати чамане-дур
гул-у райҳонсиз. Сўз-ким, дард чошнийсидин³ ҳарорати
булмагай ва назм-ким ишқ ҳароратидин хиркати булмагай,
нурсиз шамъ бил-у сарварсиз жамъ гумон қил. Ҳосило-ким,
сўзга бу тарона-дур-у мундин ўзга барча афсона-дур. Ва сўз
ишқ сўзи-дур-у кўнгулда ҳайот нашъаси ишқ ўзи-дур.

Байт:

Сўз-ки маъносида ишқ ўти нишони булмагай,
Бир таҳарруксиз⁴ бадан англа-ки, жони булмагай.

Ҳикойат:

Мажнун ишқи ўти ҳажр-и жонгудозиға улашти, заъиф
баданига ул ҳароратдин иситма шуъласи туташти. Ҳар
муолажа-ким қилдилар суд этмади мараз⁵ ортти-йу иситма
кетмади. Чун бемор иши назъ⁶ ҳолиға йетти, биров ул ҳолдин
Лайлоға хабар этти. Парийвашни ул хабар ношод қилди,
девонасин сўрарга нома савод қилди. Қосид-ким⁷ ул номани
Мажнунга йеткуруб берди, руҳдин танда рамак⁸ йук эрди.
Меҳрибонлар-ким, номани мутолаъа қилдилар, беморга
истимоъидин⁹ асар билдилар. Ҳар ким-ки ани тақрор этар
эрди, ул нафасдин бемор танига руҳ йетар эрди. Ул дам-ким
иши хирз-у¹⁰ дуъодин утди, маъшук номаси хирз-у дуъо йерин

¹ Мутагаййи:р курунмак – эриш туюлмак.

² Мутаъаззир – узрли.

³ Чошний – маза.

⁴ Таҳарруксиз – ҳаракатсиз.

⁵ Мараз – касаллик.

⁶ Назъ – жон узилиши.

⁷ Қосид – даракчи.

⁸ Рамак – сўнги нафас.

⁹ Истимоъ – тинглаш.

¹⁰ Хирз – гумор.

гутти. Мари:з¹ заъфдин сихҳат топқунча такрор қилди, чун сихҳат, буйинга тумор қилди. Ишқ сӯзидин марази сихҳат топти ва ул сӯз такроридин бадани қувват.

Байт:

Ошиққа гарчи заъф-у маразлик дурур мизож,
Маъшук зикри ул маразига эрур илож.

Учинчи қисм сиддиклар ишки-дур-ким. алар Ҳақнинг тажаллийёт жамолига мазохир² воситасидин айру волиҳ-у мағлуб-дурлар ва ул мушоҳада беҳудлиғида алардин шуъур маслуб³. Шухудлари истиғроққа йеткан⁴ ва ул истиғроқдин истиҳлок⁵ макомин ҳосил этган. Агар ҳаводис йели сипехр⁶ гулшани аврокин⁷ учурса, аларға андин хабар йуқ ва анжум⁸ гулбаргларин ҳар сори совурса аларға андин асар йуқ. Ҳавосслари⁹ нокор тажаллийёт жамоли садамотидин¹⁰ ва шавклари номикдор ишқ хужуми ғалаботидин. Анбийо-йи мурсалин¹¹ йеткандин назарларин мақсуддин олмай ва малойнка-йи муқаррибин¹² уткандин назарларин ул сари солмай. Ҳоллари матлуб¹³ мушоҳада-йи жамоли ва иштиғоллари ҳам анинг мулоҳаза-йи санойи:ъ-у¹⁴ жамоли. Висол майи зуридин кунгуллари беҳуд-у маст, мутаъоқиб¹⁵

¹ Мари:з – бемор.

² Мазохир – “мазҳар” (зоҳир булиш урни)нинг кўплиги.

³ Маслуб – тартиб олинган.

⁴ Яъни Ҳақ таолонинг жамоли тамошосига гарк булган.

⁵ Истиҳлок – ҳалок булиш.

⁶ Сипехр – осмон

⁷ Аврок – “варақ”нинг кўплиги.

⁸ Анжум – “нажм” (юлдуз)нинг кўплиги.

⁹ Ҳавосс – “ҳосса” (ҳис узви)нинг кўплиги.

¹⁰ Садамот – “салама” (шикаст)нинг кўплиги.

¹¹ Анбийо-йи мурсалин – илоҳий китоб соҳиби булган пайғамбарлар.

¹² Малойнка – малак (фаришта)нинг кўплиги. Муқаррабин – “муқарраб” (яқинлашган)нинг кўплиги. Бу таъбирдан мурод Ҳақ таолонинг яқинлари булган: Жаброил, Азроил, Микоил ва Исрофилидир.

¹³ Яъни Ҳақ таоло

¹⁴ Санойиъ – “санъат”нинг кўплиги.

¹⁵ Мутаъоқиб – кетма-кет.

тажаллийот сагватидин¹ аъзоларида шикаст. Васл бодасидин ўзга рухларига ком йук ва Ҳақ мушоҳадасидин ўзга кўнгулларига ором йук. Булар-дур ишқда васлдин ком топқан ва "ъинда малийкин муктадир"² мақомида ором топқан. Ва бу тойифани восиллар³ деб-дурлар, ишқдин васл мақсуди хосиллар.

Ҳикойат:

Ҳаж шарафин хосил қилган машойих-у авлийо ғалайҳит-тахийят ва-д-дуъо Арафотда муножот қилиб, ҳар қайси бир мурод истар эрди ва ўзлари учун бир тилак тилар эрди. Ва кўпнинг дуъоси бу эрди-ким, Илоҳий, бизга тавфиқинг бирла ҳамроҳинг бер ва ўз ҳақиқатингдин огоҳлиг. Ва кутбу-с-соликин ва султон-ул-ъорифин ирфон тарийқида авлийодин мумтоз Шайх Абу Саъид Ҳарроз қуддиса сирру:ху-л-азийз оғзида сукут муҳри зоҳир ва жамол-и тажаллийотқа мустағрик-у мутаҳаййир⁴ туруб эрди, кузин осмонга уруб эрди. Биров деди-ким, йо шайх, дуъо бу маҳалда макбул-дур ва бори машойих дуъога машғул. Сен нечук дам урмассен ва дуъо раҳнин ижобат майдониға сурмассен? Шайх қуддиса сиррих деди-ким, ҳар не бу халойиқ дуъо била тилайдурлар, борини манга берибдур, балки ортуғрок. Андин не истай-у дуъо қилиб не тилай?! Алар-ки, огоҳлиг тилайдурлар, манга мағлуб бир замон гафлат-дур ва ўз холиға эврулгали бир нафас муҳлат-дур-ким, анинг вужуди тажаллийси садамоғидин бетоб-у гавонмен ва ул оғир йук остида хасдек нотавонман-ким, анинг жамоли ҳайратидин ўзумдин хабарим йуктур-у ўзлугумдин асарим йуктур.

Ишқнинг ғойаги бу йергача-дур ва ошиққа васлнинг ниҳойаги бу сузни дергача-дур. Бу ошиқлар-ким, Ҳақ оллинда қабул аҳли-дурлар ва тарийқат машойихи истилоҳотида

¹ Сагват – қудрат.

² Яъни қудратли Малийк ҳузурита (Камар сураси, 55-оят). Малийк Ҳақ таолонинг исмларидан бири.

³ Восил – васлга эришган

⁴ Мутаҳаййир – ҳайратланган

вусул аҳли-дурлар, буларни тенгрига ошиқ деса бўлур
маҳбуб ҳам ҳақга толиб от қўйса бўлур матлуб ҳам.

Рубоъий:

Бу йерга йетурса бандасин лутф-и илоҳ
Таҳқиқ билур ҳар киши-ким, бор огоҳ-
Ким топмас анинг олтида мавжуд сивоҳ,
Ул қолди-йу тенгри қолди Оллоҳ Оллоҳ.

Ошиқнинг ишки камолга етказ, у орифлик мартабасига кўтарилади, илоҳий маърифатдан огоҳ бўлади. Ориф мавжудотнинг гайб оламидаги маъно ҳолатини мавжудот воситасида ёки бевосита идрок қилади. Ҳақиқатни мажоз орқали кўра билиш покбоз, яъни шахвоний ҳислардан пок бўлиб, фақат ҳусн тамошоси билан чекланган ошиқларга хос. Ҳақиқатни бевосита идрок қилиш сиддикларга хос. Ориф маърифат гарийқидан сўнг бир неча ҳолатни бошидан кечириб, валийлик¹ мартабасига эришади. Бу ўринда “валий” валийу-ллоҳ, яъни Ҳақ таолонинг дўсти деган маънодадир. Ҳазрат-и Навоий ўз давригача мавжуд бўлган валийларни ўзининг “Насойиму-л-маҳабба мин шамойими-л-футувва” асарида тавсиф қилган. “Насойиму” “насийм” сўзининг кўплиги. “Насийм” эсин, яъни кишига ёқадиган тарзда эсадиган елдир, “л” аниқлик кўмакчиси (таъриф ҳарфи) бўлиб, қараткичли иборада, яъни “фалоннинг фалони” ва “фалон фалони” деганда қаралмишга ортирилади. “Насойиму-л-маҳабба” муҳаббат еллари демакдир. Ҳозирги муҳаббат сузи араб ва мумтоз ўзбек тилларида “маҳабба” ва “маҳаббат” шаклларида ишлатилади. Бинобарин буни “Насойиму-л-маҳаббат” дейилса ҳам хато бўлмайди. Матбуотда бундай ибораларда қараткич таркибидаги “у”ни “л”га қўшиб, “насойим ул-муҳаббат” ва аксинча қаралмишга тегишли “л”ни қараткичга қўшиб, “насойимул муҳаббат” тарзида ёзиш

¹ “Валий” ҳозирги тилда “валиё” шаклида оммалашган. Бу “валий”нинг кўплиги бўлиб, мумтоз ўзбек тилида “валийлар” маъносига ишлатилган.

оммалашган. Хатто бундай ибораларда аниқлик кўмакчисининг бошқа ўринда ишлатиладиган “а” билан бошланадиган шакллари ҳам “Насойим ал-муҳаббат” тарзида ишлатилмоқда. Бу анъана купол хато ҳисобланади. “Мадийнату-ш-Шош”ни “мадианат аш-шош” ва “ал-жомийъу-с-саҳийҳ”ни “ал-жоме ас-саҳеҳ” дейиш мазкур турдаги хатолардандир¹. “Шамойим” хушбўй хид маъносидаги “шамийм” сузининг кўплиги. “Футувват”нинг лугавий маъноси йигитлик. “Йигитлик” деганда жавонмардлик, мурувват ҳам тушинилади. Истилоҳда валийларга хос бир фазилатни билдиради. Бу фазилат ўзини ҳаммадан кичик тутмоқ, кек сақламамоқ, ўзгаларга фақат яхшилик қилмоқ, хатто ёмонликка ҳам яхшилик билан жавоб бермакдан иборат. “Мин” “-дан” маъносидаги олд кўмакчидир.

“Насойиму-л-маҳабба мин шамойими-л-футувва”нинг сўзма-сўз лугавий таржимаси “йигитликнинг хуш исларидан муҳаббатнинг эсинлари” бўлади². Бу номнинг маънавий таржимаси “футувват атридан аниқган муҳаббат эсинлари” бўлади. “Футувват” Шарқ тиллари учун умумий истилоҳ бўлгани учун таржима қилинмайди, зарур бўлганда изох берилади. Бундай истилоҳларни Ғарб шарқшунослари ҳам ўз тилларида муодили бўлмаган тақдирда уларнинг лугавий таржимасини бермасдан узича қолдириб, уларга изох берадилар.

---

¹ “а”-нинг “л”си с, т, д, ш, р, з, л, н говушларининг олдида келганда шу говуш шаклини олади.

² Бундай таржима купинча ибора ёки жумла мазмунини ифодаламайди. Шунинг учун бу услубдан фақат тил уқитишда фойдаланилади. Айни жараёнда маънавий таржима ҳам берилади. Бундан тил урганувчи ўрганаётган тил билан она тили орасидаги гафовутни билиб олади ва хатосиз тугри таржима қилишни ўрганади. Омма учун қилинган таржималарда лугавий таржима берилмайди. Таржимада лугавий таржима билан чекланиш тилбузарликларга олиб келади. “Аллома”ни “комусий олим”, “ош қилди ёки пиширди”ни “тайёрлади”, “вирус касал кузайди”ни “чакиради”, “душга тушди”ни “қабул қилди”, “шартнома шартлари”ни “шартномавий режа” дейишлар мазкур хато натижасидир. Таржиманинг мундан ҳам ёмонроғи сузининг таркибий таржимасидир. Жонворлар тўдаси, галасини “ҳамжамият”, “раёсагдош”ни “ҳамране” дейиш шу хатонинг маҳсулидир.

Ҳазрат-и Навоийй мақсадга эришган соғлом¹ сулук аҳлининг фазилатлари ҳақида “Насойиму-л-маҳабба мин шамойиму-л-футувва” да шундай дейди:

Бу тойифа сулу:кида муқаддама тамҳи:ли

Қола-ллоҳу таборака ва таъоло ва ла-қад каррамно бани: Одама ва Ҳамалноҳум фи-л-барри ва-л-бахр² ва қола-ллоҳу таъоло инно ъаразно-л-амоната ъала-с-самовоти ва-л-арзи ва-л-жиболи фа-абайна ан йаҳмилнаҳо ва ашфақна минҳо ва ҳамаллаҳо-л-инсон³.

Бу тақди:р била андоқ таҳқи:к булди-ким Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло махлу:қотда бани: Одамдин шарифроқ ва бийикрак халқ қилмайдур⁴, невчунки маърифату-ллоҳ ганжининг ами:ни ва маҳрами ул-дур.

“Кунту қанзан махфийан фа-аҳбабту ан уърифа фа-халакту-л-халқа ли-уърифа”⁵. Ва чун бу махлу:книнг⁶

¹ Солиқлик, суфийлик ва мугасаввиқлик даъвосини қилувчи шахс ва тойифалар орасида носоғлом акийда ва амаллар билан машғуллари ҳам бор. Бунинг сабаблари илмий маълумотга асосланган бўлмастик, туғри фикр юритмаслик, хурофотпарастлик натижаси бўлмиш залолат ва шухрат, бойлик, мансаб учун буладиган фирибгарликдир.

² Яъни Биз одам болаларига қарам қилдик ва уларнинг эҳтиёжини қондиришни қуруқлик ва денгизга юқладик (Аҳзоб сураси, 72-оят). Инсонга қилинадиган қарам, унинг яхшию ёмонига барча неъматларни миннатсиз беришдир. Ҳазрат-и Навоийй “Махбубу-л-қулуб” да инсоннинг инсонга қарам ҳақида шундай дейди: Қарам бир жафоқашнинг шиддати юкин қугармак-дур ва ани ул суъу:батдин утгармак-дур; бировнинг меҳнати хори ҳамлин қабул қилмоқ ва ул тикал нуғидин гул-дек очилмоқ ва ул қилгани тилга келтурмамак-у оғизга олмамоқ ва ул кишига миннат қуймамоқ-у анинг йузига куз солмамоқ. Қарам сифати ақраму-л-ақрамин иши-дур, соҳибқарам киши Ҳақнинг бу сифатига мутобиъ киши-дур.

³ Чиндан ҳам биз амонатни (тоатни) осмонларга, ерга, тоғларга гақдим қилдик. Улар буни уларига ортишдан тийиндилар, ундан қурқдилар. Инсон уни уз устига олди. Бу оятнинг “иннаҳу қона залуман жаҳула” (Чиндан ҳам у (узи узига) ута зилим ва нодондир) даъвои бор. Ҳазрат-и Навоийй буни келтирмайди. Бундан мақсад Ҳақ таоло инсонни жасур қилиб яратганини таъкидлашдир.

⁴ Халқ қилмоқ – яратмоқ.

⁵ Яъни Мен яширин ҳазина эдим, танилишни истадим ва танилишим учун яратдим (қудсий ҳадис).

⁶ Яъни инсоннинг

зотларида башарийятни дохил қилди¹. Башарийят муктазоси била алардин нописанд ишлар вужуд тутти. Мунунг ислохи учун баъзи бир гузида² баъдалари бошига нубувват³ тожин қўйуб, белига ҳидойат камарин боғлаб, бу махлуқотнинг⁴ амру наҳйига ўз оллидин махқум-у буларга ҳоким қилди ва Қалому аҳком алар учун нозил қилди то ул маърифатга аларни далолат қилдилар. Чун бу махлуқлар анинг асмо-ву⁵ сифотининг мазохир эрдилар ва ҳар сифатга муттасиф эрдилар, ҳар қайси ўз қобилийятига кўра ул сифатқа муносиб-ки, анга мазҳар эрди, тараққий-у тафовут зоҳир қилдилар ва зотларида башарийят голиб эркан жихатидин мухғалиф адйон-у⁶ милал орага тушти. Ул замонгача-ким, халқнинг ашаддий-у аглази⁷ аъроб эрдилар, балки алар орасида Қурайш-ки, аларнинг ҳидойати учун Ҳазрат-и Рисолат саллалоҳу ʼалайҳи ва салламни-ки, мурод офари:нишдин ул ҳазратнинг шариф-у пок зоти эрди. ҳабиблиғига муттасиф килиб ул гумроҳлар ҳидойатиға йиборди ва аҳқомин ул Ҳазратқа нозил қилди. Чун анбийонинг ашрафи эрди, қавм-и ақвомнинг ашадди, ҳар

¹ Чун ... дохил қилди – дохил қилгач.

² Гузида – танланган.

³ Нубувват – набийлик, яъни пайгамбарлик.

⁴ Бу ерда “махлуқ” инсон маъносида

⁵ Асмо – “исм”нинг, сифот – “сифат”нинг, мазохир – “мазҳар”нинг кўплиги.

Жисм оламида бор бўлган, бор ва бор буладиган ҳар бир махлуқотнинг оти Ҳақ таолонинг чексиз илмида, шарият таъбирича лавҳ-и маҳфузда маъно ҳолатидаги оти ва шу отга тааллуқли сифати бор. Мана шу маъно ҳолатидаги от “исм” дейилади. унга тегишли хосса сифат дейилади. Ҳар бир махлуқ мазкур маънавий исм ва сифатнинг мазҳари, яъни зоҳир бўлиши, жисман бор бўлиш ўрнидир. Бу исму сифат маъно оламидан тажаллий қилади, иниб жилоланади, маъданда маъдан, усимликда ўсимлик, ҳайвонда ҳайвон нафсини, яъни қувватини ҳаражатга келтиради, жонлантиради. Инсонда мазкур нафслардан ташқари “нафс-и нотика” деб аталган ақл ва нутқдан иборат нафсни ишга солади. Ҳар бир махлуқ қобилиятига яраша уз исмига мувофиқ шаклни олиб мазкур сифат билан муттасиф бўлади, сифатланади. Масалан, “Алийм” исми тажаллий қилган киши қобилиятига яраша илм сифатиға, “Қаҳҳор” исми тажаллий қилган киши қаҳр сифатиға эга бўлади. Бу хилкат кишилар орасида тафовут пайдо қилди.

⁶ Адйон – “дйин”нинг кўплиги.

⁷ Аглаз – ута қулоқ.

ойина-ким, нозил булган калом конуни била шари:ъат ахкомин андоқ-ким шарти эрди тузди ва ботил милални орадин чикарди ва қобил миллатни ул маърифатга мушарраф қилди, андоқки киром асҳобидин-ки, бу давлат-у саодатга фойиз эрдилар, бири ўз ҳолидин хабар берур-ким. “лав кашафа-л-ғито‘у мо издадту такина”¹.

Ва чун ул Ҳазрат салла-ллоху ъалайхи ва саллам анбийонинг хотами эрди ва андин сўнгра нубувват эшиги боғланди. ҳар ойина-ким, ноқислар тақмилига умматининг қомил-у олимларини маъмур этти-ким, бурунги анбийо ўрнига ихдо қилгайлар ва йулдин чиққанларга йул қўргузгайлар-ки. “ъулама:‘у умматий ка-анбийа:‘и бани: Исра:‘ил² ва айзан³ “ал-ъулама:‘у варасату-л-анбийа:⁴ аходиси⁵ андин хабар берур. Ва ул Ҳазратдин сўнгра бузургвор асҳоби ризвону-ллоҳи таъоло ъалайҳим ажмаъин ҳалойикқа бу раҳнамоёлиғни бажо келтурдилар ва Ҳақ субҳонаҳу ва таъолога йул қўргуздилар. Ва ул соҳибдавлатлардин сўнгра бу умматининг машойихи-йу авлийоу-ллоҳ қаддаса-ллоху таъоло афвоҳаҳум бу иршодга иштиғол қўргуздилар. Ва ваъда бу-дур-ким. олам инқирозиғача-ким, бу миллат-у шари:ъат сирот-и мустақим бўлғусидир.

Бу тойифа-ким, вилоят-у қаромат аҳлидурлар ва ҳалойикқа иршод-у ихдо қилурлар. муборак зотларининг баракоти бу миллат аҳли бошидин кам бўлмағай.

Бу тойифанинг аъмол-у афъол ва муъамалот-у рийозотидин баъзини зикр қилмоқ

Буларнинг аввал ишлари тавба-дур-ким, Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло барча манҳий⁶ ишлардин аларга ижтиноб қаромат қилгай.

¹ Яъни парда очилганда ҳақиқат билимим ортгандан ортар эди.

² Яъни олимлар бани Исроил пайгамбарларидек умматимдурлар.

³ Айзан – яна.

⁴ Яъни олимлар пайгамбарларнинг ворисларидурлар.

⁵ Аходис – “ҳадийс” нини кўплиги.

⁶ Манҳий – наҳи қилинган, яъни қилма деб буюрилган

Ва андин сунгра лукма хиллийяти-ким¹, ул бобда улча мумкин-дур, саъй килурлар. Ҳар ойина “ал-ка:сибу хаби:бу-глох” мазмуни била кибор-и машойих баъзи санъатларга² иштиго килиб-дурлар.

Ул жумладин Шайху-л-машойих Шайх Абу Саъид Харроз қаддаса-ллоху ру:хаху-л-ъазиз эрди-ким аларни машойих Камару-с-суфийа³ деб-дурлар. Ва шайху-л-ислом муқарраб-и Ҳазрат-и Ёрий Хожа Абдуллох Ансорий қаддаса-ллоху ру:хах. Машойих габакотин-ким, битиб-дурлар. жамиъ авлийоул-лоҳдин-ким, зикр килиб-дурлар, барчадин аларни курак васф килиб-дурлар ва мартабаларин бийкрак тутуб-дурлар. Алар утук тикарга мансуб-турлар. Ва Шайх Муҳаммад Саккоқ қуддаса сирру:х-ким, ўз замони машойихининг йағонаси эрмиш, пичокчиликқа мансуб-дурлар. Ва Шайх Абухафс Ҳақод қаддаса-ллоху ру:хах темирчилик килиб-дурлар. Ва Шайх Абубакр Хаббоз қуддаса сирру:х этмакчиликка⁴ машхур-дур. Ва Шайх Абульаббос Омилий қуддаса сирру:х-ким, ўз замонининг кутби-йу гавси эрмиш ва султон-и тарийқат Шайх Абусаъид Абдулхайрнинг хирка⁵ пийри эрмиш, қассоблик килиб-дур. Ва Шайх Иброҳим Ожурий-ки, хишт авалаб-тур. Ва Мирчашин Сафолфуруш-ки Хуросон элининг пийри эрмиш, дошгарлик килиб-тур. Ва Шайх Абулҳасан – музайин. Ва Шайх Бунон – ҳаммол. Ва Шайх Абулҳасан – нажжор⁶. Ва Мутааххир машойихидин замонининг йағонаси ҳазрат-и Хожа Баҳоуддин қаддаса-ллоху ру:хаху-ъазиз камхо⁷ нақшини

¹ Хиллийят – ҳалоллик.

² Яъни касиб Аллоҳнинг севимли кишисидир.

³ Санъат – ҳунар.

⁴ Камару-с-суфийа – суфийлар оёи.

⁵ Этмакчи – нонвой.

⁶ Хирка – дарвешларнинг қурак чопони Пийр лаёқотли топиб, муридликка қабул қилган толибга хирка кийдирган.

⁷ Нажжор – дурадгор.

⁸ Камхо – кимҳоб.

богламокка машхур-дурлар. Ва сойир машойих-и кибордин ҳам кўпи ҳалол лукма касбиға муздурлук¹ килиб-турлар, ўтун ташиб-турлар. Ва ҳалол лукма бу ишда куллий-дур-ки², ондин фазл-у маърифат зойанда бўлур³. Ва бир шубҳалик лукма онча гийралик келтирур-ки, кўп вақт онинг ислоҳиға машғул бўлуб, маълум эмас-ки, дафъи не навъ суврат боғлар.

Ондин сунгра шарият риёйати-дур-ки, ул жоддада⁴ истикомат⁵ бўлғай ва улча мумкин-дур ондин кадам тажовуз қилмағай.

Шайху-л-ислом қаддаса-ллоҳу ру:ҳаху-л-ъазиз деб-дурлар-ки, ҳар нимадин бир миқдорни олсалар, бир миқдори қолур. шариятдин ўзга-ки, бир миқдори ондин кам бўлса, ҳеч нима қолмас. Бу тойифанинг шарият риёйати ва суннат мутобаъатидин улуғроқ ишлари йўқ-тур. Ул ишда русу:х-у⁶ истикоматдин душворроқ⁷ амрлари-ким⁸, ҳазрат-и Рисолат салла-ллоҳу ʼалайҳи ва салламдин манқул-дур-ким⁹, бир сабоҳ ул Ҳазратнинг муборак маҳосинларида¹⁰ неча тук оқ курдилар-ки, бурунги кун йўқ эрди. Таажжуб йузидин тафаҳхус қилдилар¹¹ эрса, ул Ҳазрат буйурдилар-ки, ўтган кеча Ҳуд су:раси мулоҳазасида “фа-стаким камо умирта”¹² ойатида тааммул қилур¹³ эрдим. Онинг суъубатидин бу воқия бўлуб-дур. Ва ул Ҳазратнинг суннатларининг риёйати ва онда

¹ Муздурлук – ёлланма иш.

² Куллий – тулик камровли.

³ Зойанда бўлмок – тугилмок, келиб чикмок.

⁴ Жодда – йўл.

⁵ Истикомат – амални оғишмай мустаҳкам туриб бажариш.

⁶ Русу:х – мустаҳкам туриш.

⁷ Душвор – қийин.

⁸ Амр - иш.

⁹ Манқул – нақл қилинган.

¹⁰ Маҳосин – соқол.

¹¹ Тафаҳхус қилмок – сурингирмок.

¹² Яъни сенга буйурлганидек оғишмай мустаҳкам тур.

¹³ Тааммул қилмок – мулоҳаза қилмок.

истикомат-ки, филҳакика Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло амрининг риойати-дур ва ондин душворроқ нима мугассаввар эрмас-дур. Бу риъоят-у истикомат сойир-и сунанда-дур¹ ва умдалари-ки², фаройиз-дур-у³ ислом аркони-дур. Ва апинг аввали шаҳодат калимаси-дур. Ва “ал-ҳақ” жамий авлийоу-ллоҳ-у машойих қаддаса-ллоҳу таъоло арвоҳаҳумнинг зикрлари, хоҳ хафий-у хоҳ жаҳр⁴, ул таркиб-дур, балки ул калима-ки, мудоваматини ул йерга тегуруб-дурлар-ки, бир лаҳза ондин ғофил, балки бир турфату-л-ъайн⁵ ондин ғойиб бўла олмаслар. Ва андоқ машъу:ф-у мастағрак бўлуб-дурлар-ки, баъзи бу калимани эшиткач, беҳуш бўлуб йиқилиб-дурлар. Ва баъзининг ҳам бу калима истимоъидин руҳлари муфорақат қилиб-дур⁶.

Ва йана бири салавот-и хамс-дур-ки, ул навъ-ки бу тойифа адо қилиб-дурлар, ақл қошида муҳол кўринур. Ва ул жумладин, шайх Ҳусан Мансуру-л-Ҳаллож қуддиса сирру:х-дур-ки, бовужу:д-и ул даъволар-у бовужу:д-и салавот-и хамс адосидин бошқа бир кечалик кундузликта Шайху-л-ислом қуддиса сирру:х деб-тур-ки минг рақъат нофила гузорлар⁷ эрди. Ва аларга қатл бўлган қулнинг кечаси беш йуз рақъат адо қилиб эрдилар. Ва султону-л-ъорифин Шайх Абу Йазид Бистомий қуддиса сирру:х намоз қилса эрдилар, қаъқабаларнинг⁸ кўкси сўнгаларидин чиқар эрди. Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло ҳайбатидин-у шарийъат таъзимидин. Ва ҳозир халқ эшитурлар эрди. Ва Шайх қуддиса сирру:хни баъзи машойих таън қилиб-дурлар-ки, намоз қилмас. Алар

¹ Сойир-и сунан – суннат йулида юрвчи; сойир – кезувчи; сунан – “суннат”нинг куплиги.

² Умда – бош, асосий.

³ Фаройиз – “фарийза” (фарз амал)нинг кўплиги.

⁴ Хафий зикр – овозсиз зикр. Жаҳр – овозли.

⁵ Турфату-л-ъайн – қуз очиб юмгунча.

⁶ Яъни жон берибдурлар.

⁷ Гузорламок – утамок.

⁸ Қаъқаъа – кирсиллаш.

деб-дурлар-ки, намоз килурда манга бир ҳол вокниъ булур. Сиз ҳам мулоҳаза килинг, агар ул ҳол биля намоз жойиз булса, килайин. Мулоҳаза қилиб-турлар “Аллоҳу акбар” деб такбир-и таҳрима боғлагандин сунгра, ҳар туки губидин бир катра кон бош уруб-тур.

Йана бири закот-дур. Бу тойифа дунйо таркини ихтийор қилиб-дурлар. Алардин йуздин бири соҳибнисоб¹ булмаслар-ким, атарға закот фарз булғай. Баъзи-ки, булсалар ҳам гамомин Тенгри йулига сарф килурлар ва миннат жошлариға тутарлар.

Шайх Абубакр Шиблий қуддиса сирухдин бир факиҳ суруб-тур-ки, закот адоси не навъдур? Шайх деб-турлар-ки, санга фарз булур закотни-му дейин? Йо манга фарз булур закотни-му дейин? Айгиб-дур-ки, манга булур закот қайси-дур ва санга булур закот қайси-дур? Шайх деб-дурлар-ки, санга булур закот ул-дур-ким, ҳар йуз дирамдин беш дирам Тенгри йулида бергайсен. Манга булур закот бу-дур-ким, ҳар йуз дирамдин йуз беш дирам Тенгри таъоло йулида бергаймен. Деб-дур-ким, йуз дирам-ким, берилди, йана беш дирам недур? Шайх деб-дурлар-ки, ул беш дирамни бурч қилиб, ул йуз дирам берган шукронага берилғай. Ва бу Ҳазрат-и амиру-л-му’минин Алий мазҳабидур, ьалайҳи-с-салават ва-с-салом.

Йана бири рӯза-дур-ким, сойир халойиқ фажр тулуъидин кунас² гурубигача йемак-у ичмакдин ва мубошаратдин³ имсоқ килурлар⁴. Бу тойифа анга қуш килурлар-ким⁵, андоқ-ки, йемак-ичмакдин буғузга савм буйурғайлар. Жамиъ аъзога уз килур феълларидин рӯза буйурғайлар. Кузга номашруъ нимага боқардин ва кулоққа номашруъ ун эшитурдин ва ойоққа номашруъ кадам урмоғдин, иликка номашруъ нимага

¹ Соҳибнисоб – моли закот фарз булган миқдордаги киши.

² Кунас, кунаш ва гунаш – қуёш.

³ Мубошарат – жиисий алоқа.

⁴ Имсоқ килмоқ – тийинмоқ.

⁵ Қуш килмоқ – гиришиб амал килмоқ.

тегмакдин ва ало ҳазо жами:ъ аъзога бу дастур била. Ва бовужу:д-и бу суъ:батлар барчадин саъброқ кунгул рӯзасидур-ки. Ҳақ субҳонаху ва таъолодин ўзга ҳеч нима хотирға кечмамак-дур. Ва бу рӯзани доимий кунгулга буйурурлар.

Ислоннинг бу мазкур бўлган тўрт рукни такмил топқандин сўнгра ҳаж-дур-ки, сойир халойикка шарт иститоъат¹ ва амн-и тарийк-дур². Ва бу тойифага амн-и тарийк Ҳақ таъоло мулкида-дур, йаъни: ҳар йер-ки, Ҳақ субҳонаху ва таъоло мулки-дур, анда асрағучи ўзи-дур. Ва иститоъат анинг хизона-йи карами-ки, ул йўлга бовужу:д-и ул тўрт рукннинг мазкур бўлган риъойати бу навъ амн-и тарийк-у иститоъат била қадам урарлар ва таваккул³ била ул йўлни қатъ қилурлар⁴.

Йана бовужу:д-и шарит:ъат риъойати тарийкат одоби-дур-ки, бу тойифа маръий тутарлар⁵. Ул адаб-дур-ки, йахши-йў йомонға ва улуг-у кичикка бажо келтирурлар, андоқки, барча халқдин ўзларин кичик-у кам тутарлар ва барчага хидмат ҳузурида бўлурлар, ҳаттоки, ўз фарзандларига ва ходим-у мамлукларига-ки⁶, ҳар неча алардин бекоидалиғ кўрсалар, хушу:нат била аларға сўз демаслар, балки насихатни йумшоғ-у чучук тил била қилурлар, ҳатто ўғриғача.

Манку:л-дур-ки, Ҳазрат-и Хожа Абулвафо-йи Хоразмий қаддаса-ллоҳу ру:ҳаҳ бир равзан йоруғлуғида ўлтуруб, мутолаъа қилурлар эрмиш. Бир ўғри анғдиб, аларнинг дасторини сирмаб-дур. Алар ўзлари тарафидин тутуб-дурлар ва ўғри изтироб била тортар эрмиш. Алар дер эмишлар-ки, ҳе ва-ллоҳ, эски ва йиртик-дур. Сизнинг ҳеч ишингизга йарамас. Бу сўзни муқаррар қилиб-дурлар. Ўғрига асар қилмай тортар эрмиш. Хожа ожиз бўлгандин сўнгра дасторни қўйабериб демишлар-ким, сизга айттуқ, инонмадингиз, очканингизда кўргунгуз-дур. Ўғри нарироқ борғач, очиб кўрса. Хожа деган-

¹ Иститоъат – етарли маблагга эга булиш.

² Амн-и тарийк – йул хавфсизлиги.

³ Таваккул – ўзни на амалини Ҳақ гаоло илтифига тошириш.

⁴ Қатъ қилмок – босиб ўтмок.

⁵ Маръий тугмок – риоя қилмок.

⁶ Мамлук – қул.

дек, бағойат эски ва пора-пора, ташлаб-дур. Хожа билиб-дур-ки, кургач, ташлағуси-дур, кейнича бориб, дасторни олмишлар ва бошлариға чирмарда ўз-ўзлари бирла дер эрмишлар-ки, ҳар неча айттуқ-ки, йарамас, инонмаслар ўзлари кўрмагунча ташламадилар.

Йана бовужу:д-и бу навъ адаб сахо-йи муфрид-дур-ки¹, ани бу гойифа “базл-и мавжу:д”² дерлар-ки, ҳеч нималарини ҳеч кишидин аймамаслар. Манқул-дур-ки Хожа Абунаср Порсо қаддаса-ллоҳу ру:хоҳу-л-ъази:знинг Балҳда бир йахши отлари бор эрмиш ва ҳокимнинг хотири кўп ул от сари мойил эрмиш. Аммо тиламас эрмиш-ки, шойад Хожанинг муборак хотирлари ҳам анга нобаста эркин. Бир кеча икки ўғри иттифок қилиб тавилани тешиб, ул отни йешиб чиқариб элтиб-дурлар. Тонг эрта маълум қилғач муридлар-у мулозимлар изтироб бирла келиб. Хожага арз қилиб-дурлар. Хожа деб-дур-ки, биз оз минар эрдук, элтган кишиларга биздин дарбойистроқ³ эркан-дур. Асхоб ҳокимга арз қилурлар. Ҳоким ул тамаъиға-ки, шойад бу васила била Хожадин тиласа бўлғай, туш-тушдағи йўлларга кишилар чоғтуруб, ўғриларни тутуб, бир улуг навқаридин Хожа хизматига йуборур, икки кўхистоний⁴ ўғри била. Асхоб айтурлар-ки, ҳоким ўғрини тутуб, отни фалон улуг навқаридин йибораб-дур, ташқари-дурлар. Хожа дерлар-ки, кирсун. Ул навқар киргач, Хожа таъзим учун қўпарлар ва ани ўлтуртурлар. Ул киши мулозимларига ишорат қилур-ким, ўғриларни кийурурлар. Илиглари боғлик. Алар ҳам киргач, Хожа ҳамул дасту:р била қўпарлар ва аларни ўлтуртурлар-у илигларин йештирурлар ва сўрарлар-ки, қайдалиғсиз? Дерлар-ки, кўхистонлик. Сўрарлар-ки, холо, ул йон озим эрдингиз? Дерлар-ки, бале. Дерлар-ки, магар йайағ эрдингиз? Дерлар-ки, бале. Дерлар-ки, қўпунг, ул от сизга дарбойистроқ, олинг-у

¹ Сахо-йи муфрит – ута сахийлик.

² Базл-и мавжуд – бор нарсани аямаслик.

³ Дарбойиста – керакли.

⁴ Кўхистоний – тоғлик.

боринг! Ҳоким навқаридин ҳокимга миннатдорлиг била узр қўлуб йиборурлар.

Йана ҳилм-у бурдборлиг-дур-ки¹, бу тойифага ҳар кимдин ҳар шиддат йетишса, алар лутф-у мудоро била ўтқарурлар ва муқобалада минатдорлиг била узр қўларлар. Ул жумладин азизе эрди бу тойифанинг каммалидин² ва ҳазрат-и Мавлоно Муҳаммад Таболагоний қуддиса сирру:ҳнинг кибор асҳобидин эрди ва фақирнинг алар хидматида кўп иродатим бор эди. Ва алар йахши ун самоъиға машъу:ф эрдилар. Муганнийс³ бор эрди, хушовоз аммо кичик ёшлиг ва девонасор-у⁴ шўх эрди. Мажлисда ўлгура турғач секриб, ул азизнинг буйниға миниб, айоғин депсар эрди. Алар рифк-у мудоро била айтур эрдилар: хордингиз эркин тушсангиз ҳам сиз билурсиз. Эл маломат килдилар эрса, алар манъ килдилар-ки, ул ажаб қарам-у эҳсон қила-дур-ки. айтмай-дур-ки. қул. ташқари бозорға ушбу дастур била мени элт! Агар деса эрди. элтмоқдин узга не чора бор эрди?!

Йана ризо-дур-ки ҳар не Ҳақдин келса-йу ҳар ким сабаб бўлса, мусаббибдин⁵ узга кишини орада қурмағайлар ва ризо изхоридин узга алар тилиға-йу қунглиға кирмағай. Ҳам ушбу мазкур булган азизнинг бир ўғли бор эрди, бағойат қобил, хусн-и халқи-йу хусн-и хулқи бағойат қамолда ва бир йолғуз угул эрди. Қазоро бемор булди ва печа қундин сунгра Генгри ҳукмин бутқарди. Бир шаҳр халқи шоҳдин гадоғача ул сабабдин мотамий эрдилар. Ул азизнинг холиға-ву либосиға тағайур вокиъ булмади. Мотамийларға қунгул бериб, Ҳақ ризосиға тарғиб қилур эрдилар то кўтардилар-у мадфанга элттилар. Узи қабр ичига кириб азиз фарзандни шаръ ваҷҳи била қабрда қуйуб, маҳфират дуоси қилиб чиқти ва сузи бу эрди-ким, “разийно би-қазои-ллоҳ таъоло”⁶. Ва шаҳр халқи, акобир-у ашроф барча лол эрдилар.

¹ Бурдборлиг – тоқат.

² Каммал – энн қомил.

³ Муганний – ашулачи.

⁴ Девонасор – гелбарок.

⁵ Яъни Ҳақ таолодан

⁶ Яъни Ҳақ таолонинг қазосиға розимиз.

Йана сабр-дур-ким, ҳар не Ҳақдин келса, сабр қилгай ва ҳар бало йузланса, таҳаммул пеша қилгай. Ул жумладин Шайх Саҳл ибн Абдуллоҳ Тустарий қаддаса-ллоҳу ру:ҳаҳу-л-ъазиздин манқул-дур-ким, алар йиллар бавосир маразига мубтало эрдилар. Ва ҳол ул-ким, алар ул замоннинг машойихи орасида мустажобу-д-даъво эрдилар. Ҳар кишига бир суъу:бат-у балоёе воқиъ бўлса, алардин дуъо истидъо қилур эрдилар. Алар дуъо қилгач, мустажоб бўлуб, ул ташвишдин қутулур эрди. Йиллар ул саъб маразга сабр қилиб, дуъо қилмадилар-ки, ҳар не Тенгридин келса, хуш-дур. Биз ани нечук рад қилали?!

Йана сидқ-дур-ки, ғайр-и воқиъ суз тилга мутлақо жорий бўлмагай. Манқул-дур-ки, Ҳажжож ибн Йусуф қатлидин имомзодалардин бири кочиб борур эрди-йу кейнича жамъе қавуб келур эрдилар. Бу тойифадин биров-ки, ул имомзодага ихлос-у хидматкорлиги бор эрди, йулуқти. Алар изтироб йузидин дедилар-ки, бир йер топсанг, бизни йашур-ки, бу жамоъат бизнинг қағлимизга келадурлар-у ийнак йетиштилар. Ул дарвеш деди-ки, бу вайронага киринг! Анда бир бузуг эрди. Имомзода анда жон хавлидин¹ кирди. Қиргач, қавуб келадирганлар ул дарвешга йеттилар. Сўрдилар-ки, бу борадурган киши қайон борди? Ул дарвеш деди-ким, бу бузукқа кирди. Алар бир неча йиғоч-у қамчи уруб, дедилар-ки, охи узасун деб, бизни хйялға соласен, деб ўттилар. Алар кеткандин сўгра имомзода чикиб, кўнгул қолиш қилди-ким, раво бўлгай-ким, ўзунг вайронада бизни йашуруб, ўзунг душманға сўроғ берурсен? Ул дарвеш айтти-ким, эй маҳдумзода, менинг ростлиғим баракотидин халос бўлдунг, энди уз фикрингни қил, деди. Ва анинг махласига тадбир қилди-ким, ул халос бўлди. Ва бу навъ ҳамида ахлоқ-у писандийда сифот-ки, бу тойифадин воқиъдур, кўпдур-ки, агар шарҳин қилса, йана бир китоб йасамок керак.

Ва йана ази:м рийозатлар-ки, шарихат анинг манъин қилмайдур ҳам бу тойифадин мутанаввиъ² воқиъ бўлубтур-ки.

¹ Хавл – қурқув.

² Мутанаввиъ – турлича.

анинг ҳам шарҳининг тули бор. Ул жумладин бир нийят била бир ойда бир ифтор қилмоқ ва бир ой бир вузуъ била намоз қилмоқ-ки, баъзи машойих ризвону-ллоҳ ғлайҳим ыажмаъиндин вокиъ бўлубтур. Ва султон-и тарийқат Шайх Абусаъид Абулхайр қуддиса сирру:ху-ким, авойил-и сулу:қда ҳар кеча алар бир чоҳдин бош тубан узларин осар эрмишлар ва тонггача зикр айтур эрмишлар. Ва андоқ бўлур эрмиш-ки, муборак кўзларидин қон келур эрмиш. Ва Ҳазрат-и Шайху-л-ислом қаддаса-ллоҳу ру:ҳаҳ-дур-ким, Ҳири шаҳрида секиз ботмон¹ нон бир тансуға² эрмиш ва алар йози гийоҳи била қун кечурур эрмишлар. Ва Шайху-л-ислом Шайх Аҳмад-и Жом қаддаса-ллоҳу сирраҳ-ким, Ҳири шаҳрида ун секиз йил Йазд тоғиға чиқиб, халқдин иъроз қилиб, ул тоғда тоъат қилибдурлар. Эл йузин курмайдурлар ва анда йемак маълум эмас эркандур-ки, қайдин ва қишда қиймак қайдин. Ҳар ойина-ким бу бузургворларга Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло бу сулу:к-у рийозатлари муқобаласида ўз фазл-у карами била онча мавҳибат насиб қилиб-дур-ки, олам салотини йузларин аларнинг остонлариға суртуб-турлар ва рўзгорларининг шарафи курубтурлар, алардин бир назар истидъосиға. Ва алар муборак назарларин баъзиға солибдурлар ва баъзиға йук.

Авлиёу-ллоҳга вокиъ бўлган хаворик-и одот-у³ каромат байони

Ва ул қун-тур авлийоу-л-лоҳнинг маротиби-дек.

Ул жумладин бир нечаси булар-дур: маъдум ижоди-йу мавжу:д иъдоми⁴. Ва мастур амр изҳори-йу зоҳир амр истори⁵.

¹ Ботмон – Маҳдийхон “Санглоҳ”да форсийда “ман” деб аталадиган отприк бирлиги деган (119 и). Табриз мани 3 кг. Шох мани 6 кг. Рай мани 12 кг. Будагон узининг дугатида Туркистон ботмони 2 пул деган (231 с.) Пул 16,3 кг.

² Тансуға – бу сузни аниқлаб бўлмади.

³ Хаворик-и одот – одатдан ташқари, гайригабний.

⁴ Йуқин бор қилиш ва борни йук қилиш.

⁵ Қуринмас нарсаи қуринтириш ва қуриниб турган нарсаи қуринмас қилиш.

Ва дуъо истижобати-йу оз муддатда баъи:да¹ масофат катъи. Ва ҳисдин ғойиб ишларга иттилоъ-у² андин хабар айтмоқ. Ва воҳид замонда мутаъаддид-у мухталиф³ маконга ҳозир бўлмоқ. Ва мавто ихйоси-йу аҳйо имотаси⁴. Ва жамотот-у наботот-у ҳайвонот каломининг самоъи⁵ ва маъонийсига вуку:ф тасби:ҳдин-у ғайридин. Ва атъима-ву ашриба⁶ изҳори. Ҳожат вақти бесабаб зоҳир бўлмоқ. Ва су устида йурумак-дек-у хавода сайр қилмоқ-дек. Ва йемак ул нимани-ки, одатан ул физо бўлмағай. Ва ҳайвонот тасхи:ри. Ва баданда муфрит қувват изҳори. Андоқ-ки дарахтни тубидан кунгармоқ самоъ вақтида. Ва деворни бармоқ ишорати била шак қилмоқ⁷. Ва илиг ишорати била муҳолифнинг бошин учурмоқ. Ва дарйоларда ғарқа бўладурған кемани тутуб, солам кироқка чиқармоқ. Ва олам ҳайулосида⁸ бир навъ тасарруфи:-ки, ҳар не тиласа қилмоқ, мисл-и ёмғур ёғдурмоқ ва йел эстурмак ва сейл келтурмаг-у дафъ қилмоқ. Ва чувуртка офатин дафъ қилмоқ. Ва ҳар суврат била мутамассил бўлмоқ. Ва бийобонларда саргашта-ву овора бўлганларга раҳнамойлик қилмоқ-у дастгир бўлмоқ.

Ва Ҳақ субҳонаҳу ва таъолоға андоқ муқарраб бандалар-у дўстлар ҳам бор-ки, бу барча мазкур бўлган ҳолатдин илжиноб қилурлар, балки ор қилурлар, невчун-ки бир

¹ Баъийд(а) – йирок. “Масофат” Муаннас, яъни ургочи сўз булгани учун “а” кўшилган. Музаккар, яъни эркак бўлганда бу кушимча кушилмас эди.

² Иттилоъ – хабардор булиш.

³ Мутаъаддид – бир неча; мухталиф – турлича.

⁴ Уликни тирилтириш ва тирикни ўлдириш.

⁵ Самоъ – эшитиш, тинглаш.

⁶ Атъима – “таъм”нинг куплиги; ашриба – “шароб”нинг куплиги.

⁷ Шак қилмоқ – ёрмоқ.

⁸ Ҳайуло – ҳар бир нарсанинг моддаси, моҳияти, асли. Модда деганда ҳайулониинг жисм оламидаги ҳолати тушунилади. Ҳақимлар унга жисм сувратига, яъни шаклига маҳалл бўлувчи жавҳардир, деб таъриф берганлар. “Жавҳар” деганда бутун борликка ва ҳар бир мавжудотга асос булган мавжуд тушунилади. “Маҳалл” бир нарса киришган ёки уришган нарса. Киришадиган, уришадиган нарса “ҳолл” дейилади. Киришини “хулул-и сарайон”, уришини “хулул-и татарон” дейилади. Масалан, дарахатга нисбатан ҳайуло, ёғоч моддаси – “маҳалл”, дарахтнинг суврати – “ҳолл”. Ҳол маҳаллга хулул қилганда дарахат бор бўлади. Ҳайулони моҳият, асл деганда унинг ғайб оламидаги ҳолати назарда тутилади.

турфату-л-ъайн Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло шуҳу:ди-йу истиғрокидин гофил бўла олмаслар то ул саъодатдин гофил бўлмагунча бу нималарга майл-у илтифот қилса бўлмас. Ҳар ойина-ки, ул мақсу:д-и аслийдин ҳар амр-ки, бу бузуртворларни бир лаҳза гофил қилгай агар барча беҳишт-и жови:дон-дур-ки, аларга дўзахча бор, андин ижтиноб йо ор қилсалар, муҳиқ бўлгайлар. Уми:д ул-дур-ки, бу залолат водийсида гумроҳ-дек маҳрумлар бу ҳидойат оламида раҳнамойларнинг айоғи туфроғи била тийра бўлган ботин кўзларин йорутмоқ-у баҳраманд бўлгайлар ва хоксор бошин ул айоғларга туфроғ қилмоқ била сарбаланд.

Ҳижрийнинг иккинчи асрининг биринчи ярмида солиқларга “суфий” деган ном берилди. “Суфий”¹ лакабини олган биринчи киши қамарий ҳижрийнинг 150-йилида вафот этган Абухошим суфий эди. “Тасаввуф” суфийликни ва суфийлик илмини билдиради. Ўзини суфийликка нисбат берган киши ва суфийлик олими “мутасаввиф” дейилади. Суфий мутасаввиф бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Мутасаввиф эса суфий бўлмаслиги, яъни суфийликнинг назарияси билан чекланиб амалини қилмаслиги мумкин. Муршидлар, яъни суфийлик пийрлари сулу:к иршодида бир-биридан фаркли услубларни кўллаши натижасида тарийқатлар пайдо бўлган. Тарийқатларнинг соғлом ва носоғломлари бор. Носоғлом тарийқат ва айрим суфийлик даъвосини қилғучиларнинг амали залолат ёки фирибгарликдан иборат. Куръон ва Суннатга асосланган тарийқатлар соғлом бўлиб, уларнинг энг яхши мезони Навоий тавсиф қилган мазкур сулу:қдир. Ҳазрат-и Навоийнинг тавсийфига хилоф фикр ва амаллар инobatга олинмаслиги керак. Ҳазрат-и Навоийнинг бу ҳақдаги

¹ Бу сўз жун маъносидаги “су:ф” сўзига сифат кўшимчиси “-ий”ни қўшиб ясалган. Шунинг учун унинг “сўфи” шаклида ишлатиш хатодир. Чунки “сўфи – сўли” туркий сўз бўлиб, маҳрута, яъни конус деган маънодадир. Тасбиҳнинг имомни мазкур шаклда булгани учун ўзбекчада уни “тасбиҳнинг сўфиси” дейилади. Турғайнинг боши маҳрута шаклида булгани учун уни “сўфи” ёки “сули турғай” дейилади.

танкидларини ҳам ҳисобга олиш зарур. “Ҳайрату-лаброр”нинг тўртинчи мақолати куйидаги сарлавҳа билан бошланади:

“Тўртунчи мақолат, рийойий хирқапушлар сулу:кидаким, ўз кошларида хирқа-йи талби:слариға “ҳақийкий либос” от-дурур ва ҳақойиқ-у маъорифлари авомга либосот. Ва ҳақийкий боданушлар¹ равишида-ким хирқа-йи вужу:длари фано илги зўридин чок-дурур ва Масийҳо-дек жонбахш нафаслари ру:ҳ-и муқаддас кеби пок-у маҳалл-и гавфлари сохат-и афлок” (Порсо Шамсиев илмий-танкидий матни, 79-с.).

Мазкур парча бобнинг сарлавҳаси бўлиши билан бирга унинг мундарижаси ҳамдир. Ҳамсанинг ҳамма сарлавҳаларида бобнинг мундарижаси акс этган. Бу бобда Навойий риёкор, каззоб шайх (муршид, пийр)ларни “хирқапуш”, уларнинг ҳақиқийларини “бодануш” деб атаган. Бу билан шоир биричи тойифанинг тарийкат пейволарининг сувратига кирган малъунлар, иккинчи тойифанинг мазкур малъунлар риндликда айблайдиган, аслида эса Ҳақ таъолога маҳбуб бўлган ҳақиқий ошиқлар эканлигини таъкидлаган. Еоб

Эй бўлубон санъат ила хирқапуш
Шом-у саҳар зикр ила солиб хуру:ш,

деб бошланади. Бу байтдаги “санъат” калбакилик маъносида. Бу сўзнинг узаги ясаш маъносидадир. Ясаш ижобий бўлиши ҳам, салбий бўлиши ҳам мумкин. “Ясама”, “сохта” сўзлари калбаки деган маънода ишлатилади. “Санъат” сўзи “хунар” маъносида бўлиб, у ижобий хунарни ҳам, салбий хунарни ҳам билдиради. Демак риёкор шайхнинг хирқаси сулук мажбуриятининг бир амали эмас, риё воситаси экан. Унинг зикрининг ҳам самимий эмаслиги “хуру:ш” сўзи билан билдирилган. Зикрни шовқин солиб айтишдан мақсад Ҳақ таъолонинг ижобати эмас, авомни ўзига каратишдир.

¹ Боданушлар – ҳақиқий ишк майндан баҳраманчлар

Хирқага солинган қуроқ ва ямоқлар риё ва пул яшириш учун тикилган лахтақлардан иборат:

Хирқа уза баҳйа-ки ҳар йон чекиб
Зухд-у рийо васлаларидин¹ тикиб

Рукъа-йи даврий бу мураккаъда² қуп
Барча дирам остиға тикмакка жуб³.

Хирқани тиккан ипу игнаси:
Иплар анга ришта-йи талбис ўлуб
Игна анга сиблат-и⁴ Иблис ўлуб.

Хирқапушнинг салласи:
Эски амома-ки булуб печ-печ⁵
Печдин узга нима йук анда ҳеч.

Ҳассаси:
Қайси асо ҳийла уйига суту:н
Киш синиб ул бу уй булғай нигун⁶.

Тасбиҳи:
Субҳа дема бут-ки йўнуб буттарош
Дона йасаб ҳар не қолиб реза⁷ тош

Мисвоки:
Ул йиғочи-ким ани мисвок этиб
Оғзи луъоби⁸ била нопок этиб

---

¹ Васла – ямоқ.

² Рукъа – лахтақ; мураккаъ – рукъалардан иборат.

³ Жуб – мос, лойик.

⁴ Сиблат – муйлов.

⁵ Печ – урам.

⁶ Нигун бўлмақ – йикилмақ

⁷ Реза – майда.

⁸ Луъоб – сўлак.

Шайхнинг муридлари унинг узига лойик:
Булуб анга жамъ-и халойик мурийд
Лек бари шайхқа лойик мурийд

Унинг барча амаллари риёкорона ва бир мақсадга
қаратилган:

Барчага¹ мақсу:д бу-ким ахл-и жоҳ²
Курсалар ул шайх ила бу хонақоҳ

Шайхни сажжода-йи³ иршод⁴ уза
Хайлини ҳам зикр ила аврод⁵ уза.

Факр-у қаноъатдин ўлуб сарбаланд
Важд⁶ ила ҳолатдин⁷ ўлуб бахраманд

Барчаларин ахл-и йаки:н соғиниб
Ҳол ила ул важдни чин соғиниб

Зоҳир этиб шайх қошида нийоз
Фокаларига⁸ булубон чорасоз

То билиб охир ани султон-и мулк
Хайл-и дуо бирла ниғаҳбон-и мулк

Арз-и нийоз айлабон улгай мури:д
Пойаларин⁹ ҳар нафас эткай мази:д¹⁰

¹ Яъни барча амаллари.

² Жоҳ – чансаб

³ Сажжода – жойнамоз.

⁴ Иршод – тарийқат таълими.

⁵ Аврод – “вирд”нинг кўнглиги. Вирд – муайян вақтда такрорланадиган дуо.

⁶ Важд – солиқ кўнглида Ҳақ таоло пайдо қиладиган шавк.

⁷ Ҳолат – ҳол – қутилмаганда солиқнинг пок калбида Ҳақ таолонинг марҳамати билан пайдо булиб, гойиб буладиган узғариш.

⁸ Фока – ҳатиёж.

⁹ Пойа – мартаба.

¹⁰ Мазид эмак – зиёда қилмоқ.

Ҳадйа тухаф¹ тортқай-у мол ҳам
Мустағал-у² кент-у суйурғол³ ҳам

Булса булар бирла барумандлик⁴
Йетқай алар нафсига хурсандлик

Субҳона-ллоҳ⁵ бу не нафс-и лаи:м⁶
Нафсни куйгил не азоб-и али:м⁷

Рузий⁸ учун мунча фусу:нсозлик⁹
Мансаб учун мунча дағобозлик

Жалолиддин Румий “Маснавий-и маънавий”нинг иккинчи дафтарида бир гуруҳ рийоий суфийлар ҳақида шундай хикоя қилади:

Суфийларнинг маншат харжи учун бир йўловчи суфийнинг улогини сотқанлари

хонақаҳга тушти бир суфий келиб
эшагин боғлади оғилға билиб

узи қилди су-ву йем бермак ишин
хизмат аҳлига буйурмай йумушин

текшириб куп, қилди жиддан эҳтиёт
осиғ этмас лек баъзан эҳтиёт

---

¹ Тухаф – “туҳфа”нинг куплиги.

² Мустағал – даромад.

³ Суйурғол – давлатга курсатган хизмати учун подшоҳ томонидан берилган ср

⁴ Барумандлик – бахраманд булиш.

⁵ Ҳайраг изхори.

⁶ Лаи:м – пасткаш.

⁷ Али:м – аламли.

⁸ Рузий – ризк

⁹ Фусунсозлик – товламачилик.

эрди суфийлар факир анда ҳам оч
йўлдин ургай эрни фақр-у эҳтиёж

бор-у тўк бўлсанг сенга номаъқул кулиш
килса йўқлукдин киши бир эгри иш

ноқис ул суфий галаси қилди жазм
сотиб эшшак қилғали суфийга базм

гар зарурат бўлса мурдор мубоҳ
бунга фатволар қилинмиштур салоҳ

эшагин меҳмоннинг ул дам соттилар
хон тузаб шамъ ила уй йоруттилар

хонақаҳда кўтарилди тўпалон
ракс-у хонлиш қилдилар йеб-ичибон

дедилар, сабр-у чидам қай чоккача
бу рийозат, бу алам қай чоккача?!

бизда ҳам бор тана ҳам бор жонимиз
бахтимизга келди бу меҳмонимиз

норасолар ўзни ҳақ деб билдилар
нафсни жон деб тасаввур қилдилар

ҳормиш эрди ул кўнок кўп йўл юруб
бўлди мамнун бу зиёфатни кўруб

ўйлабон суфийлар онинг хизматин
қўйдилар ўрнига иззат ҳурматин

укалаб қўйди бири қўл ойғин
ўзгаси қўйди силаб ўзга йоғин

қуйди қоқиб бири анинг кийимин
унти илгин бири қилди иримин

ул мусофир кўргач андоқ илтифот
деди уйнаб қулмасам бу гун уйат

йеб-ичилгач қилдилар рақс чунон
хонақаҳда шипкача йетти тузон

тептилар йер кўргузуб қуп иштиёқ
кутаршди чаңг-у ис дуд-и ўчок

гаҳ йозиб қул кукка сакрар эрдилар
гоҳ мункуб йерни тирнар эрдилар

оч булур қун вақт суфийнинг кузи
шу сабабдин хор эрур анинг ўзи

ўзга аммо нур-и ҳаққа тўйгани
жаҳд айлаб ҳирс кузин ўйгани

лекин оздур бу киби суфий киши
йашар анинг давлатида қолмиши

рақс-у қуй пойонга йетмакка йақин
бошлади созанда бир қуйни тагин

кетти хар кетти эшак деб чалди соз
қизишиб барчаси бўлди йана соз

тонггача қарсақ уруб йер тешибон
ўйнади бори эшак кетти дебон

ҳам эшак соҳиби таклид этарак
ўйнади деб кетти хар кетти эшак

тонгда суфийлар уйиндин толдилар
тугатиб йеб-ичарин таркалдилар

хонакаҳда қолди йолғиз меҳмон
кийимин тунги тузондин қоқибон

чиқди олиб хужрадин йул йароғин
кирди оғилга минай деб улоғин

кирди-йу ҳар ёнға солди ул назар
топмади аммо эшакдин ул асар

ўзича айди эшак чанқоқ учун
ходим элтмиш ани суғармок учун

келди ходим сўрди суфий эшагин
деди ходим ани мендин сўрмагин

ул деди эшакни топширдим сенга
бермагинг лозим эрди қайтиб менга

ганигай қул қўлни кўрсатма сабаб
гапни чўзма гоп эшакни беадаб

қайтариб бер манга берган нарсани
талаб этмакка ҳақим бордур ани

сен омонатқа хиёнат қилмағил
бор ҳадис ани сен осон билмағил

кўрсатур бўлсанг у жарлик сен агар
қилгамен қозийға албатта хабар

ул деди олдилар айлаб бир хужум,
йетмади суфийлара асло кучум

оч мушукларга отиб этпорани
истагайсен қайтиб олмоқни ани

сен жигарсен лукма йуз оч айлаган
сен мушуксен мисли йуз ит талаган

деди суфий майли дейлик алар
куч била эшакни олган булсалар

лозим эрмасму эрди ўғлон сенга
бу ишдин шу он хабар бермак манга

гар сотилган булса қайта олмасму эдим
сурсалар пул бера қолмасму эдим

йуз йули бор эрди ҳозир булсалар
энди ҳар томонга тарқалди алар

кимни ушлай энди мен эй бедаво
сен туфайли тушти бошка бу бало

келмагач ҳам демагач эй меҳмон
булди ишлар инчунину ончунон

ул деди тенгри ҳақи неча сафар
бергали келдим бу ишлардин хабар

сен эшак кетти дер эдинг завк ила
ўзгалардин ортиқ ўйнаб шавк ила

буни билмиш ўзи ҳам деб ўйладим
розий ўлмиш ўзи ҳам деб ўйладим

деди ҳамма буни айтиб куйлагач
мен ҳам айтдим менга таъсир айлагач

вой бу тақлид айлади менга ситам
йуз туман лаънат бу тақлидга кам

ул киби тақлидгаким ул билхусус
килгай андог беҳаёларга улус¹

Бу каби ўтмишдаги риёкор ва фирибгар суфийлар ва уларнинг шайхлари ҳозир ҳам топилади. Кейинги асрларда шариятда гуноҳ, жамиятда қабих ҳисобланган амалларни мубоҳ қилувчи фирқалар ҳам пайдо бўлиб, булар авомши залолат ботқоғига ботириш билан шугулланадилар.

Навойий ҳақиқий тасаввуф, яъни суфийликнинг шартларини “Ҷавойиду-л-кибар”даги бир ғазалида шундай баён қилади:

бировга мусаллам тарийқ-и тасаввуф
ки зотида мавжуд эмастур таҳаллуф

тасаввуф ризо аҳлидин йахши ахлоқ
эрур истилоҳоти зеб-у тақаллуф

тасаввуф эмас зухд-у тақво-ву тоат
ки анда рийю йул топар бетаваққуф

эрур маҳз тақво-ву ва лекин рийосиз
убудийати сирф-у айн-и талағтуф

не эл қавл-у феълига андин таъаддий
не ҳақ амр-у наҳйига андин тасарруф

узун эйла беихтийор англабон-ким
не қолиб тараққуд анга не таассуф

---

¹ Абу Райҳон Беруний номидати Шарқшунослик институти, Қулзма 5028, с. 139.

килиб Ҳақ вужу:дида маҳв уз вужу:дин
Навойий муни бил тари:к-и тасаввуф

Демак суфийликка лойик бўлиш учун:

– кишининг табиатида тахаллуф бўлмаслиги, яъни ваъдага хилоф иш қилмаслиги;

– ризо аҳлидан бўлиш, яъни бошига ҳар қандай оғир кулфат ва мусибатлар келганда ҳам Ҳақ таолога ризолик билдириш;

– хушахлоқлик;

– риёсиз самимий тақво;

– тилу феъли билан ҳеч кимга зарар етказмаслик ва эл манфаати учун хизмат қилиш;

– Ҳақ таолонинг амру наҳйсига тасарруф қилмаслик, яъни узбошимча муносабатда бўлмаслик;

– Тараддуд ва таассуф қилмаслик, яъни ҳар қанча зарар курса ҳам ачинмаслик ва бунинг шундай бўлиши унинг ихтиёридан ташқари бўлган қонуний эканлигига иккиланмаслик;

– Ўз вужудини Ҳақ таоло вужудида маҳв қилиш.

Бу шартлар, хусусан риёдан холий бўлиш, халқ билан бирга бўлиб, унинг хизмагини қилиш тарийкатларнинг афзали Нақшбандия асосларига мосдир. Бу ҳол ҳазрат-и Навойийни Ҳазрат-и Жомий иршоди билан нақшбандий бўлишга олиб келди. Ҳазрат-и Навойий Насойимда Хожа Баҳоуддин Нақиббанд ҳақида қуйидаги маълумотни берган:

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд қаддаса-ллоҳу таъоло сирру:х

Аларнинг оти Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорий-дур. Аларга қабул назари фарзандликка Хожа Муҳаммад Бобо-йи Самосийдин-дур ва одоб-и тарийкат таълими зоҳир йузидин Амир Саййид Кулолдин-дур, андоқ-ки ўтти. Аммо ҳақиқат йузидин алар Увайсий-дурлар ва тарбийят ҳазрат-и Хожа

Абдулхолиқ Ғиждувоний куддиса сирруҳ руҳидин топиб-дурлар. Андоқ-ки дер эрмишлар-ки, мабодий-и аҳволда бир кеча ғалаботи жазаботдин Бухоро мазоротидин уч мазорға йетиштим. Ҳар мазорда бир чароғдон кўрдум, йонадурган. йоғи ғўла ва фатилалари йоғ ичинда. Аммо фатилаларға бирор нима ҳаракат бермак керак эрди-ки, йахши туташғай-у йоруғай. Сўнги мутабаррик мазорда қиблага мутаважжих ўлтурдум ва ул таважжухда ғайбате воқия бўлди. Мушоҳада қилдим. Қибла девори шак бўлди ва бир улуг тахт пайдо бўлди ва йашил парда ул тахт оллига тортилган ва теҒрасида жамоате. Ва Хожа Муҳаммад Бобони алар орасида танидим. Билдим-ки, ул хайл ғойиблардан-дурлар. Ораларидин биров менга айтти-ки, тахтда Хожа Абдулхолиқ-дур ва ул жамоат аларнинг хулафоси-дурлар¹ ва бир-бирин аларнинг отин атади ва Хожа Муҳаммад Бобога йетганда деди-ки, аларни худ хайотлари чоғида кўрубсен ва сенинг пийринг-дурлар ва сенга бир бурк берибдурлар ва каромат қилибдурлар-ки, нозил бўлган бало сенинг баракатингдин дафъ бўлғай Андин сўнгра ул жамоат айттилар-ки, кулоқ тут ва йахши эшит-ки. улуг Хожа Ҳазратлари сенга сўзлар айтқусидурлар-ки Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло йўли сулу:кида сенга андин чора йўқ-дур. Ул жамоатдин илтимос қилдим-ким, Ҳазрат-и Хожага салом қилай ва муборак дийдорларига мушарраф бўлай. Пардани илайаридан олдилар. Пийре кўрдум ну:роний. Салом қилдим. Жавоб бердилар ва сўзладилар. сулу:к мабдаида ва васатида ва охирида кераклик-дур. менга байон қилдилар ва дедилар-ки, ул чароғлар-ки ул кайфиййат била сенга кўргуздилар ишорат-у башоратдур сенга бу йўл қобилиййат-у истиъдодидин. Аммо истиъдод фатиласин ҳаракатга келтирмак керак, то йоруғай-у асрор зуҳур қилғай ва йана буйурдилар ва муболаға қилдилар-ки, барча аҳволни қадамда амр-у наҳй жодасиға кўйгил ва ази:мат била амал қил ва суннатни бажо келтургил ва рухсатларда билъатлардин

¹ Хулафо – “халифа”нинг қуплиги.

йирок бул ва дойимо Мустафо салла-ллоху ва саллам аходи:сини¹ узинга пешво қил ва Расу:л салла-ллоху ьалайхи ва саллам ва саҳоба-йи киром разийа-ллоху ьанхум ахбор-у осориға мутафаххис² ва мутажассис³ бул! Ва бу сўзлардин сўнгра ул жамоат манга айттилар-ки, сенинг сидк-и ҳолингнинг шоҳиди ул-дур-ки, тонгла эрта фалон йерга боргайсен ва фалон ишни қилгайсен ва муниг тафсили ул ҳазратнинг мақомотида шарҳ била бор. Ва андин сўнгра дедилар-ки, Насафга мутаважжих бул. Амир Саййид Кулол хидматиға! Чун алар буйруғи била Насафга бордим ва Мир хидматиға йеттим. Илтифотлар қилдилар-у алтоф кўргузилар ва манга зикр талқини қилдилар ва нафй-у исбот тарийқи била зикрга машғул қилдилар. Чун воқиъада⁴ маъмур эрдим-ки, аввал ази:мат била қилгаймен, алониййа зикри⁵ била амал қилдим.

Биров алардин савол қилди-ким, дарवेशлик сизга маврус йо муктасаб?⁶ Алар дедилар-ки жазабатун мин жазаботи-ллоху тувози ьамали-с-сакалайн⁷ ҳукми била бу саодагга мушарраф бўлдук. Йана алардин сўрдилар-ки сизнинг тари:кингизда зикр-и жаҳр-у хилват-у самоъ булур? Дедилар-ки булмас! Йана сўрдилар-ки, сизнинг тари:кингиз биниси не ишқа-дур? Дедилар-ки, анжуманда хилваг зоҳир йузидин халқ била ва ботин тарафидин Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло била.

Аз дуру:н шав ошно в-аз биру:н бегонаваш
Инчунин зебо равиш кам бувад дар жаҳон⁸.

Улча Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло буйурибдур-ки рижолун ло тулҳийҳим тижоратун ва ло байъун мин зикри-ллох¹

¹ Аходи:с – “ҳадис”нинг куплиги.

² Мутафаххис – синчиклаб урганувчи.

³ Мутажассис – хайр изловчи.

⁴ Воқиъа – туш.

⁵ Алониййа зикр – озаки эшиттириб айтадиган зикр. Бу “жаҳрий зикр” ҳам дейилади.

⁶ Яъни ота-боболардан меросми ёки уз амалингиз билан эришдингизми.

⁷ Аллоҳнинг жазабаларидан бир жазабаси инс-у жин амали билан тенгдур.

⁸ Ичдан ошно бул, ташдан бегонасимон, булғай тувал йурик жаҳонда от булади.

ишорат бу мақомгадур. Дерлар-ки, аларга ҳаргиз кул ва дадак² бўлмас эрмиш. Алардин бу маънода сӯрубдурлар. Алар дебдурлар-ки, қачон бандалиғ хожалиғ била рост келур. Биров алардин сӯрди-ким сизнинг силсилангиз не йерга йетар? Алар дедилар-ки, киши силсиласи била ҳеч йерга йетмас ва дер эрмишлар-ки, нафсларингизга тухмат килинг-ки, ҳар ким Тенгри инойати била ўз нафсининг йомонлигин ва кайд-у макрин билган бўлса, агарчи анга сахл-дур, аммо бу йул соликларидин кўп бор экандурлар-ки, йо аййуҳа-л-лаз:на оману: омину: би-ллоҳ³ ишорат анга-дур-ки, ҳар гурфатульайнда⁴ ўз вужуди нафъийн ва маъбуд-и ҳақиқий исботин қилгай.

Жунайд қуддиса сирру:ҳ дебдур-ки олтмиш йилдур-ки, иймон келтирмакдадурман валокин ул ихтиёр тарки ва қусри аъмол мушоҳадасидин ўзга нима ҳосил бўлмас ва дер эрмишлар-ки тааллук мосивога⁵ бу йул соликига улуг ҳижоб-дур.

Байт:

Таъаллук ҳижоб-аст-у беҳосилий
Чу пайвандҳо бигусулий восилий⁶

Ҳақиқат аҳли иймонни мундоқ таъриф қилибдурлар: Иймон – қалбни Аллоҳдан бошқа ўзига ром этувчи фойдали ва фойдасиз нарсалардан ўзиб, Ҳаққа боғлашдур. Ва дер эмишлар-ки, бизнинг тариқамиз суҳбат-дур ва хилватта шуҳрат-дур ва шуҳратда офат, хайриййа жамъиййададур ва жамъиййа суҳбатда бу шарт била-ки, бир бирига нафъ бўлулгай. Ва улча ул бузург буйурубдур-ки таъоло нуъмину

¹ Эраилар бор уларни на тижорат ва на олди-берди Аллоҳ зикридан қалғитали.

² Дадак – чўри.

³ Эй иймон келтирганлар, Аллоҳга иймон келтирингиз.

⁴ Гурфатульайн – куз очиб юмиш.

⁵ Мосиво – Аллоҳдан ўзга ҳамма нарсалар.

⁶ (Ҳақ таолодан бошқа нарсага булган) илмич тусик ва ҳосилсизликлар. Бандларни ҳиссанг восилсан, яъни Ҳаққа етишган киши бўласан.

соъатан¹ ишорат анга-дур-ки, агар жамъе бу йул соликлари бир-бири била суҳбат тутсалар, анда кўп хайр-у баракат-дур. уми:д-дур-ки, анга мулозамат ва мудовамат иймон-и ҳақийкийга мунтаҳо бўлгай. Ва дер эрмишлар-ки, бизнинг тари:кимиз Ёрватун васиқун². Ул илиг Пайғамбар салла-ллоху Ёалайхи ва саллам мутобаъатиға урмоқ-дур-у саҳоба-йи киром осориға иқтидо қилмоқ ва бу тари:қа оз амал била кўп футух йетишур. Аммо суннат мутобаъати риъойати улуг иш-дур-ки, ҳар киши бу тари:кимиздин йуз эвурса, анга ди:н хатари-дур. Ва дер эрмишлар, солиқ вақти-ки Тенгри дўстларидин бири била суҳбат тутса, ўз ҳолидин вокиф бўлсун ва суҳбат замонини ўзга замон била мувозана қилсун³, агар тафовут топса, а-субта фа-алзим⁴ тут! Ва дебдурлар-ки “ло илоҳа” габиъат нафйи-дур ва “илла-ллоҳ” маъбуд-и барҳақ исботидур ва “Муҳаммадун Расу:лиллоҳ” ўзни фа-ттабиъу:ний⁵ мақомиға кийурмак, мақсу:д зикрдин тавҳид калимасининг ҳақиқатиға йетмак-тур ва калима ҳақиқати ўзга калима айтмоқдин бакуллий нафй бўлмоқ-дур. Кўп айтмоқ шарт эмас. Дебдурлар-ки Ҳазрат-и Хожа Азизон Ёалайхи-р-рахма ва-р-ризвон дер эрмишлар-ки, йер бу тойифанинг кўзида бир суфрача-дур ва биз дербиз-ки, гириғ йузичадур. Ҳеч нима булар кўзидин ғойиб эмас. Ва дебдурлар-ки тавҳид сирриға йетса бўлур. Аммо маърифат сирриға йетмак душвор-дур. Алар муборак сафар ази:мати қилурда бузургодалардин бириға зикр таълимин дегандурлар. Ул сафардан қайтганда аларға дебдурлар-ки, ул таълим олган зикрға иштиғол кўрсатмайдур ва тарк қилибдур. Алар андин сўрубдурлар-ким бизни ҳеч туш кўрдунг? Деди: Ҳов кўрдум! Дедилар-ки, сенга бас-дур! Мундин маълум бўлур-ки, ҳар кимга-ки оз робита бу азизлар била бўлса, охир мулҳақ бўлур ва ул нажот сабаби-

¹ Яъни кел бирор соат иймон келтирайлик. Бу суҳбат, динийлик маъносида.

² Ёрватун васиқун – мустаҳкам, ишончли тутунғич.

³ Мувозана қилмоқ – мослаштирмоқ.

⁴ Мулжалли олдинги, лавом эггир!

⁵ Менга эргашингиз.

дурур ва даражот рафъи бўлур. Алар ҳазратида биров деди-ки фалон киши бемор-дур ва хотирингиз таважжуҳи дарйўза килур¹. Алар дедилар-ки аввал бозгашт-и хаста баъд аз он таважжуҳ-и дил-и шикаста². Алардин каромот³ талаби килдилар. Алар дедилар-ки бизнинг кароматимиз зохир-дур. Бовужу:д-и бу навъ гуноҳ йуки йер йузида бора олурбиз. Алар дер эрмишлар-ки Ҳазрат-и шайх Абу Саъид қуддиса сирру:ҳдан сӯрубдурлар-ки, сизнинг жанозангиз илайида қайси ояатни ўқусунлар? Дебдурлар-ки ояат ўқумок улуг ишдур, бу байтни ўқусунлар-ки:

чист аз и:н хубтар дар ҳама офоқ кор
дуст расад назд-и дуст, йор ба назди:к-и йор⁴.

Андин сунгра алар дебдурлар-ки бизнинг жанозамиз илайида бу байтни ўқусунлар-ки, байт:

муфлисони:м омада дар куй-и ту
лавҳашаллоҳ аз жамол-и руй-и ту⁵

Мавлоно Жалолиддин Холидий ҳазратларидан сӯруп-турлар-ки Ҳазрат-и Хожа Баҳоуддиннинг сулу:к-у тари:кининг нисбати мутааххир машойихдин қайси бирининг тари:кида муносабати бор? Ул дебдур-ки, сўз мутақаддимин машойихидин икки йуз йилдин ортук-дур-ки, бу навъ осор-и вилоят зуху:ри-ки Хожа Ҳазратларига Тенгри таъоло ннойатидин вокиъ бўлубдур, тари:кат машойихига мутааххирлардин ҳеч кимга бўлмайдур. Алар йетти йуз тўксон бирда рабиъу-л-аввал ойининг учида душанба кечаси оламдин ўтибдурлар.

¹ Дарйўза килмок – тиланмок; таважжуҳ – юзланиш.

² Аввал беморнинг тузалиши керак, ундан сўнг синик кунгул таважжуҳи булади.

³ Каромот – “каромат”нинг кўплиги.

⁴ Бу дуст дуст кошига, ёр ёр олдига етишидан яхшироқ нима бор?!

⁵ Биз сенни куйинга келган кайшоқлармиз, юзини жамолдини куриш орзуслик таҳсин айтамыз.

Ҳазрат-и Навоийи Ҳайругу-л-аброрда Баҳоуддин Нақшбанд мадҳига алоҳида бир боб бағишлаган. **Ғаройибу-с-сиғар**да Ҳазрат бир китъа билан толибнинг нақшбандия тариқатига киришининг энг осон йўлини кўрсатган. Толиб аввало нафсини қаноат билан чеклаши, яъни бутун дунёвий орзу ҳаваслардан кечиши, ҳеч кимдан ҳеч нарса тамаъ қилмаслиги керак.

Ҳазрат голибга ерни тахт, кўкни чатр (соябон), фано шуъласини зарбафт тўн, лолазорни ҳашамат, пок сўзингу кон ёшингни дуру лаъл деб билсанг мажозий шоҳ эмас, ҳақиқий шоҳ бўласан, дейди. Бу тариқат ҳозирлигини кўргандан сўнг тўрт амал – анжуманда хилват, ватанда сайр, кадамга назар, ҳар дамда хушёрлик адо этилиши керак:

**қаноат нақшнинг ифшоси-йу Нақшбандийа
тариқининг адоси**

қаноат тариқига кир эй кўнгул-
ки хатм ўлғай ойин-и иззат санга

десанг шоҳ ўлай йер-у кўк бас дурур
бу бир тахт-у ул чатр-и рифъат санга

фано шуъласида йашур жисмни
керак бўлса зарбафт хилъат санга

йетар лола буткан қойа қулласи
мурод ўлса гулгун ҳашмат санга

эрур бас ариғ нукта-ву кон йошинг
дур-у лаълдин зеб-у зийнат санга

десанг хилватим анжуман бўлмасун
керак анжуман ичра хилват санга

ватан ичра сокин бўлуб сойир ўл
сафардин агар бўлса меҳнат санга

назарни қадамдин йирок солмағил
бу йўл азми гар бўлса рағбат санга

дамингдин йирок тутмағил хушни-
ки йузланмагай ҳар дам офат санга

бу тўрт иш била рубъи маскун аро
чалинмоқ не тонг кўс-и давлат санга

бу оҳанг ила бўлғасен нақшбанд
Навойий агар йетса навбат санга

Анжуманда хилваг халқ билан бирга бўлган ҳолда Ҳақ таоло ёди билан бўлишдир. Баъзилар Ҳақ таоло ёдидан чалғимаслик учун халқ билан алоқани узиб ёлғиз кун кечирадилар.

Ватанда сайр кўнгилни поклаб равшан килиш натижасида оёқ билан юрмасдан кўнгил билан оламларни кезиш, ҳис узларисиз Ҳақ таолонинг нури воситасида мавжудотни идрок эта олишдир.

Қадамга назар юрганда кузи мақсаддан чалғитувчи нарсаларга гушмаслиги учун назарни товон юзасига қаратмоқ.

Ҳардамда хушёр ичдан чиққанда ҳ ҳосил киладиган ҳар бир нафасни **Хув** деб зикрга айлантиришдан иборат.

Нақшбанидияга оид асарларда мазкур амаллардан ташқари яна **ёдқард**, **ёддошт**, **бозгашт**, **нигоҳдошт**, **вуқуф-и заманий**, **вуқуф-и ададий**, **вуқуф-и қалбий** деган етти амал борлиги айтилган. Ҳазрат-и Навойийнинг буларни тилга олмаганининг сабаби **ёдқард** зикрдан иборатлиги, **бозгашт**, яъни зикрда калима-йи таййибадан сўнг **Худовандо**, **меннинг мақсудим фақат сенсан** дейиш ва **вуқуф-и ададий**, яъни зикрда ададни риоя килиш баъзан зокирни зикр ҳақиқатидан

чалғитиши мумкинлигидир¹. **Нигоҳдошт**, яъни калима-йн таййибани айтиш давомида узга ҳеч нарсани эсга келтирмаслик зикр шарти, **вукуф-и қалбий**, яъни зокирнинг Ҳақ таолонинг ҳозирлигидан кунгил огоҳлиги зикр натижаси, **ёддошт**, яъни солиқнинг Ҳақ гаоло ҳузурини доимо завк билан идрок килиши, унинг ҳолига оид **вукуф-и замоний**, солиқнинг носазосини йукотиш мақсадида ўтган вақтини баҳолаб бориши сулук шарти бўлганлиги учун Ҳазрат-и Навойий буларни укувчига эслатмаган.

Ҳазрат-и Навойий Нақшбандиядаги барча талабларни аъло даражада ижтимоий ва ижодий фаолиятида ортинги билан бажарди ва бундан дунёдаги ҳамма покдил инсонлар улуг манфаат кўрдилар, кўрмоқдалар ва кўражаклар.

---

¹ Ҳазрат-и Хожа Баҳоуддин адал риоятини лозим деб ҳисобламаган.

ҲАЗРАТ-И НАВОЙИЙНИНГ “МАСТ-И АЛАСТ”И

Қарамлик даврида қўшни халқлар қатори ўзбеклар ҳам маданий ва маънавий меросидан, ҳаётий кадриятларидан узоқлаштирилди. Натижада омма ўз тилини, адабиётини, жумладан ҳазрат-и Навойийнинг асарларини яхши тушунолмайдиган ҳолга келди. Мактаб ва олий ўқув юртларида лозим бўлган даражада ўқитилмагани учун Ҳазратнинг асарларини етарли даражада англамаслик қалам ва илм аҳлига ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда. Айрим суларни тушунмаслик каминанинг фаолиятида ҳам юз берган. Ҳозир шундай хатолар содир бўлмоқдаки, уларни йўқотиш навоийшуносликнинг кечиктириб бўлмайдиган муҳим вазифасидир. Бунга қўлаб мисоллар келтириш мумкин. Аммо уларнинг бир нечтаси билан чекланамиз.

1975-йилда Исматуллоҳ Абдуллаевнинг ҳазрат-и Навойийнинг машҳур **Қорақўзум** деб бошланган ғазалига шарҳи нашр қилинди¹. Бу шарҳда бир неча хатога йўл қўйилган:

Қорақўзум қора қўзлим дегани. Шарҳда **қўзимнинг қораси** дейилган. Ғазалнинг учинчи

Тақоваринга бағир қонидин ҳино боғла
Итинга ғамзада жон риштасин расан қилғил

байтига шундай изоҳ берилган:

Итиннинг туёғи (тақоваринг)га бағрим (юрагим) қонидин қўйгин, мен итинга эса бир ғамза қилиб жоним ипи (риштасини) ип (расан) қил ва мени боғлаб ол...

Тақовар туёқ эмас чопқир от. Шоир маҳбубга мурожаат қилиб, **тақоваринг** демоқда. Агар буни туёқ деб тушунилса, **тақоваринг** сенинг туёғинг дегани бўлади ва туёқ маҳбубники бўлади. **Ҳино** отнинг туёгидан бошқа бутун ғанасига боғланган. Шоир **мен ит** демаган, **итни ит** деган.

¹ Абдуллаев .1. “Қорақўзум”. Тошкент оқшоми, 1975. 20-октябрь сони.

Ғамзада ғамза қилиб эмас, ғам зарба берган дегани. Итнингга расан қилгилни И. Абдуллаев мени боғлаб ол деган. Бунга унинг шоирни итга айлантиргани сабаб бўлган.

Бундай шарҳлар каминанинг мазкур ғазални шарҳлашига боис булди¹. Ғазалдаги қорақуз овга кетаётган йигит деганим кушлаб эътирозларга сабаб булди. Олимлардан бири менинг даъвом нотугрилигига Навойий даврида аёллар от минган дейиш билан чекланди. Бу отдан ташқари ити, камони бор кимсани аёл дейишга асос бўлолмайди. Иккинчи бир олим ғазалдаги **сочингги бошдин оёқ** иборасини соч оёғигача тушган деб тушунган. Холбуки бундаги **бошдин оёқ** сочининг узига тегишли. Сочнинг узунлиги бир энлик булса ҳам **бошдин оёқ** дейиш мумкин. Чунки бундаги **оёқ** ғавда оёғи эмас, соч оёғидир.

2009-йилга келиб, яна бир олим қизик бир даъво билан чиқди². Унинг фикрича учинчи байтнинг иккинчи мисраидаги **итнингга** урнида **этингга** булиши керак экан, этни ит деб берилиши эса ачинарли ҳол эмиш. Итингга ғамзада жон ринтасин расан қилгилнинг туғри талқини **этинг (таннинг)** қайғули бўлса, кўнгил ичини арқон қилгил булар экан. Бу даъвонинг ута бемаънилиги изоҳга муҳтож эмас.

Яна **Кеча келгумдур дебон ...** деган сарлавҳа остида интернетда бир мақола чиқди³. Бунда ҳазрат Навойийнинг **кеча келгум-дур дебон ул сарв-и гулрӯ** келмади мисраи билан бошланадиган ғазалига тамоман ўзгача маъно берилган. Муаллиф ...**Аллоҳ учун йиғламақлик бахтини ҳақиқий солиҳ инсонлар туқуниб етадилар. Алишер Навоий шундай инсон бўлгани учун ҳам, Аллоҳ таоло учун йиғламақликни “сарви гулрӯ”** деб атамоқдалар дейди. Мақолада ғазал бошидан охиригача йиги келмаганлиги ҳақида

¹ Навойийнинг қорақузи ким? Мулоқот. 1992. 9-сон, с. 32–35.

² Ҳомидхон Исломиёв. Алишер Навоий асарлари кулёмалларини уқиш ва суз маъноларини талқин қилиш туғрисида. Шарқ классик филологияси. илк туплам. Т – 2009. с. 122–125.

³ [HTTP://islom.uz/content/view/760/114/](http://islom.uz/content/view/760/114/)

деб тушунтирилади. Муаллиф ғазал гапларининг ўз даъвосига асос бўлган оддий мазмунини ҳам тескари тушунган. **Кимса бормукин анга кўрганда кулгу келмади**, гапи кулмаган одам қолмади, деган мазмунда. Мақолада **ул бечораларнинг юзига кулгу келмади** дейилган. Йигига ғазалда **сарв-и гулру, парийваш** деб мурожаат қилинган дейиш хурофотдан иборат даъводир.

“Навойини англаш” деган жуда яхши телекурса тув бор. Буни ташкил қилган телеҳодимга раҳмаг. Бу кўрсатувда фойдали маълумот берилмоқда. Аммо хато фикрлар ҳам айтилмоқда. Навойийшунос ҳисобланган олимлардан бири **Фарҳоду Ширин** дostonига бағишланган кўрсатувда қуйидаги байтга Навойийнинг гоёси ва ижодига зид изоҳ берди:

Ани назм этки тарҳинг тоза бўлғай.
Улусқа майли беандоза бўлғай.

Олим иккинчи мисрани улусга маъқул бўлмаса ҳам майли, деб тушунтирди. Ҳол буки Навойий улуснинг рағбатини чексиз қил демоқда.

Ҳайрату-л-аброрнинг илмга бағишланган мақолатида Навойий кийинчиликларга чидаб, аллома даражасига эришган бир толибга юксак баҳо бериб, у хатто сурёний, иброний ва юнон тилларини ҳам билар эди, дейди. Иккинчи бир олим кўрсатувда мазкур тилларни ўрганиш Ҳирот учун кераксиз эди, шунинг учун Навойий мазкур амални танқид қилган, деб тескари изоҳ берди.

Авлод баркамол бўлиши учун ўқувчи ва талабаларга ҳазрат-и Навойийнинг асарларини етарли даражада, юксак савияда ўқитиш лозим. Бунинг учун ўқитувчи ва устодларимиз бу масалага алоҳида эътибор бериб, фаолият юритмоқлари керак. Мутолаага лойиқ асарларни нашр қилаётган Навойийшуносларимиз ҳам бор. Буларнинг асарларидан фойдаланиш керак. Шу билан бирга талаб аҳлини такрорланмаслиги учун мазкур хато ва нуқсонлардан хабардор қилиш муҳимдир.

Сулук ва унинг мартабалари

Сулукка сайр(ун)¹ ила-ллоҳ, яъни Аллоҳ хузурига йўл олиш деб таъриф берилади. Сулукдаги киши **солик**, **роҳрав**, **йўлчи** деб аталади. Сулукнинг муайян мазҳаби, яъни мактаби **тариқат** дейилади. Масалан Хожа Аҳмад Яссавий мазҳаби **Яссавиййа**, Баҳоуддин Нақшбанд мазҳаби **Нақшбандиййа**² деб юритилади.

Сулук йўли риёзатдан иборат. Риёзат кийинчилик ва машаққатларни енгиб махсус одобни эгаллаш, ахлоқни яхшилаш ва нафсни жиловлашдир.

Ҳозирги оддий нутқда “нафс” сўзи баъзан ҳайвонга, асосан инсонга нисбатан қўлланади ва “нафс” деганда кишининг ўз жисмоний талабларини қондиришга бўлган интилиши тушунилади. Шу интилиш кишида меъёрдан ортиқ ёки ахлоқ доирасидан ташқари бўлса, ундай кишини “нафси ёмон” ёки “баднафс” ёхуд, “нафсини тиёлмаган” киши деб атайдилар. Агар меъёрида ва ахлоқ доирасида бўлса, уни “нафси яхши” ёки “некнафс” киши дейдилар. Агар нафсоний талаби меъёрдан кам бўлса, ундай кимсани “нафси ўлик” ёки “нафсини тийган киши” дейилади ва бу ахлоқда ҳусн ҳисобланади. Инсонда ақл бўлгани учун ақл нафсни идора қилиб туради. Ҳайвонда ақл бўлмагани учун унинг нафсини гариза, яъни инстинкт бошқаради. Шунинг учун ҳайвон нафсоний талабларни тажовуз йўли билан ҳам қондиради. Бу жиҳатдан инсоннинг ҳайвондан фарқ қиладиган ери унинг ақл ёрдамида нафсини тия олишидир. Нафсини тия олган шахснинг инсонлиги, тиёлмагanning ҳайвонлиги ортиқ бўлади. Кишида ҳайвоний сифатларнинг устун келиши уни турли балоларга гирифтор қилади. “Менинг нафсим балодур,

¹ Арабчала ёзувда бор баъзи кўшимчалар уқилишда тушурилади. “Сайрун”даги “-ун” шундай кўшимчалардан бўлгани учун қавс ичига олиниди.

² Бундай сузлардаги “-йя” аслида купликни билдиради. **Нақшбандий** Нақшбандга мансуб киши. **Нақшбандиййа** нақшбандийлар ва нақшбандлик демакдир.

ёнар ўтга соладур” деган мақолда нафснинг ана шу оқибати пазарда тугилади. Навойийнинг ичувчилар ўзларини шер деб тасаввур қилганлари билан нафс ити олдида забундурлар, яъни мағлубдурлар деган мазмундаги бир байти ҳам бор.

Энди “нафс” сузининг махсус маънолари билан танишайлик. Бу сузнинг биринчи лугавий маъноси “ўз”дир. Бу маъно “иззат-и нафс” иборасида сақланган. “Ҳар кишининг иззат-и нафси бор” дейилса, ҳар ким узини-узи азиз деб билади, узгалар томонидан хор этилиши ёки ҳақорат қилинишига йул қўймайди, деган мазмун келиб чиқади. “Бировнинг иззат-и нафсига тегадиган иш қилиш керак эмас” деганда ҳам кишининг узига-узи азизлиги назарда тутилади.

“Нафс”нинг “ўз” деган маъносидан келиб чиққан яна бир маъноси бор, бу нарса ёки муддаонинг ўзгинаси, яъни айнан узи, ҳақиқати деган маъно бўлиб, бу маъно “нафсу-л-амр” иборасида сақланган. “Гапнинг нафсу-л-амрини айг” деганда гапнинг ҳақиқатини, мақсаднинг айнан узини айт, деган фикр тушунилади. Нафсу-л-амрда бу иш шундай бўлиши керак, деганда, ҳақиқатда, ишнинг ўзгинасини назарга олганда бу иш мана шундай бўлмоғи керак, деган мазмун чиқади. Габиатшуносликда “нафс” деб жисмнинг ўзидаги – унинг вужудини таъминловчи кучлар йиғиндисига айтилади. Жонсиз жисмнинг нафсини “нафс-и таъбий” ёки “нафс-и маъданий” деб атаганлар ва бу нафс бир-бирига қарама-қарши икки кучдан иборат. Бири муҳитга интилувчи куч бўлиб, жисмнинг сиқилиб ўзи учун керак бўлган даражадан ортик зичлашишига йул қўймайди. Бу куч “хиффат” дейилади. “Хиффат”нинг лугавий маъноси енгилликдир. Иккинчиси, марказга интилувчи куч бўлиб, бу жисмнинг бўшашиб ёки парчаланиб кетишига йул қўймайди. Бу куч “сақл” деб аталади. “Сақл”нинг лугавий маъноси оғирликдир.

Ўсимликдаги ўстирувчи кучлар “нафс-и наботий”, яъни ўсимлик нафси ёки “нафс-и номия”, яъни ўсувчи нафс деб аталади. Ўсимликда маъданий нафс ҳам бўлади. Аммо бу нафс мазкур икки кучдан ташқари ўсиш учун зарур бўлган

саккизта кучга эгадир. Буларнинг биринчиси, озуқани ўсимлик ичига тортадиган, шимадиган куч бўлиб, “жозиба” деб аталади. “Жозиба” сўзининг луғавий маъноси тортувчидир.

Иккинчиси, озуқанинг керакли қисмини танада тутиб турувчи куч бўлиб, “мосика” дейилади. “Мосика” сўзининг луғавий маъноси тутувчи, ушлаб турувчидир.

Учинчиси, озуқани ҳазм қилувчи куч бўлиб, унга “ҳозима” деб ном қўйилган. “Ҳозима”нинг луғавий маъноси ҳазм қилувчидир.

Тўртинчиси, ҳазм бўлган озуқанинг танага сингадиганини сингмайдиганидан ажратувчи куч бўлиб, “мумаййиза” деб аталади. “Мумаййиза” сўзининг луғавий маъноси ажратувчидир.

Бешинчиси, озуқанинг танага сингмайдиган, кераксиз ва ортиқча қисмини танадан ташқарига чиқарувчи куч бўлиб, буни “дофия” дейдилар. “Дофия” сўзининг луғавий маъноси даф қилувчи, сурувчидир.

Олтинчиси, озуқани ўсимлик жисмига мослаштириб, шу жисмга айлантирувчи куч бўлиб, бу “мусаввира” деган номни олган. “Мусаввира” сўзининг луғавий маъноси шакллантирувчидир.

Еттинчиси, уруғлаштирувчи куч бўлиб “муваллида” дейилади. “Муваллида” сўзининг луғавий маъноси туғдирувчидир.

Саккизинчиси, ўсимликнинг катталашшига ёрдам берувчи куч бўлиб, буни “мунаммия” деб атаганлар. “Мунаммия” сўзининг луғавий маъноси ўстирувчидир.

Энди ҳайвонга келсак, ҳайвонда ҳис ва ихтиёрий ҳаракат бор. Ўсимликда ҳис бутунлай йўқ. Ҳайвон ва ўсимлик ўртасидаги оралик мавжудотлар мустаснодир. Масалан, барги ёки гули билан ҳашаротларни тутиб, сўриб гашлайдиган ўсимликлар ҳам бор. Бундай оралик мавжудотлар “барзах” деб аталади. Ўсимликнинг ўсиш билан боғлиқ ҳаракати эса ҳайвонники сингари ихтиёрий эмас, табиийдир. Мана шу сабабдан баъзилар, жумладан Ибн Сино ҳам ўсимликка хос кучларни таъбий қувватларга киритадилар.

Ҳайвоннинг ҳис ва ихтиёрий ҳаракатини ишга солувчи кучларнинг йигиндисини “нафс-и ҳайвоний” ёки “ҳайвоний нафс” деб атайдилар. “Ҳайвон” сўзининг туб луғавий маъноси тирик ва тирикликдир. Шунинг учун ҳайвон сўзи кенг маънода қўлланиб, ўсимлик жинсидан юқори жинсни англатиши мумкин. Бу ҳолда у инсонни ҳам ўз ичига олади ва инсон ҳайвон жинсининг бир навъи бўлади. “Ҳайвон” сўзи тор маънода қўлланганда эса “инсон” сўзига карама-карши қўйилади ва инсондан ўзга тирик мавжудотни билдиради.

“Нафс-и ҳайвоний” деганда тирик мавжудотнинг тириклигини таъминловчи қувватлар йигиндиси тушунилади.

Тирикликка сезиш ва ихтиёрий ҳаракат хос. Буни кўриш, эшитиш, татиш, ислаш ва сезишдан иборат ташки туйғу қувватлари ҳамда ички қувватлар таъминлайди. Олимларимиз бу қувватларнинг ҳаммасини “ҳис” ва “ҳавосс” деб атайдилар. “Ҳавосс” сўзи “ҳис” сўзининг кўплиги бўлиб, ҳислар дегани. Кўриш қувватини “босира”, эшитиш қувватини “сомиъа”, татиш қувватини “зойиқа”, ислаш қувватини “шомма” ва сезиш қувватини “ломиса” деб, буларнинг ҳаммасига, яъни бешовига “ҳавосс-и зоҳир” ёки “ҳавосс-и зоҳирий” деб ном қўйганлар. Тирик махлуқ босира, яъни кўриш қуввати билан шакл ва рангни, катта-кичикни, узун-қисқани, узоқ-яқинни ва нуру зулматни идрок қилиб, бир-биридан фарқ қилади. “Сомиъа”, яъни эшитиш қуввати билан турли товушларни, сўзларни эшитиб, уларни бир-биридан фарқлайди ва маъносини тушунади. Шомма, яъни ислаш қуввати билан турли исларни идрок қилиб, уларнинг кайфиятини билади. Зойиқа, яъни татиш. гам билиш қуввати билан чучук, аччиқ ва нордон каби мазаларни идрок қилади. Ломиса, яъни сезиш. умуман бадан ва хусусан қўл билан юмшоқ-қаттиқни, иссиқ-совуқни, қурук-хўлни, оғир-енгилни идрок қилиб, уларни бир-биридан фарқ қилади.

Қувват назарда тутилмаганда кўриш “басар”, эшитиш “самъ”, ислаш “шамм”, татиш “завқ”, сезиш “ламс” деб юритилади.

Зехндаги идрок қувватларини “хавосс-и ботин” ёки “хавосс-и ботиний” деб атаганлар. “Хавосс-и ботиний” ҳам беш ҳисдан иборат. Биринчиси ҳисс-и муштарак, иккинчиси хаёл, учинчиси ваҳм, тўртинчиси ҳофиза, бешинчиси мутасаррифадир. Баъзилар мутасаррифани “фикр” деб ҳам атайдилар.

Ҳисс-и муштарак ташқи ҳислар берган маълумотни бевосита қабул қилувчи ва жамловчи қувватдир. Бу ҳисда кўриш, эшитиш, татиш, ислаш ва сезишнинг натижалари бир яхлит ҳолга келгани ва у гашқи ҳислар билан ўзидан кейинги ички ҳислар ўртасида восига бўлгани учун уни “ҳисс-и муштарак” деб атаганлар. Ҳисс-и муштарак ташқи ҳисларнинг охири ва ички ҳисларнинг бошидир. Ҳисс-и муштаракни ҳовуз ёки денгизга, ташқи ҳисларни эса шу ҳовузга келиб қўшиладиган ариқларга ёки денгизга қўйиладиган сойларга ўхшатилади.

Хаёл эса ташқи ҳислар билан идрок қилинган нарсаларни улар йўқ пайтида кўз олдига келтириш қуввати дир.

Хаёлни ҳисс-и муштаракнинг хазинаси дейдилар, чунки хаёлда ҳис қилинган нарсаларнинг суврати тўпланиб боради. Хаёлни яна ёзувчига ҳам ўхшатадилар. Бунда ёзувчининг қурган нарсаларини ёзиб қўйиб, ёзув орқали уша нарсаларни ўзгага кўрсатиши назарда тутилади. Шунга биноан хаёл суврат, яъни шакл орқали маънони, яъни мазмунни идрок қилувчи қувват деб тушунилади. Ўзгача қилиб айтганда хаёл мавжудотнинг зехнда ҳосил бўлган суврати орқали уларнинг ўзини киши онгида гавдалантиради.

Ваҳм кўрилган, кўрилмаган мавжуд ёки номавжуд нарсаларни тўғри ва нотўғри равишда зехнда гавдалантирадиган кучдир. Масалан, ваҳм кишининг кўз олдига юзлаб кўёшни, ёқут тоғларни, симоб тўла денгизларни келтириши мумкин. Инсондан ўзга жонворларда ақл ўрнида ҳам “ваҳм” хизмат қилади. Инсонда ваҳмнинг ақлга тобе бўлмаслиги таъкидланади. Масалан, тунда ўлик бор уйда ёлғиз ётишга тўғри келса, ақл бунинг хавфсизлигини билдириб турса ҳам, кишини ваҳм қўрқитиши мумкин. Ваҳмнинг кишини

чалгитиш хусусиятини назарга олиб, унга баъзилар “шайтон” ёки “иблис” деган лакабларни ҳам берганлар.

Ҳофиза ташки ва ички ҳислар идрок этган нарсаларни сақловчи қувват бўлиб, уни лавҳга ухшатадилар. Олдин учрашган икки киши янгидан учрашганда бир-бирини танишининг сабаби биринчи кўришишда уларнинг суврати ҳофиза туфайли зехнда ёзилиб қолганлигидир. Иккинчи кўришувда зехнга тушган суврат ҳофиза лавҳида ёзилиб қолган суврат билан қиёсланади ва натижада улар бир-бирини эслайдилар.

Мутасаррифа ёки **фикр** ташки ва ички ҳислар идрок қилган ҳиссий, ғайриҳиссий ва ақлий нарсаларни жамлаб натижа чиқарадиган қувватдир. Бунга ҳофиза лавҳига ёзилган маълумотни уқувчи қувват деб ҳам қарайдилар. Мутасаррифа агар ақлга буйсунса, уни “мутафаккира” ёки “зокира” деб, агар ваҳмга буйсунса, уни “муғахаййила” деб атайдилар. **Мутафаккира** фақат инсонга хос бўлиб, у нафс-и инсоний ёки нафс-и нотика тушунчасига алоқадордир. Нафс-и ҳайвоний мазкур бешта ички ва бешта ташки ҳислардан ташқари яна “ғазаб” ва “шаҳват” деб аталган икки қувватни ўз ичига олади. **Ғазаб** зарарни дафъ қилиш ёки узгага устун қилиш учун керак бўлган ҳаракатни вужудга келтирувчи кучдир.

Шаҳват сўзининг луғавий маъноси истак бўлиб, истилоҳий маъноси ҳайвонни бирор манфаат ёки лаззатга интиштирувчи кучдир. Инсонда ҳайвон, ўсимлик ва маъдан нафслари ҳам бор. Ҳайвонда инсон нафси йўқ, лекин ўсимлик ва маъдан нафси бор. Ўсимликда инсон ва ҳайвон нафслари йўқ, аммо маъдан нафси бор. Жамодда, яъни анорганик жисмларда инсон, ҳайвон ва ўсиш нафслари йўқ бўлиб, фақат маъдан нафси бор. Бошқача қилиб айтганда, ўсмайдиган ва жонсиз мавжудотда унинг жисмини сақлаб турувчи қувватларгина бор. Ўсадиган мавжудотда, яъни ўсимликларда эса ўларнинг жисмини сақловчи қувватлар ва ўстирувчи қувватлар ҳам бор. Тирик мавжудот, яъни ҳайвонларда эса ҳам уларнинг жисмини сақловчи, ҳам ўсишини амалга

оширувчи, унинг тириклигини, яъни ҳис қилиб ихтиёрий ҳаракат қилишини таъминловчи қувватлар бор.

Инсонда эса буларнинг ҳаммаси мавжуд, ундан ташқари фақат унинг ўзига хос қувватлар ҳам бор. Бу тафаккур ва нутққа оид қувватлар бўлиб, буни “нафс-и инсоний” ва “нафс-и нотика” деб атаганлар. **Нафс-и инсоний** ҳис қилиб билишдан ташқари уйлаб билиш ва уйлаб топиш қобилиятига эга. Мана шу қобилиятга ақл дейилади. Шундай қилиб инсонда бошқа мавжудотда бор қувватлар, шунингдек, фақат инсонга хос “зокира” ёки “мутафаккира” деб агадган фикрлаш қуввати ва нутқ қуввати ҳам бор экан. Ақл ва нутқ башарга берилган шарафли имтиёз ҳисобланади ва инсонга унинг шу жихатини назарга олиб, “ашрафу-л-махлоқот”, яъни махлоқларнинг энг шарафлиси деган лақаб берилган.

Ахлоқ назариясидаги нафсни мухтасар қилиб, уч ёки тўрт ва муфассал қилиб етти турга бўлганлар. Уч турга бўлганда бирини “нафс-и аммора”, иккинчисини “нафс-и лаввома” ва учинчисини “нафс-и мутмаинна” деб атаганлар. “Уч нафс” ёхуд “нуфус-и салоса” деганда нафснинг мана шу уч тури, аниқрок қилиб айтганда ахлоқий даражаси тушунилади. Тўртга бўлганда мазкур учтаг. “нафс-и мулҳама” дегани қушилади. Етти турга бўлганда мана шу тўрттага яна учтаси қушилади ва булар “нафс-и розия”, “нафс-и марзия” ва “нафс-и комила” деб аталади.

Нафс-и амморанинг лугавий маъноси доим буйруқ бериб турувчи нафсоний куч бўлиб, бу ибора фақат нафс буйруғи билан иш қилувчи, шахсий манфаат йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдиган кишиларнинг нафсига нисбатан қўлланади. Бу нафс кишиларни ўғрилиқ, зўравонлик, бузукликка ва ичкиликпарастликка олиб боради ва кишини турли балоларга гирифтор қилади. Аччиқланиш, ўзини катта олиш, ўзгалардан устун келишга ҳаракат қилиш, ўчакишиш, кек сақлаш, бировни кўролмаслик, қурумсоқлик, жанжалкашлиқ, бировларнинг орқасидан гапириш каби манфий ҳислатлар нафс-и амморанинг амалий белгиларидан ҳисобланади.

Киши билиб ёки билмасдан нафс фармонида бўлиши мумкин. Бола эси киргунга қадар билмасдан нафсга бўйсунди. Боланинг келажагини ўйлаган ва ўзлари яхши тарбия олган ота-оналар, оға ва эгачилар уни бошдан бошлаб йиғлаганига ва бошқа ўжарликларига қарамасдан нафснинг амморалик хусусиятини йўқотишга ўргатиб борадилар. Натижада бола ўз нафсига мағлуб бўлмасдан ундан ҳолиб киши бўлиб етишади. Баъзан тарбиянинг йўқлиги ёки нотўғрилиги туфайли бола нафсига мағлуб бўлиб ўсади ва ёш жихатидан қариганда ҳам нафс жихатидан гўдаклигича қолади. Катта бўлганда фақат нафс буйруғи билан буладиган ҳаракатнинг шакли ўзгаради. Масалан, навқирон йигит ёки киз, мўйсафид чол ёки кампир бировнинг нарсасини ўзлаштириш учун ўзини ерга отиб, тепиниб йиғламайди. Балки куч ёки турли макру ҳийлаларни ишга солади. Булар ўзларининг нафс қулига айланганликларини билмайдилар ва ўзларини ҳолиблар қаторига қўшадилар.

Била туриб нафсга бўйсуниб эса, иродасизлик туфайли бўлади. Билмасдан нафс амрига бўйсунувчи кишининг нафсини баъзан “нафс-и баҳима” деб ҳам атайдилар. **Баҳима** чорва дегани.

Уришқок, ўзгаларнинг нарсасини тортиб оладиган ёки сўроқсиз ўзлаштирадиган, чекишдан ўзини тиёлмайдиган мактаб болалари, бўккунча овқат ейдиган, ичкиликка берилган, ўзгаларни норози қилиб, алдаб тирикчилик қиладиган катта кишилар, амални суйистеъмол қилувчи амалдорлар, ўз халқи ва ўзга халқларни таловчи подшоҳлар, бутун оламни эгаллашга ҳаракат қилувчи империалистларнинг нафси **нафс-и аммора** бўлиб, мазкур шахслар оқибатда ўз нафсларининг қурбони бўладилар.

Энди “нафс-и лаввома” иборасининг мазмунига келсак. “Лаввома” доим қойиб турувчи деган маънони билдиради ва нафс жиловини ўз қулига олган, нафсини ақлига бўйсундирган ва нафс ҳолиб келганда ўзини-ўзи қойиб яна нафсини мағлуб қилиб оладиган кишининг нафси “нафс-и лаввома” деб аталади.

Нафс-и лаввома соҳиблари кишининг яшаши учун зарур бўлган нафсоний талабларини ҳалол йўллар билан меъеридан оширмасдан қондирадилар. Натижада бундай кишилар ўзгаларни ҳам мамнун қилган ҳолда тинч ва фаровон ҳаёт кечирадилар.

Нафс-и аммора соҳибига қаҳру ғазаб хос бўлгани ҳолда нафси лаввома эгасига меҳру шафқат хос. Унга тажовуз хос бўлса, бунга ибод, тортиниш хос. Унга уятсизлик, сурбетлик хос бўлса, бунга ҳаё, адаб хос. Унга манманлик, мутақаббирлик хос бўлса, бунга камтарлик ва тавозу хос. Унга ҳаромийлик, бунга ҳалоллик хос. Унга ҳирс, очкўзлик хос бўлса, бунга қаноат хос. Унга ўзгаларни кўролмаслик хос бўлса, бунда ҳатто ўзида йўқ нарсалар ўзгаларда бўлса, худди ўзида бордай хурсанд бўлиш хислати бор. Нафс-и аммора соҳибларини ҳамма кораласа, нафс-и лаввома соҳибларини ҳамма ҳурмат қилади. Шунинг учун соғлом жамият аъзосининг аксарини нафс-и лаввомага эга бўлган кишилар ташкил қилиб, нафс-и аммора эгалари соғлом кишилар орасида кам бўлади.

Энди **нафс-и мулҳамага** келсак, **мулҳаманинг** луғавий маъноси илҳомланган, илҳомлидир. Илҳом деганда кишига бирор сирли ходисанинг тўсатдан аён бўлиши тушунилади. “Нафс-и мулҳама” деганда эса, кишида турли жозибали истакларни уйғотувчи куч тушунилади. Бундай нафс кўпроқ илм, ҳикмат ва санъат аҳлида бўлади. Бундай нафс эгаларига хаяжон, ижод, фидойилик, гўзаллик ва санъатни севиш каби хислатлар хосдир.

Ҳамма ёмонликлар нафс-и амморадан, ҳамма яхшиликлар руҳдан содир бўлади, дейилади. “Арвоҳ” сўзи “руҳ”нинг кўплиги бўлиб, у ҳозирги авом тилида бирлик сифатида ишлатилади¹. Мумтоз ўзбек тилида “арвоҳ” фақат руҳлар деган маънода қўлланади. Куръон оятлари, жумладан Исро сурасининг 85-оятда руҳ парвардигорнинг амридир дейилган. Бу оятда Ҳақ Таоло Расулulloҳга мурожаат қилиб шундай дейди: **Ва йасъалу:нақа мина-р-ру:х. Қули-р-ру:ху мин**

¹ Бу ҳолни “валий” кўплиги “авлиё”, “шайх”нинг кулиги “машойих”, “узв”нинг кўплиги “аъзо” каби сўзларда ҳам кўратамиз.

амри раббӣ – Сендан рух ҳақида сӯрайдилар. Рух парвардигоримнинг амридур, дегил. **Амр** сўзининг буйрук ва иш маънолари бор. Бу оятда **амр** мазкур маъноларнинг қайсисида ишлатилган? Баъзилар уни иш деб таржима қилганлар. Аммо ҳазрат-и Навоийнинг химмати¹ ва илмий раҳбарлигида бажарилган **Тафсири-и Ҳусайнийда амр фармон** деб таржима қилинган ва қуйидагича изоҳ берилган: **аз мубдаъот-ки ба амр-и “қун” койини шуда бемодда ва аз он жумла-ст-ки махсус-аст ба илм-и Худой гаъоло ва ғайр-и Ҳақ субҳонаху ва таъоло касе баду доно пест – [Рух] қун буйруғи билан моддасиз ҷрағилган бадиъ мавжуддир**² ва юксак Таъбирнинг илмига хос булиб, уни юксак ва пок Ҳақдан узга ҳеч ким билгучи эмас. Агар руҳлар оламини **амр олами** деб аталишини ҳам ҳисобга олсак, Исро сурасининг 85-оятигаги **амр** иш эмас, буйруқ эканлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Мазкур далилларга биноан содиқ муҳаккиклар, яъни мавжудотнинг ҳақиқатини била оладиган олимлар руҳнинг ҳақиқатини билиб бўлмаслигини таъкидлайдилар. Ҳақ таолога яқин мартабаларга эришган солиқлар ҳам бу масалада аниқ бир фикр айтолмай, фақат ишоралар билан чекланганлар. Шунинг учун илмий асарларда руҳнинг излари ва у билан боғлиқ бошқа ҳодисалар баён қилинади.

Шайх Азизиддин Насафий ўзининг “Зубдагу-л-ҳақоийк” асарида рух билан боғлиқ баъзи масалаларни баён қилган. Унинг руҳга берган таърифи шундай:

بَدَانِ كِه رُوحِ جَوْهَرِیْ | بِسِیْطِ اسْتِ [مَكْمَلِ] وَ مَحْرَكِ جِئْمِ اسْتِ دَرِ مَرْتَبَةِ
 نِنَاتِ یَا طَبَعِ وَ دَرِ مَرْتَبَةِ حَیْوَانِ بِالِاخْتِیَارِ وَ دَرِ مَرْتَبَةِ اِنْسَانِ بِلْعَقْلِ ... رُوحِ جَوْهَرِیْ
 لَطِیْفِ وَ قَابِلِ تَجْرِیْ وَ تَقْسِیْمِ نِیْسْتِ وَ اَزْ عَالَمِ اَمْرِ اسْتِ بَلَكِهْ خُودِ <عَالَمِ> اَمْرِ اسْتِ³

¹ Ҳозир бу сўз урнида маъноси туғри келмаса-да, “ҳомий” сўзи қўлланмоқда.

² **Марям** сурасининг 35 инчи, **Носининг** 82 инчи, **Ифтирнинг** 68 инчи оятларида Ҳақ Таолонинг истаган нарсаи қун, яъни бул деса булиши айтилган. Бу оятлардаги бул дейиш-ю булади деган маънодаги **қун фа-йяқу:н** ибораси мумтоз адабиётда қун қўлланади. Аммо ҳозир баъзилар бу ни бутунлай тескари маънода ишлатадилар.

³ Шоир матиға уни қушган ҳарфларни ( ) аломати, асарнинг тошбосмаларилан олинган сўзларни | | аломати, қулъмадаги қушимчаларни < > аломати ичига олган.

رَبْدَةُ الْعَقَائِقِ تَصْنِيفُ عَزْرَةِ الدِّينِ اِسْمَعِيلَ بَنِي عَمْرِو بْنِ اَبِي سَلَمَةَ وَ تَطْبِيقَاتُ حَقِّ وَ يُوْدِي نَاصِرِي، تَهْرَانِ، طَبَهْرِي

۲۰۱۳، ص ۱۳۸۱

Яъни: Билгилки, рух жисмни усимлик мартабасида биттабъ, ҳайвон мартабасида билихтиёр, инсон мартабасида бильақл¹ камолга етказиб, ҳаракатга келтирувчи бир басит² жавҳардир... рух латиф³ бир жавҳар⁴ бўлиб, у нарчаланиб бўлақларга бўлинмайди. У амр оламидандир, балки амрнинг⁵ ўзидир⁶.

Зубдату-л-хақойиқда Насафий бу жавҳарнинг мартаба ва мақомлари ҳақида маълумот бериб, ҳикмат аҳли уни **ақл** деб, ваҳдат аҳли **ҳаюло** деб аташларини айтади. Жавҳарнинг биринчи яратилганини **руҳ-и аввал**, **руҳ-и аъзам**, **нур-и Мухаммадий**, **қалам**⁷, **ақл-и аввал**, **ҳаюло-йи аввал** деган номлар билан атаганлар.

Зубдату-л-хақойиқнинг узбекчаси ҳам бор. Азизиддин Насафий, *Зубдат ул хақойиқ*, Нажмиддин Комилов таржимаси. Т., “Камалак”, 1996.

¹ Яъни усимликдаги рух табиий, гайриихтиёрий кучга эга, усимликнинг хис ва ихтиери булмагани учун усиб, етилиш унинг узига боғлиқ эмас. Ҳайвондаги рух уни ихтиёрий ҳаракат билан таъминлайди. Инсондаги рух эса, ақл билан ҳаракат қилади.

² Басит битта “д” билан **сода** ҳам дейлади. Булар мураккабнинг илди бўлиб, мавжуднинг таркибий қисми йўқлигини, унинг ёлғизлигини билдиради. Баситнинг мартабаси мураккабга нисбатан комиллиги билан улугдир, чунки басит бўзилиб йук бўлмайди, мураккаб нарчаланиб йук булади.

³ **Латиф**нинг дугавий маъноси майин ва юмшоқдир. Аммо бу урида у истилоҳий маънога эга бўлиб, мавжуднинг илғаб бўлмайдиган сифатини билдиради. Масалан нур латифдир. Шу маънодаги латифнинг зидди сифатида асли нолук маъносидан **насиф** сузи ишлатилади. Дағал жинс, каттиклик каби хоссага эг бўлган мавжуд **насиф** дейлади.

⁴ **Жавҳар** бу ўрида мавжудотни мужассам қилувчи пужуд Қаралсин: А.Рустамов. *Суз хусусида* суз. Г., 2010. 28-30 с.

⁵ Китобда бу суз олдида берилган “олам” сузи оргикча.

⁶ Ҳақ таъоло оламни воситасиз **кун**, яъни **бул!** деган амр билан яратган. Рух шу амрни давом эттиргани учун уни амр билан тенглаштирилади. Малакур, яъни руҳлар олами **амр олами** дейлади.

⁷ Ҳазрат-и Навоийий **Фарҳоду Ширин**да каламга бағишланган бобни

Калам-ким, паҳнавард-и тезтак-дур,

Азалдин манзили фавку-л-фалак-дур

деб бошлайди. Бунда Ҳазрат мазкур каламга ишора қилган **Ақл-и аввални калам** ва **қалам-и аъло** деб аталишининг важҳи ақл-и аввалнинг махлуқотнинг ақлий сувратини, тасаввурини яратиндир.

Ақл унга бўлиб, аввал Ҳақ таъолодан ақл-и аввал содир булган. Ундан яна гуқкига ақл, нафс ва гуқкига фалак содир бўлган. Энг тубандаги ақл камар фалакида бўлиб, **ақл-и фяъол** деб аталади.

Гарбда **метапсихоз** деб аталувчи **таносуху-л-арвоҳ** ва **спиритизм** деб аталувчи **истихзору-л-арвоҳ** деган тушунчалар ҳам мавжуд бўлиб, буларнинг биринчиси руҳни бир танадан бошқа танага кўчиришни, иккинчиси руҳни ҳозир қилишни билдиради. Аммо бу атамалар ботил бўлиб, булардан ҳозир куплаб **фирибгарлар** фойдаланмоқдалар.

Солик нафси тазкия¹ қилиш билан бирга ошиқона тарзда сулук одобини тўлиқ риоя қилиб, ахлоқ-и замима, яъни қораланувчи хулқлардан ҳазар қилади ва ахлоқ-и ҳамида, яъни мактовли хулқларни кағъий одаг қилиб олади. Ҳақ таъоло қабул қилса, шу йўл билан тарийкатда тараккий қилиб, тегинли маргабаларга эришади. Соликнинг эришалиган мартабалари мақом ва муқом деб, киноя тарзида **водий**, **дарё**, яъни **денгиз** деб аталади. Солик тегинли сулук амалида катъий гуриб орқага қайтмаса, мақомда бўлади. Масалан, сулук талабига мувофик тавба қилиб, тавбасидан қайтмаса, тавба мақомида булади. Мақом мустаҳкам бўлмаган ҳолат ҳол дейилади. Юксак даражада ҳол деганда соликнинг истаги ва ҳаракатсиз Ҳақ тарафидан унинг кўнглига шодлик ёки гам, сиқилиш ёки ёзилиш, шавқ ёки кўркув каби кайфиятларнинг келиб кетиши тушунилади. Шу ҳолатдаги солиқлар ҳол **аҳли** деб аталади. Ҳол доимий ҳолатга айланса, мақом бўлади. Мақомлар кўп бўлиб, уларнинг кенг қамровли еттитаси “Лисону-г-тайр”да **водий** номи билан берилган:

1. Талаб водийси. Бунда голиб тарийкат йўлини излайди. Қийналиб дунёвий илинчлар, молпарастлик, жоҳнарастлик, шухратпарастлик, кибру хаводан кутилиб, нафсу ахлоқини сулук талаби даражасида тазкия қилиб, кейинги мақомга ўтишга муяссар булади.

2. Ишқ водийси. Бундаги ишқ энг юксак даражада бўлиб, у ошиқни жондан кечиб жон эгасига интиштиради. Ҳазрат

---

¹ Тазки(й)анинг асли шакли **тазкийё** Нафс тазкийёси нафсни салбий сифатлардан ариштирир

ишк чун килди вужудунгни адам¹
маърифат водийсига урдунг қадам

дейди.

3. Маърифат водийси. Бунда турли эътикод ва сулук йўлларининг беҳад кўплиги, йўлларнинг баъзиси тўғри, баъзиси эгрилиги, лекин мақсад бирлиги аён бўлади. Баъзилар илохий маърифат нуридан баҳраманд бўлиб, тортган ранжларига яраша мақсадга етадилар, баъзилар йўлдан озиб кетадилар, уладилар ҳам. Йўлларнинг энг тўғриси Расулulloх йўли экаплиги таъкидланади:

чун сулук ичра кўп эрди ихтилоф,
кўпраги дурд эрди лекин ози соф²

ким равишда софий эрди машраби³
бор эди ул тобиъ-и шаръ-и Набий

4. Истиғно водийси. Истиғно – номухтожлик. Ҳақ таъоло мустағний, яъни ҳеч нарсага муҳтож эмас ва ҳамма нарсага кодир. Унинг шу сифатига кўра солиқлар турли дахшатли ва бешафқат балолар билан имтиҳон қилинади. Кўпчилик бу синовдан утолмайди. Солиқларнинг фақат жуда ози бундан омон чиқишга муваффақ бўлади.

5. Тавҳид водийси. Бу тавҳид ҳол ахлининг тавҳиди бўлиб, бунинг ниҳойи мартабасида бутун мавжудот, жумладан солиқ Ҳақ нурида фарк бўлиб, биргина Ҳақ вужуди қолади.

6. Ҳайрат водийси. Бунда Ҳазрат

ҳайрат айлар тилни гунг-у лол ҳам
ақл зойил хушни помол ҳам

дейди.

¹ чун қилди адам – йўқ қилгач.

² дурд – суюқликнинг чўкмаси, соф – чўкма устидаги соф қисми.

³ машраб – ичиш жойи. Кимки Расулulloх шариасти йўлидан борса, унинг сулук манбаи соф маърифат бўлади.

7. **Фано воднийси.** Бунда соликнинг башарий жиҳати Ҳақнинг илоҳий жиҳатида бутунлай йўқ бўлади. Ҳазрат

йўқ бу водий ичра жуз хомушдук¹
гуш-у кар булмағлиғ-у беҳушдук

дейди.

Солик кайфиятида содир бўладиган мазкур бухушликлар ва узга ҳолатлардаги сархушликларга узига хос **усрукдук²** деб қаралади ва бу ҳолат **сукр** ҳамда **мастлик** деб ҳам аталади. Бу мастликнинг бевосита сабаби Ҳақ жамолини мушоҳада³ қилиш, унинг шоҳиди бўлишдир. Унинг бош сабаби ишқдир. Чунки соликни шўҳуд, яъни шоҳидлик соҳиби даражасига ишқ келтиради. Аммо ишқнинг таъсир кўлами шахс билан чекланмайди. Бутун борлик, оламларнинг пайдо бўлиши, уларнинг фаолияти ва ривожиди ишқнинг таъсири кучлидир. Бинобарин мастлик воситаси май ишқ рамзи қилиб олинган. Ҳақ нури комил солик кўнглида тажаллий қилгани, яъни жилолангани учун жом кўнгил рамзи қилиб олинган. Кўнгилнинг маънодоши сифатида юрак маъносидаги **қалб**, **дил** ва **фуод** сузлари ҳам қўлланади. Лугавий жиҳатдан **қалб** юракнинг, **фуод** айнан **кўнгил**нинг муодилидир. Аммо истилоҳ сифатида **қалб** **кўнгил** маъносида ишлатилади. **Дил** лугавий маъносида юрак, истилоҳий маъносида **қалб** каби кўнгил маъносида қўлланади.

Ҳазрат-и Навоийий **Ҳайрату-л-аброрда** кўнгил таърифига бир фасл, кўнгилнинг вужуд сайрига уч фасл бағишлаган ва бу уч фаслни **ҳайрат** деб атаган. Бушга кўнгилнинг ҳайратга

¹ жуз хомушдук – жим бўлишдан ўзга.

² Мастликнинг арабийси **сукр**, форсийси **мастий**, туркийси **усрукдук**. Маст форсий, **сукрон** арабий, **усрук** туркийдир.

³ Баъзан **мушоҳада** сўзи **мукошафа**, **муҳозара**, **мурукаба** сўзлари билан қисман умумий маънога эга бўлгани учун уларни чалқан ишлатиш учрайди. Қуйилан бошласак, **мурукаба** сулук одобига зид амаллардан сақланишдир. **Муҳозара** ҳозир бўлиш, гойиб бўлишнинг зидди. Истилоҳий маъноси давомли зикр натижасида кўнгилнинг Ҳақ ҳузурда ҳозир бўлишидир. **Зикрларнинг** афвали **Ло илоҳа илло-ллоҳ** дейилади. **Мукошафа** Ҳақ сифатининг тажаллийси, сифат ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Ижобийси **дуф** каби, салбийси **қаҳр** каби. **Мушоҳада** Ҳақ юзининг, яъни узининг тажаллийсидир.

гушиши бойис бўлган. **Аввалги**¹ ҳайратда кўнгил йўқликдан борликка чиқиб, мулк оламидаги, яъни жисмоний оламдаги рангоранг гулларни, турли дарахтларни тамошо қилади ва уларнинг **саббихи-сма раббика-л-аъло** ҳукми билан Ҳақ таъолога тасбиҳ² адо қилаётганларини англаб, ҳайратга тушиб ҳушидан кетади. **Иккинчи** ҳайратда кўнгил мулк оламидан малакут, яъни руҳ оламига³ кутарилиб, ундаги шамъу машъалларнинг⁴ **ва-зқури-сма раббика ва табатгал илайҳи табтийлан**⁵ ҳукми билан Ҳақ таъолонинг зикри ила машғулликларини англаб, ҳайратдан эси оғади. **Учинчи** ҳайратда кўнгил малакут оламидан бадан мулкига кириб, бу мулк аҳлининг **фа-зқуру:ний азқурукум**⁶ амри билан Ҳақ таъолонинг зикри билан банд эканликларини билиб, ҳайрат ўйидан куйиб, фано елига соврилиб, висол мақомига эришади.

✓ Ҳазрат-и Навоий кўнгилнинг сифатини фақат соҳибдил-ларгина билишини айтиб, унга шундай таъриф беради:

эй-ки кўнгул васфи байон айладинг
сен бу кўнгулни не гумон айладинг

гулшан-и жисминг аро гул ғунчаси
бутса гумон этма кўнгул ғунчаси

ғунча эмас-ким бу кўнгул қон эрур
йо буйалиб қон аро пайкон⁷ эрур

¹ Мумтоз узбек тилида **биринчи** урнида **аввалги** ишлатилади.

² Яъни: бениҳоят юксак эганнинг шаънига тасбиҳ (субҳона-ллоҳ ўта пок ва нуҳсонсиздур) айт (Аъло сурасининг биринчи ояти).

³ **Малакут** маъно олами ҳам дейилади. Чунки руҳни жисмнинг маъноси деб ҳам билиш мумкин. Бу ҳол сузла яккол қуринади. Суз лафз ва маънодан иборат. Сўз айтилганда эшитилади, ёзилганда қуринади. Бу унинг зоҳири, яъни ҳис қилинадиган жиҳати. Маънони лафзсиз ҳис қилиб булмайди. Бу унинг ботини, ички жиҳати. Аммо суздан мурод маъно булгани учун у бирламчидир.

⁴ **Шамъ** илохий нур ёғдуси бўлиб, солиқ кўнглини ёритади. **Машъаллар** мазкур ёғдунинг турланишини ва таъбирни кучайтириш учун берилган.

⁵ Яъни: парвардигорининг исмини зикр қил ва дунёдан кечиб, унга бутунлай юзлан (Музамил сураси, 8-оят).

⁶ Яъни: мени эслангиз, мен ҳам сизни эслайман (Бақара сураси, 152-оят).

Пайкон – ўк бошоғи, уни ук деб тушуниш хато.

йўқ-ки бу бир шакл дурур ранг-у бӯ¹
 ҳар не керак бўлсун агар бўлса бу
 гар бу дурур ҳар нима-ким жони бор
 жисмида бу гунчасифат қони бор
 ҳам ани Дажжол топиб ҳам Набий
 Йиси² ила тенг-му бўлур марқаб³
 гар бу эса хожа⁴ узин муттасил⁵
 қайси кўнгул бирла дегай аҳл-и дил
 бу-ки кўнгул дерсен эрур бу йурак
 исм кўнгул бирла анга муштарак
 кўнгул эрур булбул-и бӯ:стон-и роз
 қудс ҳаримида⁶ бўлуб жилвасоз
 ройиҳа-йи⁷ жаннат-и аъло ҳам ул
 партав-и мисбоҳ-и тажалло⁸ ҳам ул
 солиқ ани арш-и муалло⁹ деди
 суфий ани олам-и кубро¹⁰ деди
 айн-и назоҳатда¹¹ бу азал жаҳон
 барча жаҳон аҳли қузидин ниҳон

¹ Яъни оддий юрак кўнгилининг шакли, ранги ва белгиларидан иборат бўлиб, унда кўнгилининг моҳияти. Ҳақ таъолога алоқадор жиҳати Вўқ

² Йиси – Йисо алайҳи-с-салом. Сўз охиридаги о алифи максура, яъни йо ҳарфи билан ифодаланган ҳолларда вази ва кофия талаби билан и деб ўқилади, маъно – маъно, лайло – лайли сини ари.

³ Марқаб – улов. Йисо алайҳи-с-саломнинг улови эшак эди

⁴ Яъни кўнгул. Иккинчи кўнгул кучма маънода. қайси кўнгул бирла – нимага асосланиб.

⁵ Муттасил – узлуксиз

⁶ Қудс ҳарими – номаҳрамларга, бетоналарга ҳаром қилинган нуруний маҳлуқот макони. Қудс, қу қудга дугатларда жаннат деган маъно ҳам берилган

Ройиҳа – ҳушбуй ис.

⁸ Партав – ёлқин; мисбоҳ – чирроқ; тажаллий – жилдатиниш. Бу суз кофия талаби билан тажалло бўлган

Арш-и муалло (воқеа курси) дан мурод олий даража

Олам-и кубро (удат олам) дан мурод бу дун жаҳонни устунга олиб олинди

Назоҳат – айбдан йироқ бўлиш

Каъба-ки бўлуб оламнинг қибласи
кадри йук андоқ-ки кунгул каъбаси-
ким бу халойикка эрур саждагоҳ
ул бири холикка эрур жилвагоҳ

Маънавий шароб

Ирфон¹ аҳли таъбирида дунёда ичиладиган ичкилик суварий², маъно оламидаги³ ишқ, завқ беҳушликка писбатан қўлланилган шароб номлари маънавий деб аталади. Маънавий шароб махсус маънода қўлланганда Ҳақ васлига етишган солиқларнинг ишқ галабасидан мағлуб бўлган, яъни хушини йўқотган, мутлақ маънода мазкур мақомга эринмаган солиқлардаги завқ ва ҳайрат ҳоллари тушунилади.

Шароб⁴ деб ишқу муҳаббатга айтилар экан, энди ишқни ўрганамиз. Бу ҳақда аниқ илмий маълумот олиш учун Мавлоно⁵ Жомий ва ҳазрат-и Наойийга мурожаат қиламиз. Мавлоно ўзининг **Лавомий⁶** асарида ишқу ошқ ва маъшукнинг моҳияти, уларнинг содир бўлиш сабаблари ва

---

¹ Ирфон Ҳаққа эришиш толибларининг илму амаллари бўлиб, у амалий ва назарий шакллarga эга. Амалий ирфон сулук воситасида васлу фано мақомига эришишдир. Назарий ирфон мазкур илму амалларнинг баънидан иборат. Ирфонни эгаллаган киши ориф булади. Ирфон маъносида маърифат сузи ҳам қўлланади.

² Суварий суврат, яъни шаклга оид дегани. Жисм маънонинг шаклланиши натижасида бор бўлгани учун уни суварий дейилади.

³ Маъно олами Ҳазрат-и ҳамс, яъни Ҳақ нурунини ҳозир буладиган беш мартабасининг биридир. Бу руялар олами бўлиб, унинг хусусиятлари юқорида баён қилинди. Ҳазрат-и ҳамс хақида қаралсин: Рустамий, Ҳазрат-и ҳамс Абдурахмон Жомий таълиқида. Эрон-афғон филологиясининг долзарб муаммолари. Т., 2009. с.17-19.

⁴ Мумтоз адабиётда шаробнинг мана бу маънодошлари қўлланади: май, сяхбо (кизил шароб), бода (хом шароб), бода-йи ноб (хеч нарса қушилмаган шароб, русчаси сухое вино), райҳоний (кўкимтир, хушбўй шароб), мудом (дойимий шароб), роҳ (шодлиқнинг назарда тутилади), мул, чоғир, хамр.

⁵ Мавлоно мавломиз дегани Но арабчада – миз маъносидаги қувимча. Мавло – қудувчи, раҳбарлик қилувчи. Мавлоно – олимлар жамоасига бошчилик қилувчи алломага айтиладиган илмий унвон.

⁶ Лавомий – ломийа (ёлқин)нинг қуплиги. Мавлоно Жомийнинг бу асари Ноин Фариз Мирзиёнинг хамрия қасидасининг шарҳидан иборат.

турларини гўзал бир услубда баён қилган. Қуйида шу асарнинг мазмунини Деҳлида Мужтабо матбаасида босилган тошбосма нусхасидан содда қилиб, олиб берамиз:

Азалларнинг азалида Ҳақ таъолонинг ёлғиз ўзи мавжуд бўлиб, бошқа ҳеч нарса йўқ эди¹. Зотида мавжуд булган камолу жамоли² ва сифатларини³ ўзида ўзи билар. қўрар ва ҳеч нарсага мухтож эмас эди⁴. Аммо бу зотий камол зимнида **жило** ва **истижло**⁵ деб аталувчи ўзидан ўзгани назарда тутган асмойий⁶ камол мавжуд эди. Ҳақ таъолонинг ўзи ошиқ, ўзи маъшук ва ўзи ишк эди. Бу ҳол мазкур исмларнинг зуҳурига истак ва ҳаракат пайдо қилди. Мана шу истак ва ҳаракат ҳамма ишқларнинг, ҳамма маҳаббатларнинг⁷ манбаи бўлди. Ҳамма ишқлар, ҳамма маҳаббатлар, ҳамма аҳилликлар, ҳамма майллар мазкур исмларнинг таъйюн сувғатлари⁸ ва шаклла-

¹ Мавлоно бу фикрга қуйидаги ҳадиси далил қилиб келтиради: **Кона-ллоҳу ва лам йақун маъаҳу шайъун** – Аллоҳ бор эди ва у билан бирга ҳеч нарса йўқ эди.

² **Камол** жамол ва жалолдан иборат. **Жалол** – катр. Оламнинг ярағилишида қаҳрнинг иштироки йўқ. Шунинг учун бу урида жалол зикр қилинмаган.

³ Ҳазрат-и Навоийи Ҳақ таъолонинг саккизта суботий, яъни собит булган, таъкиланган сифатини келтиради: Алишер Навоий Сирожу-л-муслимин. Т. "Мерос" – "Нур" – 1993. с. 14. Бобур Мирзо бу сифатларнинг куриш ва иштишини бириштириб еттига қилиб беради: Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мубаййин. Т. "Мумтоз суз", 2011, с.15-18. Бу шаръий ақида. Сифатнинг ирфоний таърифи шундай: Ҳақнинг сифатлари икки қисм. Бири зотий сифатлар, яъни Ҳақнинг азалий собит сифатлари – **маъжудлик**, **қадимлик** (азалийлик) ва **бирлик**. Иккинчи қисм сифатлар феълий бўлиб, булар **ризо**, **рахмат**, **норозилик**, **ғатаб** кабилар.

⁴ Бунга Қуръондан **Инна-ллоҳа ла-ғанийун ғали-л-ғолими:н** (Аллоҳ оламларга ҳеч мухтож эмас – Алкабут, 6-оят) далил қилиб келтирилади.

⁵ **Жило** – товланиш, **истижло** – узига-ўзи товланиш

⁶ **Асмойий** – исмларга оид. **Асмо** исмининг қўлдиги. Барча махлуқотнинг исми Ҳақ илмида мавжуд.

⁷ **Маҳаббат** ҳозирги муҳаббатнинг асил шакли. Маҳаббат кўнгилнинг гўзаллик ва тўғриликка булган майлидир. Маҳаббат икки турдан иборат дейлади: **авом маҳаббати** ва **хос маҳаббати**. Авом маҳаббати кўнгилнинг сифот жамолини, хос маҳаббат эса зот жамолини куришга интилишдир. Маҳаббатнинг ута қучлиси ишқдир

⁸ Яъни аён бўлиш шакллари. **Таъйюн**нинг асил шакли **таъаййун** бўлиб, бунини асил дугавий таржимаси **яйнлашиш**дир. Бу тақдирда **яйн** шахс, яъни яқка мавжуд маъносидадир. Шунга биноан **таъаййун** махлуқотнинг ўз хоссаларини эгаллаб, бир-биридан ажраб яққаланишини англатади. Шариадга **фаръ-и айн** иборасида ҳам **яйн** мазкур маънода бўлиб, у ҳар бир шахсга фаръ деганидир. **Ҳар бир шахс** мазмунан **ҳамма шахсга** тендир.

ниш мартабаларидан¹ иборат. Ҳамма ҳуснлар, жамоллар, фазллар ва камоллар Ҳақ таъоло камол ва жамолнинг тармоқларидир. Ҳақ таъоло махлуқотни яратиш билан узининг уларда акс этган жамолни ошиқлар кузи билан тамошо қилади.

Маҳаббат ҳақиқий жамилнинг² уз камолига жамъан ва гафсилан³ майлидир. Бу ё **жамъ** мақомидан **жамъга** ё **жамъдан** **гафсилга** ё **гафсилдан** **жамъга** булади. Жамъдан жамъга мақомида зот кўзгусида зот жамоли воситасиз шуҳудир. **Жамъдан гафсилга** бўлганда ул ягона зот ҳадсиз ва чексиз мазҳарларда **уз** жамолнинг ёлқинларини мушоҳада ва **уз** сифотининг камолни мутолаа қилади. **Гафсилдан гафсилга** – инсоннинг мутлақ жамолни жисм оламидаги мавжудот кўзгусида мушоҳада қилишидир. Булар ўткинчи жамолни ниҳойий мақсуд деб биладилар ва васлдан шод, фироқдан гамгин буладилар. **Гафсилдан жамъга** ҳосларнинг Ҳақ таъолонинг зоти ва сифотини кўзлаб фикру амаи қилишдир.

Жамолу камол маҳаббати **Инша-ллоҳа жамилун йухиббу-л-жамол** (Аллоҳ гузалликни севучи гузалдир) ҳукмига кўра унинг зотий сифатидир. **Халақа-ллоҳу-т-таъоло Одама ъало сувратих** (Аллоҳ таъоло Одамни **уз** сувратида яратти)дан у Одамга **уз** сифотини берди. Бинобарин инсоннинг ҳусну жамолга муштоклигида ўша зотий маҳаббат бор.

Ошиқ ва муҳибларнинг тафовут даражаси маҳбуб даражасига боғлиқ. Маҳаббат даражаларининг аълоси Ҳақ

¹ Махлуқот таъйюнининг бош мартабаси **таъаййун-и аввалдир** Маъно оламидаги бу мартабада махлуқ на маънан ва на айнан зухур этади. Шу оламнинг иккинчи қисми булган **таъаййун-и соний**да махлуқот бир-биридан илман фарқланади. Бу мартабада махлуқот **аъйюн-и собита** деб аталиб, **сувар-и илмиййа**, яъни маънавий суврат (шакл) олган айялар деб изоҳ берилади. Учинчи мартаба нуруний махлуқотники булиб, **арвоҳ олами** ва **малакут** деб аталади. Гуртинчиси мисол, жисмнинг тасаввур мартабаси. Бешинчиси жисм мартабаси булиб, **мулк олами** деб аталади. Олтинчиси инсон мартабаси булиб, ҳамма мартабаларни **уз** ичига олади.

² Яъни Ҳақ таъоло.

³ Жисм оламида махлуқот чексиз кўп. Бу ҳолат **гафсил** ва **гафрика** (фарқлашиш) деб аталади. Уларнинг орасидаги фарқ олий мартабада йуқолиб, гафсил, гафрика жамъланади. Шунга биноат бу ҳолат **жамъ** деб аталади. Жамънинг ниҳойий ҳолати **жамъу-л-жамъ** дейилади.

таъолонинг ўзига бўлган маҳаббатдир. Бу даражадаги муҳибнинг кунглини ишк ути эгаллайди, унда бу ўтни ўчиришга куч етмайди. Бунинг тубанида Ҳақ таъолонинг маҳаббатига унга тегишли бўлган нарсалар, масалан маърифат воситасида эришишдир. Бу мартаба соҳиблари дунёвий роҳат ва ухравий лаззат талабида бўладилар. Мазкур маҳаббатлардан ташқари яна асмо ва сифот ҳамда афъол ва осор¹ маҳаббатлари бор. Асмойий ва сифотий маҳаббат соҳиби баъзи инъом, эъзоз, икром каби асмо ва сифатларга кўнгил боғлайди. Афъолий ва осорий маҳаббат соҳиби ўзига ёккан нарса ва ҳодисаларни жон жаҳди билан қабул қилади, ёкмаганидан қатъият билан юз ўгиради.

Маҳаббатларнинг энг қуйидагиси осорий маҳаббатдир. Бу ҳусн деб аталувчи осор жамолига тааллуқлидир. Ҳусн ё маънавий ё суварий бўлади. Маънавий ҳусн мутаносиб адолат, ахлоқ ва эзгу сифатлардан, суварий ҳусн мучаларнинг таносибидан иборат.

Инсон ҳусннинг ошиқ ва муҳиблари тўрт табақадан иборат. Авло² табақага оқ кўнгилчилар (равшандилол) мансуб. Буларнинг нафси шахватдан пок, кўнгиллари табиат чиркларидан қуйилган бўлиб, улар Ҳақ жамолини мушоҳада қилишдан ўзгани ўйламайдилар.

Иккинчи табақага покбозлар мансуб бўлиб, мазҳарларнинг етуги бўлмиш инсон мазҳари буларнинг вужудига ишк ўтини ёкиб, суварий ҳусндан илохий ҳуснни мушоҳада қилишга олиб келади, яъни буларни мажозий ишқ ҳақиқий ишққа йўллаб, максалда етказди. Алмажозу қантарату-л-ҳақи:қа (мажоз ҳақиқат кўприги) ҳукми амалга ошади.

Учинчи табақа тутқунлар (гирифторон)га мансуб бўлиб, булар маҳбуб алмаштириш билан машғул бўладилар. Гузалроқ деб топилса, янгидан янгиларига кўнгил қўядилар.

¹ Афъол феълнинг куплиги, осор асар (из)нинг куплиги.

² Ҳозир баъзи каламкашлар авло урнида хато равишда устувор сузини ишлатмоқдалар. Бу ҳол русча приоритет ва приоритетныйни нотўғри таржима қилиш ва устуворни устун деб тушуниш натижасида юз берган. Ҳолбуки устувор мустаҳкам дегани. Ҳазрат-и Павоийий Аҳду паймонида мен устувор эй дўстлар дейди.

Тўртинчи табақа булганганлар (олудагон)дан иборат бўлиб, буларнинг нафс-и амморалари ўлмаган ва шахват ўти сунмаган. Булар ҳақиқий маҳбубни бутунлай унутганлар ва хаво-йи нафсни ишқ деб атайдилар.

Ҳазрат-и Навоий ишқ ва ошиқларни уч қисмга бўлади: 1) авом ишқи; 2) хавос (хослар) ишқи; 3) сиддиқлар ишқи. Ҳазрат авом ишқи никоҳ билан тугайди, дейди. **Иккинчи қисм хавос ишқи-дур-ким хавос ул ишққа мансуб-дурлар.** Ул пок кўзи пок назар била пок йузга солмоқ-дур ва пок кўнгул ул пок йуз ошубидин¹ кўзгалмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқ-и покбоз маҳбуб-и ҳақиқий² пок жамолидин баҳра олмоқ.³ Ошиқларнинг бу табақасини мавлоно Жомий ҳам покбозлар деб атаган эди. Мавлоно билан Ҳазрат ҳам шу табақага мансубдурлар.

Учунчи қисм сиддиқлар ишқи-дур-ким алар Ҳақнинг гажаллийот-и жамолига мазоҳир⁴ воситасидин айру волиҳ-у⁵ мағлуб-дурлар ва ул мушоҳала беҳудлигида шуъур алардин маслуб⁶. Шуҳудлари истиғроққа⁷ йеткан ва ул истиғроқдин истиҳлоқ⁸ мақомин ҳосил этган. Агар хаводис⁹ йели сипеҳр гулшани авроқин¹⁰ учурса аларға андин хабар йўқ ва анжум¹¹ гулбаргларин ҳар сари совурса аларға андин асар йўқ.¹² Мавлоно Жомий буларни равшандилон деб атаган эди.

¹ Ошуб – кўзгалиш, кўзгалон.

² Яъни Ҳақ таъоло.

³ Навои. Возлюбленный сердце. Сводный текст подготовил А.Н.Кононов, Москва – Ленинград, 1948, с. 94.

⁴ **Мазохир** – мазҳарнинг қулиги. Сиддиқлар халқдан бутунлай узулган бўлсалар, покбозлар халқ хизматида буладилар, покбозлик оммабон ва оммавийроқдир. Бинобарин Мавлоно ва Ҳазрат покбозликни танлаганлар.

⁵ **Волиҳ** – Ҳазратнинг асарларидаги бу сузни воля деб уқиш хато. Чунки булдаги х узак товуши бўлиб, а га айланиши мумкин эмас. Волиҳнинг маъноси машшук на ишқ таъсирида эрдан оғишдир.

⁶ **Маслуб** – жудо бўлган.

⁷ **Истиғроқ** – гарк бўлиш.

⁸ **Истиҳлоқ** – ҳалок бўлиш, бу уринда фано маъносида.

⁹ **Хаводис** – ҳодисанинг қулиги.

¹⁰ **Авроқ** – варақининг қулиги.

¹¹ **Анжум** – нажм (юлдуз)нинг қулиги.

Маҳбубу-л-қулуб, мазкур нашр, с. 97.

Ҳазраг-и Навоийий шоирларни тург табақага бўлади. Биринчи табақага ишқдаги сиддиқлар мартабасидаги шоирларни киритади. Бу табақага мансублар Фаридулдин Ағгор, Жалолиддин Румийдир ва йана ҳам авлийо-йи огоҳу машойих-и аҳлу-ллоҳ бор-қим буларга татаббуъ қилиб-дурлар.¹ Иккинчи табақага Ҳазраг ишқдаги покбозлар мартабасидаги шоирларни киритган. Булар Шайх Муслиҳиддин Саъдий, Амир Хусрав Дехлавий, Захириддин Санойий, Шайх Авҳадиддин. Ҳазраг буларни ҳақиқат асрорига мажоз тариқин махлут² қилиб-дурлар³ дейди.

Ҳазрат Мавлоно Жомийнинг мазкур табакаларнинг ҳар иккаласи тарийқида ижод қилганини таъкидлайди: ҳақиқату мажоз тариқида қомил ва илми иккаласи тариқида вофий-у шомил азм аҳлининг муқгадо-ву имоми Ҳазрат-и Шайхулислом мавлоно нуру-л-милла ва-д-дин Абдурахмон-у-л-Жомий наввара-ллоҳу марқадаху⁴ ва қадласа сиррух-дур-қим⁵ аввалги табақа равиш-у қаломида ҳам шарифмақол⁶ ва сунғи табақанинг адоси латоифида⁷ ҳам соҳибқамол.⁸

Учинчи табақага мансуб шоирлар Камол Исфохоний, Хоконий Ширвоний, Хожу-йи Кирмоний, Мавлоно Жалолиддин, Хожа Камол Хўжандий, Анварий, Захир Форёбий, Абдулвосиъ, Асир Хайлий, Салмон Соважий, Носир Бухорий, Котиб Нишопурий, Шохий Сабзаворий. Булар мажозий шеър соҳиблари: мажоз тариқи адоси алар

¹ Махбубу-л-қулуб, мазкур нашр, с. 27.

² Махлут қилмоқ – аралаштирмоқ.

³ Шу асар, с. 28.

⁴ Аллоҳ унинг етган ерини, яъни қабрини нурга тулдирсин.

⁵ Аллоҳ унинг қабрини муқаддас қилсин. Бу дуодаги сир сузи роз маъносида эмас, қабр маъносида бўлиб, ҳаққа етишган азиятларнинг қабрига нисбатан ишлатилади. Бундай аташнинг ваҳжи у зотларнинг сирлилигидир.

⁶ Шарифмақол – сузи шарафли.

⁷ Латоифи латиқанинг қулиги. Латиқанинг мутлақ маъноси теран мазмунли фасих қалом, махсус ирфоний маъноси суз билан ифодаб бўлмайдиган шай а ишора ва қунигга келадиган илоҳий файз.

⁸ Мазкур, . р. мазкур саҳифа

назмга ғалиб алар бу шевага кўпрак роғиб-дурлар.¹ Туртинчи табакага мансуб жамоъати:-ким назм-и фақат била хушнуд-у хурсанд ва розий-у баҳраманд-дурлар ва йуз машаққат била бир байт-ким боғлайтургайлар даъво овозасин йетги фалақдин ошургайлар. Сўзларида не ҳақойиқ-у маъориф нушидин² ҳаловаг³ назмларида не шавқ-у ишқ утидин ҳарорат⁴.

Сиддик ва покбозлар ишқни шаробга, комил орифнинг маърифатга тулган кунглини жомга⁵ ухшатганлар. Ҳазрат-и Навоий ҳам покбоз бўлгани учун шу акийдада бўлган. У “Ҳазойину-л-маъоний”нинг биринчи ғазалида жому майни илтизом⁶ қилади, яъни ҳамма байтларда зикр қилади. Ғазалнинг матлаи⁷

ашракат мин акси шамси-л-ка’си анвору-л-ҳудо⁸
йо:р аксин майда кўр деб жо:мдин чиқди садо

Бу ғазалнинг шарҳлари нашр қилинган. Буларнинг бири каминаники бўлиб, “Шарқ юлдузи” ойномасида ва “Адиблар одобидан адаблар”да босилган⁹. Аммо бу нашрларда мактадаги охириги сўзлар хато босилган. Бирида ҳардам “ҳам дам”, иккинчисида ҳам “дар” деб босилган. Яна “Шарқ юлдузи”даги 6-байтдаги лафзин дегандаги иккинчи сўз тушиб қолган. Иккинчи шарҳ Нажмиддин Комилов қаламига мансуб.¹⁰

¹ Мазкур асар, мазкур саҳифа.

² Нуш – шарбат.

³ Ҳаловаг – ширин маза.

⁴ Мазкур асар, с. 29.

⁵ Мумтоз адабиётда жомнинг қуйидаги маънодошлари бор: ка’с (коса), паймона, тўстаган, аяк, соғар, ратл. Ратл аслида дон улчайдиган илтиш.

⁶ Илтизом – таъкид учун сўзни такрорлаш санъати.

⁷ Ғазал ва касиданинг биринчи байти матлаъ, охириги мақтаъ деб аталади.

⁸ Яъни коса, кўшининг аксидан ҳилол нурлари порлаб чиқди. Бундаги ка’с, яъни жом комил муршиднинг кунглидир.

⁹ Адибек Рустамов. Шоирнинг биринчи ғазали, Шарқ юлдузи, 1987 йил, 2-сон, с. 176-179; Адиблар одобидан адаблар, “Маънавият”, Т., 2003, с. 63.

¹⁰ Н.Комилов. Навоий ғазаллари (насрий баён ва шарҳлар) Навоий ва ешлар тарбияси, Т., 2010, с. 11-15.

Ишқнинг рамзи сифатида шароб олинишининг сабабларини мавлоно Жомий асосли равишда мазкур **Лавомий** асарида баён қилган. У ишқу маҳаббат билан майнинг ухшаш жиҳатларидан ўнтасини баён қилган.

Биринчиси, май ўзининг аслий ўрни бўлмиш ҳум ичидан ўзганинг таъсирисиз ўзидан ўзи қайнаб, ўзини кўраганига ҳаракат қилганидек, ошиқлар кўнглидаги яширин ишқ ҳам галаён қилиб зуҳур этишга интилади.

Иккинчиси, май ўз зоти ҳақида муайян бир шаклга эга эмас, қайси идишга тушса, шу идишнинг ички шаклини олади. Худди шунингдек, ишқ аслан мутлак бўлиб, унинг зуҳурида маҳаббат аҳлининг қобилияти ва истеъдодига яраша содир бўлади. Ошиқлар орасидаги тафовут ишқнинг зотий хусусиятига эмас, уларнинг кўнгил идишига боғлиқдир.

Учинчиси, майнинг ҳам, ишқнинг ҳам сирояти ялпи жараёндан иборатдир. Май кишининг ҳамма аъзосига таъсир қилганидек, ишқ ҳам ошиқнинг қону жонига кириб унинг бутун вужудини эгаллаб олади.

Тўртинчиси, май ўзининг ичкучисини, ишқ севгучини марду сахий қилиб қўяди.

Бешинчиси, май ҳам, ишқ ҳам кишини қўркмас ва ботир қилиб қўяди.

Олтинчиси, май ҳам, ишқ ҳам киши бошидан кибру ҳавони учиради ва ниёзу тавозуга туширади.

Еттинчиси, май ҳам, ишқ ҳам сирни фош қилади. Асрлар давомида аён бўлган ҳақиқату маърифат сирларини ишқ юзага чиқаради.

Саккизинчиси, май ҳам, ишқ ҳам кишини бухуш қилади. Аммо ишқ бухушлиги сезгирлик ва огохликнинг энг олий мартабасидир.

Тўққизинчиси, майпараст майни ичган сари яна кўпроқ ичгиси келади, ишқпараст ҳам, ишқ дардига мубтало бўлган сари яна ортиқроқ берила боради.

Ҳаштинчиси, май ҳам, ишқ ҳам номусу ҳаё пардасини кугаради.

Ишкнинг май билан ухшаш томонлари куп, лекин оқибат жиҳатидан улар бир-бирига тамоман зид.

Натижа эътибори билан май захр ва ишк пуш экан, нима учун ишкни май билан таъбир қилинади, деган савол туғилиши табиийдир. Бунинг жавоби Мавлонога кура шундай:

Тажрибасиз, хом ёшлар ва айрим нафс-и аммораси қаримаган қариларнинг гасавурида ичкилик бор неъматларининг энг олийси ва мастлик лаззатларнинг энг лазизидир. Агар, ичмай ҳавас қилувчиларни ҳам ҳисобга олсак, бундай хато тасаввурга эга бўлганлар дунёда жуда куп. Бинобарин ишк ‘май’ деб аталганда, биринчидан, мавзуга кўпчилиكنинг диққати тортилган бўлади, иккинчидан, май билан ишк орасидаги ташқи ухшашлик билан ички зиддият лаззатталабларга равшан бўлиб, мутлақ лаззат ҳақиқий ишқда эканлиги аён бўлади.

Суварий шароб

Юқорида шароб маънавий ва суварий бўлишини ҳамда маънавий шароб ишкни, суварий шароб ичкиликнинг ўзини билдиришини айтган эдик. Навойийхонларнинг аксарида Ҳазратнинг асарларида келган майни ҳамма ҳолларда ҳам маънавий май деб тушуниш бор. Бу тўғри тасаввур эмас. Ҳазрат ўрни билан суварий майни ҳам зикр қилади. Масалан қуйидаги байтдаги биринчи бода маънавий май, иккинчи бода суварий май:

эй Навойий бо:да бирлан хуррам эт кўнглунг уйин
не учун-ким бо:да келган уйга қайғу келмади

Бу байтдаги биринчи боданинг маънавийлигини кўнгул уйидан, иккинчисининг суварийлигини уйнинг масканлигидан биламиз. Орифона эътикодга кура суварий мавжудот

маънавий мавжудотнинг осори эканлиги ҳисобга олинса, иккинчи ҳолатни биринчи ҳолатга далил деб билиш мумкин бўлади. Бундай васфни кўрган баъзи китобхонлар Ҳазрат ва унинг бошка эътиқоддошларининг ичкиликка муносабати ижобий экан деган қарорга келганлар. Бу ҳам тўғри эмас. Фалсафа даражасида таъбир қилинса, адабий асарнинг маъноси (мазмун) ва суврати (шакли) бор. Васфдаги ҳақиқий ҳолат маънода бўлади. Сувратдагиси бадийликни ифода қилади. Ҳазратнинг ичкиликка бўлган муносабатини билиш учун майнинг асар маъносидаги васфини ўқиш керак. **Ҳайрату-л-аброр**нинг ўн бешинчи бобида ичкилик ва ичкучи каттиқ мазаммат қилинади. Ичкучининг урилиб, йиқилиб шикастланиши, балчиққа буланиши, кўнгли айниб қусиши, болаларнинг унга тош отиши айтилади. Ҳазрат унинг безорилиги ҳақида шундай дейди:

ул-ки ичиб бодани паймонадин
маст чиқар куйга хумхонадин

манглайи-ким томга тегиб қон бўлуб
бошида дастори паришон бўлуб

элга қилиб ҳамла йомон ит кеби
қайси йомон ит қонаган ит кеби

Ҳазрат бобни ичкучиларни тавбага ундаб тугатади:

тавба эрур журмга¹ топмок вуқу.ф²
оллидаги йулини кўрмак махуф³

билса-ки Ҳақ хозир эрур барча вақт
қилганига назар эрур барча вақт

кўнгли ора тушса малолат ўти
жонини куйдурса хижолат ўти

¹ Журм – гуноҳ.

² Вуқу:ф топмок – аниқламок.

³ Махуф – хавфли.

Йетса бу ҳолатда тафаккур анга
қилганидин бўлса танаффур¹ анга

собика-йи² лутф-и илоҳий йетиб
жозоба-йи номутаноҳий³ йетиб

ўзлугидин қилса жудо⁴ Ҳақ ани
қўймаса ўз ҳолига мутлақ ани

ту:бу ила-ллоҳ⁵ ила топса футух
бўлса бу тавба-ки топиб-дур Насух

Ҳақ бу қарам қилмаса нетсун киши
ўзлуги бирла нечук этсун киши

Маст-и аласт

Ҳайрату-л-аброрнинг Ҳайрат ва Мақолат бобларида маънавий май тилга олинади. Бобларнинг охирги икки байти⁶ соқийга мурожаат билан бошланади ва бу мурожаатда боб мазмунига мувофиқ равишда Ҳазратнинг тилаги билдирилади. **Соқий** адабий сунаҳатга кўра мутлақ файз соҳиби.

¹ Танаффур – нафратланиш.

² Собика – олдиндан бир ишнинг амалга оширишга сабаб буладиган нарса. Яъни Ҳақ тақдир қилган лутф.

³ Жозоба-йи номутаноҳий – чексиз жозобаю Ҳақнинг чексиз унга тортиш қуввати.

⁴ Яъни фано мақомига эришгирса.

⁵ Яъни Аллоҳга тавба қилингиз. Таҳрим сурасининг саккизинчи оятидан Ояда насухона (бузулмайдиган) тавбанинг қабул бўлиши айтилади. **Маънавий-и маънавий**да келтирилган ҳикоятга биноан **Насух** киши оти сифатида ҳам шлтанлади.

⁶ Навоийишунослар орасида бундай байтларни **соқийнома** дегучилар бор. Нома китоб маъноси билан алоҳида асар номига қушилади. Асар ичидagi байтларни **соқийнома**, **музанийнома** деб бўлмайди. **Соқийнома**, **таашуқнома**, **лахнома**лар мустақил асарлардир. Агар биз бир асар ичидagi байтларни **нома** тейишни маъкул қурсак, Ҳазратнинг дostonлари **бахорнома**, **кишнома**, **хитроннома**, **вастаннома**, **сухбатнома** каби қулдаб бўлақлардан иборат бўлган. Ёшларни маъкул фикрнинг олимона фикр деб бўлмайди.

яъни Ҳақ таъоло, Кавсар соқийси ва комил муршид маъноларида қўлланади. “Ҳайрату-л-аброр”да иймон маколати қуйидаги байтлар билан тугайди:

соқий улубмен май-и иймон кетур
жисмима иймон майидин жон кетур

қуйма бугун жомима даврон майи
жоним ол огзимға қуй иймон майи

Бу ерда соқий Ҳақ таъоло. Улубмен ... жон кетурдан мурод мени гафлат босиб хақиқатдан йироклашдим. иймонимга қувват бериб, ҳушимга келтир, деган дуо. Бундан Ҳазратнинг иймони сусайган пайтлар булган экан деган хулосага бориб булмайди. Банда, инсон сифатида унинг иймони болалиқдан умрининг охиригача бақувват булган. Буни унинг илми, ижоди ва амалидан билиш мумкин. Гап шундаки, инсон бандалиқни олий даражада бажо келтирса ҳам Ҳақ таъолонинг шаънига етарли даражада булмайди. Ҳар қанча айтилган ҳамду сано, тасбиҳлар, қуну тун қилинган ибодатлар, ҳисобсиз эзгу амаллар Парвардигорнинг инсонга кўрсатган марҳамати олдида ҳечдир. Шунинг учун Ҳаққа ажзу нийоз изҳор қилинади. Хатто пайгамбарлар ҳам доимо истиғфор айтганлар.

Қуйидаги байтда соқий кавсар соқийси:

со:қий ул учмок¹ суйини бедаранг²
тут-ки эрур дузах ути анда ранг³

¹ Учмок – жаннат. Учмок суйи – кавсар суви.

² Бедаранг – кечикмасдан.

³ Ранг – Ҳақ таъолонинг зоти рангсиз ва бутунлай нишонсиздир. Махлуқот турли тус олади. Ранг араз ҳисобланади. Аразнинг бор булиши жавҳар ёки маҳаллга боғлиқ. Зотнинг борлиги ҳеч нарсага боғлиқ эмас. Маҳалл – ҳудуд урни. Ҳудуд – ҳоллини маҳаллга урианиши. Ҳолл – уришувчи. Мана шу ҳолат назарга олиниб, ранг орифона гаъбирда махлуқотга нисбатан қўлланади.

йор йузи¹ йодди била шод улай
дузах ила равзадин озод улай

Демак Ҳазратга жаннат эмас, Ҳақ таъолонинг ўзи керак экан. Бу талаб унинг девонларида ҳам изҳор қилинади. Қитъаларнинг бирида

зоҳид сенга ху:р менга жонона керак
жаннат сенга бўлсун менга майхона керак

дейди. Ҳазратнинг девонларида маст-и аласт ва жом-и² аласт иборалари кўп зикр қилинади. Фаройибу-с-сиғардаги 77-газалнинг мақтаи шундай:

тонг эмас бўлса Навойий маст го шем-и абад³
ким азал субҳида бўлмиш қисмати жом-и аласт

88-газалнинг 5-байти:

мени усрук кўрубон жомим ушатма эй шайх-
ким бу йанглиғ мени маст эткан жом-и аласт

Шу девондаги таржиъбанд шундай бошланади:

кетур со:қий ул май-ки субҳ-и аласт
анинг нашъасидин кунгул эрди маст

Наводиру-ш-шабобдаги 76-газалнинг 6-байти:

тун-у кун маст эсам эй шайх мени йозғурма
соғ ўлур-му киши-ким ичти май-и жом-и аласт

¹ Йор йузи, ваяху-л-хак – Ҳақнинг зоти ва файёзлик жиҳати. Бу Раҳмон сурасининг 26-27-оятларига асосланган таъбир. Бу оятларда Ундаги (ер юзидаги) ҳамма кимсалар фанийдир, фақат жалол ва икром соҳиби парвардигорнинг бокийдир дейди.

² Бу гақдирда жом май маъносида. Ҳазрат жом-у май лафзин деган бир исм ила қилғай адо деган.

³ Азаллий мастлик абадий бўлади, дейилади.

зо:ҳид айгур-ким май ичма ваҳ анинг ҳукми била
соғ ула олғай-му маст-и бода-йи жом-и аласт

Аласт Аъроф сурасининг 172-оятидан олинган. Бу оятда азалда Ҳақ таъолонинг одам зурриёти билан бўлган мийсоқи, яъни аҳди баён қилинади¹: ва из ахаза раббука минн бани: **Одама минн зуҳу:рнхим зуррийотаҳул ва ашҳадаҳум Ёало анфусиҳим аласту би-раббикум қолу: бало шаҳидно ан гақулу: йавма-л-қийомати инно Ёан ҳазо гофили:н.**

Ҳазрат-и Навоийнинг илмий раҳбарлиги ва моддий химмати билан ёзилган **Тафсир-и Ҳусайнийда** мазкур оят батафсил тафсир қилинади. Ҳусайн Воъиз Кошифий ўзининг **Жавохиру-т-тафси:р ли-туҳфату-л-ами:р**¹ деб атаган бир тафсирида аввал мийсоқнинг олинмиш жараёни ва маконлари ҳақида турли фикрларни беради. Абу Абдуллоҳ Ибн Аббосдан нақл қилган ҳадисга қура мийсоқ Макка яқинидаги **Нуъмон** ва **Нуъмон соҳиб** деган водийда олинган. **Лубобда** айтилишича **Ҳинд** вилоятидаги **Даҳё** деган ерда Одам жаннатдан чиққанда олинган. **Мадорикда** айтилишича жум-хур муфассирлар Одам яратилгач жаннатга киришдан аввал унинг бусағасида олинган ...

Баъзилар Ҳақ таъоло Одам зурриётини унинг белидан майда қумурскалар тарзида олган. дейдилар. Уларнинг рангини баъзилар оқ ёки кизил. баъзилар унғ томондагилари оқ, сул томондагилари қора деганлар. Баъзиларнинг фикрига

¹ Шу вақт мийсоқ ва мийсоқ кунин дейилади.

² Оятнинг мазмуни: **Парвардигорнинг Одам болаларини белидан зурриётини олиб, уларини гувоҳ қилиб мен парвардигорингиз эмасманми, дедию Улар ҳа, биз гувоҳ бўлдик, дедилар. Қийомат кунинда биз буни билмаган эдик. Гап** **қилинади:** оятда куйилаги мазмунда давом этади: **ёки олдин оталаримиз ширк келтирганлар, биз улардан кейинги зурриётимиз, гумроҳларнинг қилмишлари учун бишни ҳалок қиласанми, дейишларини [ҳисобга олиб мазкур мийсоқни олдик].**

¹ Амирга, яъни Ҳазрат-и Амир Навоийга гортик тафсир тавҳарлари.

кура Одам насли унинг белида бир вақтнинг ўзида ҳаёт, ақл ва нутқ билан яратилган.

Мазкур маълумотни бериб бўлгач, Воъиз Кошифий эй дарвеш деб оят ҳақидаги ўз фикрини баён қилади. У аласт аҳди зикр қилинган бу оят гафлат кучасидаги беҳабарларга танбиҳ бериш учундир. йукса уйғоқ кунгилли сергаплар ўша саволу жавобдан гофил эмаслар. Байт:

**аласту аз азал ҳамчунонаш ба гуш
ба фарйод-и қол-у бало дар хуруш¹**

Нафаҳотда² мазкурдурким, Алий Суҳайл Исфаҳоний қуддиса сирруҳга бало кунн (мийсоқ кунн) эсингдами дедилар. Нега эсимда бўлмасин, кеча бўлгандай, деди. Шайхулислом хожа Абдуллоҳ Ансорий бу сўз ноқисдир, суфийда кечаю эрта нима қилади, ўша кунга ҳануз кеч киргани йўқ, суфий ўша кундадир, деди. Маснавий:

**рўз имрўз-аст эй суфийвашон
кай бувад аз дай-у аз фарло нишон**

**он-ки аз Ҳақ гофил нест йак нафас
мозий-у мустақбилаш хол-асту бас³**

Хусайн-и Мансур қуддиса сирруҳдан нақл қилинади, ҳақиқаглардан беҳабар бўлган аласт саволига қандай жавоб қилади, дедилар. У суровчи ва ижобат қилувчининг сирри гоятда нозик, деди. Байт:

**ту дар мийон ҳеч наий ҳар чи ҳаст у-ст
ҳам худ аласту гулу ҳам худ бало кунад⁴**

---

¹ Байтнинг мазмуни: Аласту азалдан ўша тарзда унинг қулоғига қолу бало хайкири и билан чалиниб туради.

² Мав юно Жомийнинг асари.

³ Кун бугундир, эй суфийсимонлар (яъни рибий суфийлар), кечаю эртанинг нишони қайда бўлсин. Ҳақдан бир нафас ҳам гофил бўлмаганга утмишу келажак ҳоширан иборат.

⁴ Сен ўргада бутунлай йуксан, ҳар бир бор парса у, яъни Ҳақдир. Унинг ўзи ҳам аласту дейди, ҳам бало (ҳа)ни изҳор қилади.

Ҳақиқий мавжуд Ҳақ таъолонинг ўзи. Бошқа ҳамма мавжудот унинг сояси ёки аксидан иборат. Шунинг назарга олиб, шоир мийсоқдаги савол ҳам жавоб ҳам унинг ўзиники. жавобни ўзгалар воситасида ўзи изҳор қилади, деган.

Азалда, хусусан мазкур мийсоқ вақтида комил одамийларнинг руҳи ишқ майидан маст бўлган. Бу масалада ҳақимларнинг руҳ мизож¹ ҳосил бўлиб, бадан шаклландан сунг вужудга келган деган фикри мавжуд бўлиб, бу кишини чалғитиши мумкин. Шунинг ҳисобга олиб Мавлоно Жомий бу жумбоққа саволу жавоб тарзида аниқлик киритган. Мавлоно шайх Садриддин Қувайнийга иснодан² инсониятнинг жузъий, яъни шахсий руҳи мизож ҳосил бўлганидан сунг мавжуд бўлади. Бу барча одамийларга тегишлидир. Аммо комил ва хосларга тегишли бўлган инсониятнинг куллий, яъни умумий руҳи мизож ҳосил бўлмасдан олдин мавжуд бўлади.³

Мазкур мастликка рисолаларда илмий тавсиф берилган. бадий асарларда васф қилинган. Машҳур касидалардан бири Ибнулфориз Мисрийнинг Мавлоно Жомий **Лавомъда** шарҳлаган **Хамрияси**, яъни шаробномасидир. Бу **Хамрия Лавомъда** қуйидаги байт билан бошланган:

шарибна: ʔала: зикри-л-хаби-би муда:ма
сакирна: биҳа: миң қабли ан йаҳлуқа-л-карм

Яъни дуст (Ҳақ таъоло)нинг ёдида мудом (дойимий май) ичдик ва ундан маст булдик то яратилмасдан бурун.

Бу байтнинг шарҳида Мавлоно Ҳақ таъолонинг икки гажаллийсини ҳисобга олади. Уларнинг биринчиси гайбий илмий⁴ тажаллий. Бу Ҳақ таъолонинг илмида аён

¹ **Мизож** – хилқат ва таъбнинг асоси бўлмиш унсурлар (ўт, ҳаво, сув, туңроқ) ва хиллар (сафро, қон, балғам, савдо)нинг бирикиши.

² **Иснод** – ҳужжат, далил келтириш. Ҳозирги кунда бу сузни шармандалик маъносида ишлатиш купол омиёна хато.

³ **Лавомъ**нинг мазкур тошбосмаси, с. 23.

⁴ Яъни фақат узнга маълум ва ўзи аларга номаълум.

сувратларига¹ ва уларнинг қобиляту истеъдодларига² зуҳуридан иборат. Бу тажаллийда аён айнӣ вужудга эга эмас. аённинг илму маърифат ва ишқу маҳаббат каби камолоти яширин ҳолатда бўлади.

Иккинчи тажаллий вужудий-и шиходий³. Бу Ҳақ таъоло вужудининг аённинг истеъдоду қобилятига яраша руҳан, мисолан ва ҳиссан⁴ зуҳуридир. Бу тажаллийга кўра мудомдан мурод зотий⁵ маҳаббат, мудом ичкидан мурод аён-и собита мартабасида ул маҳаббатни қабул қилиш истеъдоди ва дўст ёдидан мурод аён сувратларига ўзининг илмий гайбий тажаллийсидир, мастликдан мурод ўша мартабадаги мастлик ёки узга куйи мартабалардаги мастликнинг ҳақиқати⁶. Тандан мурод жисм оламидир. Демак комил солиқларнинг дунёга келишидан бурун руҳлар азалда доим Ҳақ таъолони эслаш билан унга ишқи ортиб, маст ҳолатда бўлган экашлар.

---

¹ Яъни аён-и собитанинг. Аён-и собита маҳдукотнинг Ҳақ таъоло илмидаги сурати. Удухийят, яъни илоҳлик мартабасида сифат ва исмлар бор. Масалан, жамол сифат, жамил исм, жалол сифат, жалил исм. Ҳақ таъоло исм билан тажаллий киди. Аён илоҳий исмларининг илмий сувратидан иборат. Рух аённинг мазҳари на бадан руҳининг мазҳари. Инсон ҳақиқати аввал аён-и собитада, сунгра руҳда тажаллий қилган. Аён-и собитанинг икки жиҳати бор. Бир жиҳатдан у исм суврати, иккинчи жиҳатдан хориждаги, яъни воқеъликдаги нарсаларининг ҳақиқати. Биринчи жиҳати билан баданнинг руҳга, иккинчиси билан руҳининг баданга нисбати кабидир.

² Истеъдод мумтоз адабиётда оддий кайфиятга нисбатан ҳам ишлатилади. Масалан, йи ташга доим гайёр кишини йигига истеъдоди бор, дейилади.

³ Шиходий – қуринадиган. вужудий-и шиходий – жисман бэр булиш.

⁴ Яъни руҳ, мисол ва жисм оламларида зоҳир булиш. Мисол оламида жисм оламидаги маъжудотнинг исми, ҳаёлий сурати бор.

⁵ Яъни Ҳақ таъолонинг зотида бор.

⁶ Бу ҳақиқат ҳақиқий ҳолат маъносида. Мулк, яъни жисм оламида маъжудотнинг, жумладан инсоннинг ҳақиқати аён-и собита мартабасида. Солиқ маъжудот ҳақиқатини асил ҳолатда мисол оламига ўришганда англайди. Узини таниганининг раббини таниши мана шу мартабада содир бўлади.

МУНДАРИЖА

Такдим	3
ДҒЕБОЧА	6
Тил ва унинг аҳамияти	6
Тилларнинг қардошлиги ва шаклдошлиги	12
ҲАЗРАТНИНГ ТИЛШУНОСЛИҚДАГИ ЎРНИ	21
Тил ва тилшуносликдаги нуқсонлар	26
НУТҚ ВА КАЛОМ	33
Балоғат	38
Маъоний илми	39
Баён илми	40
Одоб ва адиб	41
МАТН ЖУМБОҚЛАРИ	44
ҲАЗРАТ ШАХСИЯТИ	67
Мавлиди	67
Номлари	81
ҲАЗРАТНИНГ ТИЛ ХУСУСИЯТЛАРИ	95
<i>Каф</i> сўзи ҳақида	97
Бир шаклга эга икки кўмакчининг талаффузи ҳақида	100
Ёрдамчи сўзлар	103
ҲАЗРАТ-И НАВОЙИЙНИНГ ЭЪТИҚОДИ	127
Эътиқод	127
Ҳазратнинг диёнати	127
Ҳазрат Ислоҳ ҳақида	131
Ҳазрат иймон ҳақида	150
Ҳазрат тарийқаг ҳақида	166
ҲАЗРАТ-И НАВОЙИЙНИНГ “МАСҒ-И АЛАСТ”И ..	211
Сулук ва унинг мартабалари	214
Маънавий шароб	230
Суварий шароб	238
Масг-и аласт	240

Илмий-оммабон нашр

Алийбек Рустамий

ҲАЗРАТ-И НАВОЙИЙНИНГ МАЪНАВИЙ ОЛАМИ

Бадий муҳаррир **Уйғун Солиҳов**
Саҳифаловчи **Муҳаррам Зойитова**

Нашриёт лицензияси А1-170. 23.12.2009.

Босишга рухсат этилди 29. 01. 2014 Бичими 60×84 1/32.

Офсет қоғози. Times Uz харфида терилди. 15,0 н. т.
15,5 шартли б.т. Адади 1000 (1-завод 300) нусха. Буюртма № 196

«NAVRO'Z NASHRIYOTI», Тошкент ш.,
Амир Темур к., 19-уй.

«SAYDANA-PRINT» МЧЖ босмахонасида босилди
Тошкент ш. Қамарнисо кучаси 3-уй. Тел.: 162-08-43.

16.800 c.

ҲАЗРАТ-И
НАВОИЙИНИНГ
МАЪНАВИЙ
ОЛАМИ

ISBN 978-9943-381-18-6

9 789943 381186